

I. A. BAKIEVA

90^{*yil*}
T D I U

AHOLI O'ZGARISHINI TUSHUNISH

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

BAKIYEVA IRODA AKBAROVNA

AHOLI O‘ZGARISHINI TUSHUNISH

**O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim
vazirligi tomonidan o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.**

TOSHKENT – 2021

UO‘K: 31(075.8)
KBK 60.7ya73

I.A.Bakiyeva. Aholi o‘zgarishini tushunish. O‘quv qo‘llanma. – T.: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021 – 192 b.

ISBN 978-9943-7421-9-2

Ushbu o‘quv qo‘llanmada aholi o‘zgarishlari bilan bog‘liq jarayonlar, ularni o‘rganish manbalari, tug‘ilish va o‘limning demografik mohiyati, aholining son va sifat xususiyatlari, aholining takror barpo bo‘lish qonuniyatlari, aholining jins, yosh, nikoh va oilaviy tarkibi, oilaning demografik, ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati, aholi migratsiyasi, demografik prognozlashtirish va demografik siyosat masalalari yoritilgan.

Qo‘llanma 5A231601 – Inson resurslarini boshqarish magistratura mutaxassisligi talabalariga mo‘ljallangan.

В этом учебном пособии рассматриваются процессы изменения населения, источники их изучения, демографическая значимость рождений и смертей, количественные и качественные характеристики населения, законы воспроизводства населения, пол, возраст, брак и состав семьи, демография семьи, социо-экономическая сущность миграции населения, демографическое прогнозирование и демографическая политика.

Учебное пособие предназначено для студентов специальности магистратуры 5A231601- Управление человеческими ресурсами.

This textbook examines the processes of population change, the sources of their study, the demographic significance of births and deaths, quantitative and qualitative characteristics of the population, laws of population reproduction, gender, age, marriage and family composition, family demography, socio-economic essence of population migration, demographic forecasting and demographic policy.

The textbook is intended for students of the specialty of magistracy 5A231601- Human Resource Management.

UO‘K: 31(075.8)
KBK 60.7ya73

Taqrizchilar:

- X.X.Abduramanov** – O‘zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligi huzuridagi “Mahalla va oila” ilmiy tadqiqot instituti direktori o‘rinbosari, i.f.d., prof.
- A.B. Hayitov** – TDIU “Inson resurslarini boshqarish” kafedrasida dotsenti, i.f.n.

ISBN 978-9943-7421-9-2

© «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2021.

KIRISH

O‘zbekistonda iqtisodiyotni yangilash va modernizatsiya qilish borasida amalga oshirilib kelinayotgan iqtisodiy islohotlar bugungi kunda o‘zining natijalarini namoyon etmoqda. Jumladan, qisqa vaqt ichida iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o‘zgarishlarni amalga oshirish, ishlab chiqarishni yangi texnika va texnologiyalar asosida qayta jihozlash, aholi daromadlarining o‘shirishini ta‘minlash, qulay investitsion muhitni shakllantirish, kichik biznes, xususiylab tabirkorlik, xizmat ko‘rsatish va servis sohasini barqaror rivojlantirishda sezilarli yutuqlar qo‘lga kiritildi. Albatta, bunda mamlakat aholisi o‘zgarishlari bilan bog‘liq demografik rivojlanishining o‘rni katta bo‘lib, ijtimoiy manfaatlarga yo‘naltirilgan iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishda aholi, uning o‘shirishi, joylashishi, tarkibi kabi jihatlarni bozor munosabatlariga o‘tish davri nuqtai nazaridan o‘rganish katta ahamiyatga ega. Chunki, aholi ham asosiy ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste‘molchi sifatida jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Respublikadagi barqaror va samarali iqtisodiyotni shakllantirishga qaratilgan iqtisodiy islohotlar markazida demografik vaziyat turadi. Chunki, O‘zbekistonda aholining o‘shirish sur‘atlari yuqori hisoblanadi. So‘nggi yillarda aholining tabiiy o‘shirishi birmuncha kamaygan bo‘lishiga qaramay, u hali ham ayrim mamlakatlar orasida eng yuqori darajadadir.

Mazkur fan aholi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish, aholining rivojlanish nazariyasini ishlab chiqish, aholi o‘zgarishlari qonuniyatlarini nazariy asoslash va baholash, demografik siyosat va demografik prognozlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘yadi.

O‘quv qo‘llanmaning har bir bo‘limi nafaqat nazariyani, balki hozirgi holatning tahlilini ham o‘z ichiga oladi. Bo‘limlarning bunday tuzilishi nazariy bilimlarning mohiyatini va ma‘nosini chuqur tushunishga hamda ulardan amaliyotda samarali foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanma 5A340114 – “Inson resurslarini boshqarish” magistratura mutaxassisligi magistratlari uchun mo‘ljallangan “Aholi o‘zgarishini tushunish” fani o‘quv dasturiga asosan tayyorlangan.

Shuningdek, o‘quv qo‘llanmadan boshqa yo‘nalish va mutaxassislikdagi talabalar ham foydalanishlari mumkin.

I BOB. AHOLI O‘ZGARISHINI TUSHUNISHNING MOHIYATI

1.1. Aholi o‘zgarishlarini tadqiq qilishning obyekti va predmeti

Aholi o‘zgarishlarini tadqiq qilishda demografiya fani asosiy o‘rin egallab, u har yili turli sabablarga ko‘ra vafot etgan aholi o‘rnini yangidan dunyoga kelgan avlod hisobiga to‘ldirib borilishi qonuniyatlarini ijtimoiy-tarixiy sharoitlarga bog‘liq holda o‘rgana-digan fan¹.

“Demografiya” atamasi yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, demos – xalq va grapho – yozaman, ya’ni xalqni yozaman ma’nosini anglatadi. Demografiya fan sifatida XVII asrning ikkinchi yarmidan so‘ng shakllana boshlagan. O‘zbekistonda esa ushbu fan XX asrning uchinchi qismigacha asosan aholi statistikasi sifatida rivojlanib kelgan. Ushbu paytgacha demografiyaga oid nazariyalar siyosiy iqtisodiyot faniga taalluqli bo‘lgan. Respublikada faqatgina XX asrning 60–70-yillaridan boshlab demografiya aholining takror barpo bo‘lishi, aholining joylashuvi to‘g‘risidagi fanlar ichida ilmiy bilimlar tizimi sifatida o‘z o‘rniga ega bo‘la boshladi.

Fanning tadqiqot obyekti aholi hisoblanadi.

Aholi o‘zgarishlarining fan sifatidagi asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- aholi to‘g‘risidagi ma’lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish;
- aholining rivojlanish nazariyasini ishlab chiqish;
- demografik jarayonlar (tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish) qonuniyatlarini nazariy asoslash va baholash;
- demografik siyosat va demografik prognozlashtirishning nazariy asoslarini ishlab chiqish.

Demografiyaning tadqiqot obyekti aholi bo‘lganligi bois, unga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Aholi haqidagi bilimlar va uning rivojlanish qonuniyatlari shundan dalolat beradiki, faqat XVII asrning ikkinchi yarmidan

¹ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.3. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 248 б.

boshlab “aholi” tushunchasi ilmiy iste’molga kiritilgan. Ungacha “odamlar”, “yashovchilar” kabi tushunchalardan foydalanilgan.

Aholi mohiyatiga ko‘ra bir-biridan farq qiluvchi uchta jihatga ega. Birinchisi, aholining biologik birlik ekanligidir. Ushbu jihatga ko‘ra, insonga biologik mavjudot sifatida ko‘payish, biologik jamlanma sifatida takror barpo bo‘lish xos. Ikkinchi jihatga muvofiq, aholi ijtimoiy-biologik kategoriyadir. Bu jihat bo‘yicha aholi ijtimoiy va biologik munosabatlarning o‘ziga xos davomchisi hisoblanadi. Va nihoyat, uchinchi jihat shu bilan izohlanadiki, aholi ijtimoiy hodisa bo‘lib, ijtimoiy aloqalar orqali birlashgan insonlar jamlanmasi sifatida yuzaga chiqadi².

Ma’lumki, insonlar jamlanmasiga kirgan har bir individ, avvalambor biologik hodisa hisoblanadi, chunki odam tirik tabiat mavjudotlarining bir turidir. Ovqat hazm qilish, muskullar faoliyati, qon aylanishi va nihoyat ko‘payishi ham biologik jarayon hisoblanadi. Insonlarning boshqa hayvonot olami vakillari bilan o‘xshashlik jihatlari aynan ushbu tabiiy alomatlarida yuzaga chiqadi. Lekin, inson nafaqat biologik, balki ijtimoiy jarayonlarning ham davomchisidir.

Aholi ko‘plab xususiyat va vazifalarga ega. Ulardan eng asosiylari – ishlab chiqarish, iste’mol va ko‘payish vazifalari bo‘lib, ular turli tarixiy davrlarda va jamiyatlarda turlicha o‘lchovga ega bo‘lgan. Masalan, ishlab chiqarish vazifasi ijtimoiy mehnat samaradorligi ko‘rsatkichlari yordamida yuzaga chiqsa, iste’mol – aholi jon boshiga to‘g‘ri keluvchi yalpi ichki mahsulotni ishlab chiqarilishi sifatida, takror barpo bo‘lish esa reproduktiv yoshdagi ayol tomonidan dunyoga keltirilgan bolalar soni sifatida yuzaga chiqadi.

Bulardan tashqari, aholining boshqa vazifalari ham mavjud bo‘lib, ular jumlasiga ijtimoiy, migratsion harakatchanlik vazifalari kiradi. Mazkur vazifalar aholi faoliyatining turli jihatlarini tavsiflab beradi. Aholining ko‘p qirrali ekanligini insonlarning turli jihatlardan o‘rganuvchi ko‘pgina fanlar ham tasdiqlab beradi. Masalan, demografiya, aholi geografiyasi, etnografiya, aholishunoslik iqtisodiyoti, sotsiologiya, mehnat iqtisodiyoti, ijtimoiy psixologiya va h.k. kabi fanlar uchun aholining umumiy yoki uning qandaydir bir qismining tadqiqot obyekti bo‘lib yuzaga chiqadi.

² Демография: Учебник для вузов / Под ред. Н.А. Волгина, Л.Л. Рыбаковского. – М.: Логос, 2015. – С.9-10.

Aholi barcha unsurlari va vazifalari doimiy harakatda bo'lgan dinamik tizimdir. Aholi harakatining uchta turi farqlanadi: ijtimoiy, tabiiy va migratsion. Ijtimoiy harakat tor va keng ma'nolarda talqin qilinishi mumkin. Keng ma'nodagi ijtimoiy harakatga barcha ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, demografik munosabatlar ham kiritiladi; tor ma'nodagi ijtimoiy harakat deganda, odatda faqatgina o'ziga xos doiradagi munosabatlar tushuniladi. Bunga misol qilib aholining ijtimoiy sohadagi harakatlarining barcha turlarini kiritish mumkin, faqatgina tabiiy va migratsion harakatlar bundan mustasno. Aholi harakatini uchta qismga ajratib ko'rsatish ularning har biri bo'yicha aniq tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi.

Qadimdan ma'lumki, dunyodagi barcha jarayonlar bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan. Mos ravishda aholi harakatlarining barcha turlari ham uzluksiz ravishda, organik birlikda insonlar jamlanmasining u yoki bu xususiyatini o'zgartirgani holda amalga oshadi.

Har qanday inson uchta xususiyatga ega:

– unga ma'lum bir xususiyatlar (jins, irq, yosh va h.k.) tug'ilishi bilan berilib yoki o'zgarmasdan qoladi yoxud vaqt o'tishi bilan o'zgaradi;

– ijtimoiylashuvi mobaynida orttirilib boriladi (bilim, til va h.k.);

– qisqa vaqt mobaynida o'zgartirilishi mumkin (masalan, toifa, ijtimoiy maqomi va h.k.).

Shunday xususiyatlar ham borki, ular rasmiy nuqtai nazarga ko'ra shaxsning ijtimoiy rivojlanishiga guvohlik berib faqatgina yaxshilanishi mumkin, lekin shundaylari ham borki, ular har ikki tomonga o'zgarishlari ham mumkin. Bulardan birinchilari qatoriga ta'lim darajasini, ikkinchilariga esa salomatlik holatini kiritish mumkin.

Insonlarning har qanday jamlanmasi miqdor va sifat o'zgarishlariga duchor bo'lishi tabiiy. Miqdor o'zgarishlar "ichki" harakat oqibatida, ya'ni ko'payish jarayoni va "tashqi" – aholi migratsiyasi oqibatida yuzaga keladi. Ikkalasi ham miqdor, ham sifat o'zgarishlariga olib kelsa-da, ijtimoiy harakat aholi xususiyatlarining faqat sifat o'zgarishlariga olib keladi, xolos. Migratsion jarayon ko'p hollarda nafaqat ijtimoiy rivojlanish, balki tabiiy harakat bilan ham bog'liq. U bilan ijtimoiy harakat ham o'zaro ta'sirlashuvga kirishadi.

Haqiqatda ham inson yoshi o‘sishi bilan tajribasi, malakasi ortib boradi va boshqa o‘zgarishlar vujudga keladi.

Aholining takror barpo bo‘lishi natijasida uning miqdori faqat tug‘ilish va o‘lim natijasida, uning demografik tarkibi esa aholi qatlamlarining bir yoshdan ikkinchi yoshga o‘tishi bilan o‘zgaradi. Demak, aholining takror barpo bo‘lishi nafaqat tug‘ilish va o‘lim oqibatlarida avlodlar almashinuviga, ya’ni ayrim odamlarning “kirish”i va boshqalarining “chiqish”iga, balki “demografik makon”da ularning harakatlanishiga olib keladi.

Tabiiy harakatdan farqli o‘laroq migratsiya – bu aholining makondagi harakatidir, uning hudud bo‘ylab taqsimlanishidir. Ushbu ma’noda migratsiya ko‘chib o‘tishlar sodir bo‘layotgan ma’lum bir hudud doirasida aholi miqdorining o‘zgarishiga olib kelmaydi, faqatgina ushbu hududning (mamlakat) ayrim qismlaridagi aholi tarkibi va miqdori o‘zgaradi, xolos.

Tadqiqotlar migratsiya va aholining takror barpo bo‘lishi o‘rtasida o‘xshashlik mavjudligini ko‘rsatadi. Aytish joizki, ikkalasiga ham ikkita tarkibiy qismlarning o‘zaro ta’siri xosdir: ijobiy (tug‘ilish, kirish) va salbiy (o‘lim, chiqish). Migratsiya va takror barpo bo‘lish jarayonlari – demografik dinamikaning ikkita tarkibiy qismidir. Lekin, aholining takror barpo bo‘lishi va migratsiyasi o‘rtasida yetarli darajada quyidagicha tafovutlar mavjud:

Birinchidan, bu ikki jarayon aholi harakatining ikki turi hisoblanadi. Takror barpo bo‘lish jarayoni aynan bir insonlar jamlanmasida sodir bo‘ladi va uning uchun ichki harakat zarur bo‘ladi. Migratsion jarayonlar esa bundan mustasno, ya’ni migratsiya tashqi hodisa hisoblanadi.

Ikkinchidan, aholining takror barpo bo‘lish jarayonida ayrim hodisalar (o‘lim, tug‘ilish) har bir ishtirokchi uchun bir marta sodir bo‘ladi, migratsiyada esa ayrim hodisalar (emigratsiya, immigratsiya) ishtirokchilar uchun ko‘p marta takrorlanishi mumkin.

Uchinchidan, reproduktiv mayl aholining takror barpo bo‘lish holatiga bevosita ta’sir qiluvchi ehtiyojlar bilan determinantlashadi. Bu bola orttirish ehtiyoji yoki bolalar qondirishi mumkin bo‘lgan qandaydir boshqa ehtiyojlar; o‘zini o‘zi asrash ehtiyoji, ya’ni

hayotiy ehtiyoj; oila qurish ehtiyoji. Migratsiyada esa boshqacha, ya'ni ko'chish migratsion ehtiyojlar bilan emas, balki aholini ayrim qismlarining ijtimoiy-iqtisodiy maqomini o'zgartirish ehtiyojlari bilan asoslanadi. Birinchi holatda ehtiyojlar – demografik maylning ichki maqsadi, uning birlamchi unsuri bo'lsa, ikkinchi holatda – migratsiya boshqa, odatda moddiy ehtiyojlarni qondirish vositasi bo'lib yuzaga chiqadi. Aynan shuning uchun oilaning farovonlik darajasi bolalarga bo'lgan ehtiyojga nisbatan qarama-qarshi bog'liqlikda bo'lsa, migratsion ko'chishlarga nisbatan to'g'ri bog'liqlikda bo'ladi.

To'rtinchidan, takror barpo bo'lish jarayonlari bilan aholining shunday demografik xususiyatlari bog'liqlik, ular inson hayoti davomida (jins) o'zgarishdan qoladi yoki vaqt o'tishi (yosh) bilan o'zgaradi. Shu bilan birga, migratsiya o'zgaruvchan ijtimoiy xususiyatlar bilan ham o'zaro ta'sirlashadi, ularning ayrimlarini migratsiya doimo (turar-joy, mehnat sohasi), boshqalarini esa ba'zan (kasb, malaka) o'zgartirib turadi.

Beshinchidan, migratsiya aholining takror barpo bo'lishidan obyektiv omillarga yyetarli darajada kuchli bog'liqligi bilan tubdan ajralib turadi. Migratsiya ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish parametrlari – ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi, urbanizatsiya jadalligi va h.k.larga bilan chambarchas bog'liqdir.

Aholi harakatining uchta turining mavjudligi, o'z navbatida, demografik bilimlar tizimi chegaralari bo'yicha uchta yondashuvlarning kelib chiqishini taqozo etadi. Ayrim iqtisodchi-demograflar demografiya aholi harakatining barcha turlarini o'rganishi kerak, deb hisoblasa; boshqalari aholi takror barpo bo'lishini o'rganish kerak, deb chegaralab qo'yadi; uchinchilari esa demografik bilimlar tizimiga aholining ham tabiiy, ham migratsion harakatini kiritadi.

Ushbu qarashlar ichida eng ommabopi uchinchi nuqtai nazar bo'lib, ya'ni demografik bilimlar predmetini tabiiy va migratsion harakat tashkil etadi, deb tan olishdir.

Demak, fanning predmeti aholining tabiiy va migratsion harakatini, uning shakllanish va rivojlanish qonuniyatlarini, omillarini hamda oqibatlarini o'rganish hisoblanadi.

1.2. Aholi o'zgarishlari bilan bog'liq ilmiy izlanishlar tarixi

Ma'lumki, mamlakatimiz o'z mustaqilligi yo'lidan barqaror rivojlanishida davom etayotgan bugungi kunda yetishtirilayotgan va ishlab chiqarilayotgan moddiy ne'matlar birinchi navbatda inson manfaati uchun, ya'ni uni himoya qilish, muhofaza etish, ijtimoiy-iqtisodiy turmush darajasini yuksaltirishga yo'naltirilgan. Jumladan, demografik jarayonlar ham mamlakatimiz aholisining hayotiga bevosita o'zining ta'sirini ko'rsatadi.

Shuningdek, mamlakatimizdagi demografik jarayonlar tarixi ham uzoq davrlar davomida Markaziy Osiyodagi qolaversa, butun Yevroosiyodagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq bo'ldi.

Umuman, demografik jarayonlar tadqiqoti bilan XIX asrdan Oktabr to'ntarishiga qadar rus olimlari V.S.Poroshin (1840), Yu.E.Yanson (1880), P.Okeppen (1890), B.P.Kodomsev, A.Kotelnikov, G.S. Pollyak, G.G.Shvittaular, birinchi va ikkinchi jahon urushlari oralig'ida (1917–1945) D.Bozin, A.Ya.Boyarskiy, V.K.Vobley, N.Ya.Vorobev, A.I.Gozulov, E.O.Slutskiy, Dj.Uippl kabi olimlar shug'ullanishgan.

Demografik jarayonlar tarixi ham insoniyat tarixi bilan chambarchas bog'liqdir.

XX asr boshlariga qadar bo'lgan dunyoning turli mintaqalaridagi kichik urushlar davrida ham aholi qisman aralashgan. Bu jarayonlarni turli tadqiqot namoyondalari turlicha, ya'ni tilshunoslar til oilalarining shakllanishi, tarixchilar davlatlarning paydo bo'lishi, madaniyat rivojlanish bosqichlarini tadqiq etuvchilar turli davr madaniyatining rivojlanish davri bilan bog'lab o'rganadilar. Demografik jarayonlar taraqqiyoti bevosita hududlarning kashf etilishi, ya'ni Buyuk geografik kashfiyotlar bilan bog'liq bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Albatta, hamma tarixiy davrlarda bir qit'aga mansub aholining ikkinchisiga ko'chishiga ma'lum sabablar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Masalan, XVIII asr oxiriga qadar Avstraliya ma'lum bo'lmagan davrda yevropaliklar dastlab Amerikaga, keyinchalik rudali konlarga yoki qimmatbaho metallarga boy mintaqalarga, Afrikaga borishga boylik orttirishga intilishgan. Tarixdagi «Burlar urushi»ni, birmuncha ilgari borib mahalliydashgan gollandlar va inglizlar o'rtasidagi

«Transvalda» majorosini eslang. Umuman XVIII asrning oxiriga qadar butun dunyo xalqlarining yangi yerlarni o‘zlashtirishga intilishi yuqori bo‘ldi.

Shuningdek, XVII–XVIII asrlarda ruslar ham Shimoli-sharqiy Osiyo bo‘ylab yurishda davom etdi. Bu davrda ispanlar va portugallar asosan, Markaziy va Janubiy Afrikani egallashga harakat qilishdi. Albatta, bu davrdagi koloniyalarni tashkil etish bilan bog‘liq yurishlarga tabiiy va iqlimiy omillar ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatgan, ya‘ni iqlimi yashash uchun qulay bo‘lgan serunum, hosildor yerlarga ega bo‘lishga intilishgan. Asta-sekin bu jarayonlar bevosita davlatchilikning aralashuvi, ba‘zi diplomatik munosabatlarning shakllanishiga sabab ham bo‘lgan. Masalan, A.Gumboldt (1799–1804) ekvatorial davlatlar bo‘ylab sayohatga chiqish uchun Ispaniya hukumatidan maxsus ruxsat olgan. Keyinchalik, Germaniyada emigrantlarni ro‘yxatga olish an‘anaviy tus olgan (1832-yildan Berlinda, 1846-yildan Gamburgda v.b.).

Demografik vaziyatlarni obyektiv baholash uchun 1970–1980-yillardagi demografik revolutsiya jarayoniga e‘tibor qaratish lozim. Demografik revolutsiya nazariyasini dastlab (1934-yil) A.Landri ilgari surdi va keyinchalik bu borada tadqiqotlarining rivojlanishiga asos soldi. So‘ngra uning taraqqiyotiga uzoq xorij olimlaridan F.V.Notsteyn (1953); Z.Pavlik (1964, 1979); V.S.Tompson (1942), rus olimlaridan A.G.Vishnevskiy 1973, 1976, 1982; A.Ya.Kvasha (1974); V.S.Urlianis (1974); demografik taraqqiyotning zamonaviy konsepsiyasining shakllanishiga o‘zlarining ilmiy ulushini qo‘shdilar. Bu konsepsiyaga muvofiq, aholining qayta barpo bo‘lishi jamiyatning sotsial-iqtisodiy sotsiopsixologik rivojlanishi kabi murakkab omillar majmuasi bilan bog‘liq bo‘lishini va tizimli bosqichlar asosida rivojlanishini asosladilar.

Bugungi kunda bu olimlarga yana ikkita asosiy geosiyosiy va sotsial ekologik omillar dolzarbligi ahamiyat kasb etmoqda. BMT ekspertlarining qarashlariga ko‘ra, demografik o‘tish davrini 4 ta fazaga ajratishi mumkin. Avvalo o‘lim koeffitsiyenti tug‘ilish koeffitsiyentiga nisbatan tez tushib ketadi. Natijada, tabiiy o‘shish koeffitsiyenti toki maksimal darajaga yetguncha o‘sadi. Keyin tug‘ilish koeffitsiyenti o‘lim koeffitsiyentiga nisbatan tezroq pasayadi. Bu jarayon o‘lim koeffitsiyenti minimal darajaga yetguncha davom etadi.

Keyin tug‘ilish koeffitsiyenti sekin tempda pasaya boradi. Bunda o‘lim koeffitsiyenti aksincha ko‘tariladi va nihoyat tug‘ilish qayta barpo bo‘lish darajasigacha pasayadi.

Bunda tug‘ilish koeffitsiyenti oxirgi statsionar darajaga yaqinlashib qoladi. Shunda o‘lim koeffitsiyenti bir necha marta oshishi bilan xarakterlanadi. Bu konsepsiya AQSH va Yevropa davlatlari ilg‘or demografik munosabatlari umumiy qonuniyatlari asosida paydo bo‘ldi. Ayniqsa, II jahon urushidan keyingi demografik jarayonlardagi o‘zgarishlar mazkur konsepsiyani tasdiqladi. Uning tasdiqlanishi rivojlanayotgan davlatlardagi demografik jarayonlarni boshqarishda qo‘l keldi.

M.S.Betniy (1972)ning ta’kidlashicha, bunda aholining o‘rtacha umr ko‘rishi muhim o‘rin tutgani holda, tug‘ilish shu darajada kamayadiki, natijada aholining umumiy o‘lim koeffitsiyenti aholi tug‘ilish koeffitsiyentining o‘sishiga sabab bo‘ladi. Umumiy holatda aholi soni kamayadi. Agar ko‘rsatilgan demografik vaziyatda o‘zgarish yuzaga kelsa, aholining ko‘payishiga boshqa omillar o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Shunday qilib, A.Landri (1934) tomonidan kiritilgan «demografik inqilob» tushunchasi hozirgi paytda aholi qayta barpo bo‘lishining samarali harakati sifatida izohlanadi. Bu yondashuv A.G.Vishnevskiyning 1976- hamda 1982-yillardagi monografiyalarida keng yoritilgan bo‘lib, unda aholi qayta barpo bo‘lishi 3 ta asosiy tarixiy tipga ajratiladi: arxetip, an’anaviy va zamonaviy tiplar. Unga ko‘ra, bir tipdan ikkinchisiga o‘tish inqilobiy bosqich sifatida izohlanadi.

Aholining qayta barpo bo‘lishi haqidagi prognozlar o‘tgan asrning 80-yillarida ko‘p variantli tus oldi. Shulardan bevosita hozirgi Markaziy Osiyo mamlakatlari haqidagi tadqiqotlar D.Veresov ishlaridan o‘rin egallagan. Uning prognozlari to‘rtta vaziyatni e’tiborga olgan holda amalga oshirilgan.

Birinchi, o‘sha davrda Sobiq Ittifoq tarkibidagi musulmon respublikalaridagi tug‘ilish koeffitsiyenti boshqa mintaqalardan farq qilishga e’tibor qaratilgan. Biroq, bu prognozlar biologik xarakter kasb etgani holda respublikalararo migratsiyani hisobga olmagan. Unda barcha ittifoqdagi boshqa respublikalarga xos tug‘ilish koeffitsiyentlarining pasayishi musulmon respublikalarida kuzatilmaganligini aholining qayta barpo bo‘lishining oddiy rejimi XX asrning oxiriga

qadar davom etishi prognoz qilinadi. Bunda muallif (D.Veresev) kelgusida bu mamlakatlarning birmuncha islomlashuvini va reproduktiv targ'ibotlar o'zini oqlamasligini e'tirof etgan. Natijada bu kabi obyektiv demografik omillar demografik bosqichlarining birdan ikkinchisiga o'tishiga to'sqinlik qilishini e'tirof etgan. Boshqa tadqiqotchilar (E.Andreev, S.Perechkov 1975; P.Vensan, 1945) aholining qayta barpo bo'lishiga iqtisodiy omillar o'z ta'sirini ko'rsatishini, ya'ni aholining birlamchi dehqonchilik ishlaridan sanoat ishlab chiqarishga o'tishi jamoat ishlariga ko'plab ayollarning jalb etilishi tug'ilishning kamayishiga sabab bo'lishini e'tirof etishgan.

Ikkinchidan, D.Veresev aholining qayta barpo bo'lishida tashqi migratsiyani e'tiborga olmaganligini tadqiqotlarining eng muhim kamchiligi sifatida e'tirof etadi. Shuningdek, T.Ivanov va I.Kalinyuk (1979)larning tadqiqot ishlarida ham migratsiyaning aholi qayta barpo bo'lishiga ta'siri ifoda etilmagan. D.Veresev sovet hukumatining migratsiyani boshqarishdagi siyosatining mantiqsizligini o'z davrida qayd etdi (1987). U iqtisodiy qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun emigratsion siyosatni tashqi kuchlar bosimida idora etishni qoralagan.

Uchinchidan, D.Veresev prognozi aholining o'rtacha umr ko'rishini qisqartirilgan variantning qo'llanganligini oldingi tadqiqotchilar prognozlaridan farqli jihati sifatida ajratib ko'rsatadi. U bu ko'rsatkichning davriy tebranishi prognoz ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir etmasligini ta'kidlagan.

To'rtinchidan, oldingi tadqiqotlarda ham, D.Veresev prognozlarida ham aholining qayta barpo bo'lishiga fojeali omillar ta'siri e'tiborga olinmagan. Biroq, katta masshtabda Chernobil fojeasi singari fojea yuz bermagan bo'lsa-da, Sobiq Ittifoqning yemirilishi katta hududni ishg'ol etgan.

Imperiyadagi siyosiy o'zgarishlar aholi qayta barpo bo'lishida katta o'zgarishlarni sodir etdi va mamlakatlar oldiga talay yangi muammolarini qo'ydi. Albatta, o'z davrida umumiy ko'rinishga ega bo'lgan aholining qayta barpo bo'lishidagi bu kabi tadqiqotlar o'z natijalariga ko'ra ham Markaziy Osiyodagi demografik jarayonlar o'zgarishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Markaziy Osiyodagi demografik jarayonlarning o'ziga xos jihatlari O.B.Ota-Mirzayev ta'kidlaganidek, «Sotsial demografik stereotip kelajakka qadar, hech bo'lmaganda joriy yuz yillik oxiriga

qadar saqlanib qoladi». Markaziy Osiyo respublikalaridagi tub aholining asosiy qismida tugʻilishning yuqoriligi saqlanib qolishi koʻpchilik mahalliy olimlar tomonidan eʼtirof etilgan. Shundan farqli holatda M.Amanekov Turkmanistonda tugʻilishning pasayishi holati faollashuvi haqidagi maʼlumotlar keltiradi. A.G.Vishnevskiy Oʻrta Osiyo va boshqa mintaqalarda tugʻilishning yuqoriligi sababli aholining qayta barpo etilishini prognozlashga va aniq natijalarga erishishga har qanday nazariy tahlil, butun dunyo tajribasidan kelib chiqib yondashishi yoki alohida olib borilgan aniq tadqiqot ham yordam berolmasligini taʼkidlaydi. Tugʻilishning yuqoriligi milliy xususiyat emas, dunyoda hech bir xalq yoʻqki, uning tarixida tugʻilishning yuqoriligi anʼanasi kuzatilmasa, qachonki tarixiy taraqqiyot bu anʼanadan obyektiv asosda mahrum etar ekan, u bir muddat inersiya kuchi singari saqlanib qoladi. Bu inersiyaning qancha muddat davom etishi joy va vaqtning koʻplab xususiyatlari bilan bogʻliq. Shuningdek, bu bogʻliqlik oʻtmishdagi inersiyaning hozirgi talablaridan kuchli emasligi bilan izohlanadi.

1.3. Fanni oʻrganishda demografik usullar

Demografiya fani doirasidagi usullar umumilmiy va demografik usullarga boʻlinadi, ular takror barpo boʻluvchi odamlar jamlanmasini, aholining koʻpayish xususiyatini oʻzida aks ettiradi.

Demografik va migratsion oʻtish konsepsiyalari fanning nazariy asosi hisoblanadi. Aytish joizki, inson rivoji va mavjudligining u yoki bu shartlari oʻzgaruvchandir, chunki bu aholining bir turini ikkinchisi tomonidan takror barpo boʻlishini taqozo qiladi, shuning uchun demografik tadqiqot uslubiyotida tarixiylik tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda tarixiy yondashuv nafaqat demografiya fanining predmetini oʻrganishda, balki demografik bilimlar evolutsiyasini ham oʻrganishda juda zarur.

Demografiyada tadqiqotning **umummilliy usublari** keng qoʻllaniladi, ularga ilmiy abstraksiya va abstraksiyadan konkretlikka koʻtarilish, qiyoslash, tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, gipotezalarni ilgari surish va ularni tekshirish, ekstrapolatsiya va modellashtirish usullari kiradi.

Demografiyaning **xususiy usullari** demografik tafakkur etish predmetiga mos keladi, jumladan, aholining jins-yosh va nikoh tarkibi hamda yosh va jins xususiyatlariga bog‘liq demografik jarayonlardir. Ular quyidagilar:

– **kogort usuli**, bu usul avlod davomida u yoki bu jarayonni o‘rganishda qo‘llaniladi. Shuningdek, uni real (mavjud) avlod yoki tik (bo‘ylama) tahlil usuli deb ham atashadi. Unda demografik jarayonlar, masalan, tug‘ilish va o‘lim darajasi, nikoh va ajralishlar bir vaqtning o‘zida demografik holatga kirgan insonlar jamlanmasida tahlil qilinadi, ushbu usulning vazifasi aholining ushbu kogorti uchun kogorni vujudga kelish vaqti oralig‘iga bog‘liq bo‘lgan va demografik hodisaning u yoki bu jarayonga kirishini aks ettirgan demografik jarayonlar xususiyatlarini o‘rganishdan iborat.

– **ko‘ndalang tahlil usuli**, ya’ni shartli yoki gipotetik avlod usuli, uning yordamida demografik hodisalar chastotasi ko‘rsatkichlarini tasavvur etish asosida demografik jarayonlarni o‘rganish yotadi, ular avlodlar hayoti davomida ushbu holatlar chastotalari ketma-ketligining yig‘indisi sifatida nisbatan qisqa davr oralig‘ida qiyosiy demografik holatlarning tegishli uzunligi oraliqlarini o‘rganish orqali olinadi. Bu ham kogort usuli bo‘lib, avlodlar hayotiy chizig‘ini ko‘ndalang kesuvchi hodisalarning grafik tasvirini ko‘rishga yordam beradi.

Tik (bo‘ylama) va ko‘ndalang tahlillar bir qator avlodlar takror barpo bo‘lish xususiyatlarini solishtirish imkonini beradi, bu ayniqsa tarixiy demografiya uchun juda zarurdir, chunki bu ham ijtimoiy, ham demografik prognozlarni amalga oshirish va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqish uchun foydalaniladi.

Real va shartli avlod usullari odamlarning yoshini va ularning hayoti davomida sodir bo‘layotgan u yoki bu demografik hodisalarni bilish bizga aholining yosh tarkibi haqida tasavvurga ega bo‘lish, shuningdek, qaysi yoshlarda u yoki bu hodisalar bo‘lishini bilishga yordam beradi.

Yosh tarkibida aholi bir yillik, besh yillik va nisbatan katta yoshlar guruhlari bo‘yicha taqsimlanadi. Demografik tahlilda “avlod” tushunchasi muhim rol o‘ynaydi, chunki u ma’lum bir davrda tug‘ilgan odamlar jamlanmasi xususiyatlarini ko‘rsatib beradi. Odatda, real avlodni tarkib toptiruvchi tengdoshlar jamlanmasi va gipotetik avlod

deb nomlanuvchi avlodni tarkib toptiruvchi turli yoshdagi zamondoshlar jamlanmasi farqlanadi.

Avlodlar uzunligi (davomiyligi) ota-onalar tug'ilishi bilan ularning bolalari tug'ilishi o'rtasidagi vaqt oraliq'i bilan ifodalanadi. Insoniyat rivojlanishining turli tarixiy davrlarida avlodning umr ko'rish davomiyligi doimo bir xil bo'lmagan. Hozirgi davrda ma'lum bir shartlilik asosida u 32-35 yilga to'g'ri keladi, deb olinadi. Sof demografiya nazariyasida takror barpo bo'lish jarayoni aholining tabiiy harakati natijasida avlodning doimiy yangilanishini aks ettiradi.

Demografik koeffitsiyentlarni standartlashtirish usullari demografik koeffitsiyentlarni u yoki bu demografik jarayonga ta'sirini qiyoslash, uning holati haqida tasavvur hosil qilishga yordam beradi. Shuning uchun umumiy koeffitsiyentlar standartlashtirgandan so'nggina qiyoslanadi. Bunda jarayonning jadalligi va solishtirilayotgan demografik jamlanma standart deb hisobga olinadi, qolganlari uchun esa har birining standartga nisbatan o'ziga xos indeksi hisoblab chiqiladi. Ushbu indeksni standart ko'rsatkichlariga ko'paytirish orqali solishtirilayotgan demografik jamlanmalar uchun standartlashtirilgan demografik koeffitsiyentlar hisoblab chiqiladi.

Demografik modellashtirish usullari aholining takror barpo bo'lish jarayonlarini tahlil qilish va prognozlashtirishda keng qo'llaniladi. Ular aholining umumiy o'zgarishini yoki uning rivojlanish komponentlarining o'zgarishini tavsiflab beradi.

Demografiyada statsionar aholi modellari ham keng yoyilgan usullardan hisoblanadi, shuningdek, demografik jadvallar ko'rinishidagi gipotetik avlod uchun demografik jarayonlarning sonli modellari, stoxastik (ehtimoliy) modellar ham keng qo'llaniladi.

Demografik bilimlar rivojlanishining hozirgi zamon bosqichi unda matematik modellashtirish usullari va uslubiyotining tez rivojlanishi bilan tavsiflanadi, jumladan, ijtimoiy boshqarish amaliyotida ushbu bilimlardan foydalanish imkoniyatlari rivojlanib bormoqda. Ushbu usullarning barcha ma'lum bir demografik hodisalarning umumiylikdagi ta'siriga asoslanadi. Shuning uchun demografiya uslubiyotida demografik hodisalarning miqdoriy o'lchovlariga nisbatan tahlil va o'rganish usullari, stastik va matematik usullar muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholining yosh-jins tarkibini yaqqol namoyon etish uchun yosh-jins piramidasi qo'llaniladi. Uni tuzish uchun vertikal o'qda yosh, chapda erkak aholi yoshlari bo'yicha taqsimlanadi, o'ngda esa ayol aholi taqsimlanadi (bir xil miqyoslarda). O'lchov birligi sifatida besh yil olinadi.

Demografik holatlar va jarayonlarni hududlar bo'yicha qiyoslash **kartografik usul** yordamida amalga oshiriladi. Bunda xaritalardan foydalaniladi: hududiy tarqalish bo'yicha aholi zichligi, yosh-jins tarkibi, shuningdek, aholining tabiiy va mexanik harakati; ijtimoiy-madaniy, jumladan, ijtimoiy-kasbiy, sinfiy, etnomadaniy tarkibi; demografik jamlanmalarning madaniy, maishiy, antropologik va lingvistik xususiyatlari; aholining tarqalish xususiyatlari, jumladan, shahar va qishloq aholisi xususiyatlari, hududlar va aholi manzillarining har xil turlari aniqlanadi.

Aholi xususiyatlari va demografik jarayonlarni tadqiq etishda **demografik to'r tuzish usuli** muhim ahamiyat kasb etadi, uning geometrik shakllari yordamida turli-tuman xususiyatlarni, shu jumladan, bevosita ko'zga tashlanmaydigan va vaqt o'tishi davomida tahlil qilish murakkab sanalgan avlodagi demografik jarayonlarni ko'rish mumkin bo'ladi.

Demografik prognozlashtirish usullari aholining istiqboldagi tarkibi va miqdoriga ta'sirini qiyoslash orqali aholi o'zgarishining u yoki bu komponentlari rolini baholash imkonini beradi. Aholini prognozlashtirishda ekstropolatsiya, ekspert baholash, ekonometrik modellashtirish, imitatsion modellashtirish, yoshni siljish va boshqa qator usullardan foydalaniladi.

Masalan, odamlarning demografik xulq-atvorini o'rganar ekanmiz, biz mavjud ijtimoiy-psixologik me'yorlarni aniqlaymiz va shundan kelib chiqqan holda ularning harakati ushbu masalalar orqali vujudga keladi, deb hisoblaymiz. Shu narsa muhimki, nafaqat oila nechta bola bo'lishini xohlashini bilish, balki nima uchun ularning bo'lishini xohlashi (yoki xohlamasligi) va nima uchun bitta yoki ikkita, ko'p emasligini aniqlash ham kerak; mavjud sharoitlarda oila nechta farzandni (kutilayotgan bolalar miqdori) ta'minlay olishini va mavjud turmush sharoit, shaxsiy imkoniyatlarni e'tiborga olmagan holda qancha xohlashini aniqlash muhim. Bunday tadqiqotlar asosida demografik qadriyatlarining shakllanishi va aholining o'sish

zaxiralarini belgilab olish maqsadi yotadi, ularning yechilishi esa demografik siyosat tadbirlarini ishlab chiqish uchun zarurdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi o'zgarishini tushunishda qaysi fan asosiy o'rin egallaydi?
2. Aholi o'zgarishlarini tushunishning obyekti nima hisoblanadi?
3. Fanning predmetini nima tashkil qiladi?
4. Aholi bilan bog'liq ilmiy izlanishlar qachondan paydo bo'lgan?
5. Demografiya to'g'risida birinchi bo'lib kim tadqiqotlar olib borgan?
6. Aholishunoslikni rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlarining qaysi birini aytib bera olasiz?
7. O'zbekistonda demografiyani rivojlanishiga qaysi olimlar hissa qo'shgan?
8. Iqtisodiyotda aholi o'zgarishini tushunish qanday maqsadni ko'zlaydi?
9. Aholi o'zgarishlarini tadqiq qilishda qaysi demografik usullardan foydalaniladi?
10. Ko'ndalang va tik bo'ylama tahlilning mohiyati nimada?

II BOB. AHOLINING O'ZGARISHI: O'SISHI YOKI QISQARISHI

2.1. Aholi soni va uning demografik belgilari

Aholi soni muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanib, u eng keng tarqalgan umumiy miqdoriy demografik tavsiflardan biridir. Aholi soni tug'ilish va o'lim natijasida muntazam o'zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o'zgaradi. Shuning uchun demografik tahlilda aholi soni vaqt funksiyasi sifatida qaraladi. U ma'lum bir vaqt aholini ro'yxatdan o'tkazish vaqti uchun yil boshi, yil oxiri yoki yil o'rtasidagi holati bo'yicha o'lchanadi va baholanadi. Ushbu vaqtning belgilanishi, ayniqcha, yirik mamlakatlar yoki hududlar uchun juda zarur, bunda yil boshidagi va yil o'rtasidagi aholi miqdoridagi farq 100 mingni tashkil qilsa, yirik mamlakatlar uchun esa millionlarni tashkil qiladi.

Hozirgi kunda aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazish, ro'yxatdan o'tkazish o'rtasidagi davr uchun esa tug'ilish, o'lim, migratsiyani hisobga olish asosida olinadi. Ayrim mamlakatlar va hududlar, jumladan, o'tgan davrlar uchun aholi soni turli manbalar: arxiv materiallari, tarixiy demografik va paleodemografik manbalar asosida aniqlanadi. Aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarning aniqligi aholini hisobga olishning to'liqligiga bog'liq, shuning uchun avvallari ularning aniqligi past bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda esa doimiy ravishda aholini ro'yxatdan o'tkazish va aholini joriy hisobga olinish yo'lga qo'yilganligi sababli ozmi-ko'pmi aniqlik qoldir.

Ro'yxatdan o'tkazish ma'lumotlarini yig'ish va qayta ishlashning qiyinligi ma'lum bir vaqtda olingan aholi sonining faktik miqdori, odatda, ma'lum bir sustkashlik bilan aniqlanishiga olib keladi. Shuning uchun aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar ko'pincha oxirgi yillar uchun aholi o'sish sur'atlari tendensiyalarini ekstrapolatsiyasiga asoslangan qisqa muddatli prognoz qilish yo'li orqali olinadigan baholar sifatida namoyon bo'ladi.

2.2. Aholining mutlaq soni

Aholi soni dinamikasi to'g'risidagi ma'lumotlarning tahlili uchun tarkibiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi, masalan, ayrim hududlarda yashayotgan aholi soni va ulushini solishtirish. Bunda guruhlash va indekslar qo'llaniladi: o'sish va o'sish sur'atlari, teng bo'lmagan vaqt oraliqlari uchun esa o'sish va o'sish sur'atining o'rtacha yillik sur'atlari olinadi.

U yoki bu vaqt uchun aholi miqdorining o'zgarishi, birinchidan, aholining tabiiy o'sish sur'ati deb nomlanuvchi tug'ilganlar va o'lganlar miqdorining farqlari bilan; ikkinchidan, agar so'z mamlakat yoki aholi manzilgohi haqida ketadigan bo'lsa, ularning miqdori aholi migratsiyasi (keluvchilar va ketuvchilar nisbati) bilan aniqlanadi. Immigratsiya va emigratsiya o'rtasidagi farq aholining migratsion o'sishi deb nomlanadi.

Aholining miqdorini o'rganishda quyidagilarni hisobga olish lozim:

– har bir keyingi davr uchun aholining mutlaq miqdori, uning avvalgi davr miqdoriga to'la bog'liqligi bilan ifodalanadi;

– vaqt ichidagi aholining rivojlanish jarayoni nafaqat aholining miqdoriy o'zgarishiga, balki aholi tarkibining sifatiga ham bog'liq bo'ladi.

Muayyan bir davr uchun aholi miqdoridagi (S) sodir bo'lgan o'zgarishlar haqida dinamik qatorlar: $S_0, S_1, S_2, \dots, S_n$ dan bilib olish mumkin.

Aholi soni dinamikasini o'rganishda, odatda, quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1) aholining mutlaq o'sish sur'ati:

$$S = S_1 - S_0 \quad (2.1)$$

2) aholining nisbiy o'sish sur'ati (K_Δ) promilleda o'lchanadi. Promille – ko'rilayotgan kattalikning mingdan bir ulushidir.

$$K_\Delta = \frac{\Delta S \times 1000}{S}, \quad (2.2)$$
$$K_\Delta = \frac{(N - M) \times 1000}{S},$$

bu yerda: \bar{s} – aholining o‘rtacha yillik miqdori, u davr boshi va oxiriga aholi miqdorining yarim miqdori sifatida hisoblanadi; N – tug‘ilganlar soni; M – o‘lganlar soni;

3) aholi sonining o‘shish sur‘ati (T_p):

$$T_p = \frac{S_1}{S_0} \cdot 100 \quad (2.3)$$

4) aholi sonining o‘rtacha o‘shish sur‘ati (\bar{T}_p):

$$\bar{T}_p = \sqrt[n-1]{\frac{S_n}{S_0}}, \quad (2.4)$$

bu yerda: n – dinamik qator tarkibining soni yoki S_n va S_0 oralig‘idagi yillar soni;

5) Aholi o‘shish sur‘atining o‘rtacha sur‘ati (\bar{T}_{np}):

$$\bar{T}_{np} = \bar{T}_p - 100 \quad (2.5)$$

bu yerda: (\bar{T}_p) – davr uchun o‘shishning o‘rtacha sur‘ati;

6) hayotiylik indeksi (I_v), tabiiy o‘shish sur‘atidan farqli o‘laroq, u tug‘ilganlarning (N) o‘lganlar (M) sonidan farqini emas, balki nisbatini bildiradi:

$$I_v = \frac{N}{M} \times 100 \quad (2.6)$$

Tabiiy o‘shish sur‘ati va hayotiylik indeksi ko‘rsatkichlari yordamida aholining tabiiy harakat tezligi o‘lchanadi. Agar ma‘lum bir vaqt oralig‘i davomida tug‘ilish soni o‘lim sonidan ortib ketsa, keksa avlod ko‘plab bolalar va nevaralardan iborat avlodlar tomonidan yangilanayotganligini taxmin qilish mumkin;

7) aholini mutlaq o‘shish sur‘atining jadalligi koeffitsiyenti va aholi tabiiy o‘shish sur‘ati jadalligining o‘zgarishi koeffitsiyenti. Ushbu koeffitsiyentlarning demografik mazmuni shundan iboratki, ular o‘rganilayotgan aniq bir hududda yashayotgan aholining ikkita davr oralig‘idagi ikkita tutash ro‘yxatdan o‘tkazish davrlaridagi aholi o‘shish sur‘atining tabiiy va mutlaq ko‘rsatkichlarining o‘rtachasini va ular o‘rtasida sodir bo‘lgan o‘zgarishlarni solishtirish imkonini beradi, bu orqali esa uzoq vaqt oralig‘ida aholi dinamikasi jarayonlarining jadalligini tavsiflash mumkin bo‘ladi.

Koeffitsiyentlar quyidagi formulalar orqali hisoblanadi:

$$K_{\Delta S_{n/1}} = \frac{\overline{\Delta''} S_{n/1} - \overline{\Delta'} S_{n/1}}{\overline{S}},$$

$$K_{\Delta S} = \frac{\overline{\Delta''} - \overline{\Delta'}}{\overline{S}}, \quad (2.7)$$

bu yerda: $K_{\Delta S_{n/1}}$ - aholini mutlaq o'sish sur'atining jadallik koeffitsiyenti;

$K_{\Delta S}$ - aholi tabiiy o'sish sur'ati jadalligining o'zgarishi koeffitsiyenti;

$\overline{\Delta} S_{n/1}$ - bazaviy davr uchun aholining o'rtacha yillik mutlaq o'sish sur'ati;

$\overline{\Delta''} S_{n/1}$ - joriy davr uchun aholining o'rtacha yillik mutlaq o'sish sur'ati;

$\overline{\Delta'}$ - bazaviy davr uchun aholining o'rtacha yillik tabiiy o'sish sur'ati;

$\overline{\Delta''}$ - joriy yoki hisobot davri uchun aholining o'rtacha yillik tabiiy o'sish sur'ati;

\overline{S} - ikki tahlil qilinayotgan davr uchun aholining o'rtacha yillik soni.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning afzalliklari shundan iboratki, birinchidan, uzoq davr uchun aholining vaqt davomidagi o'zgarish jadalligini miqdoriy baholash, ikkinchidan, mamlakatlar va hududlar bo'yicha qiyosiy tahlil o'tkazish imkonini beradi.

Aholi soni dinamikasi ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarga, rivojlanishning tarixiy xususiyatlariga, demografik vaziyatga, shuningdek, mamlakatdagi va dunyodagi siyosiy holatga bevosita bog'liq bo'ladi³.

3 Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т.: Ижтимоий фикр, 2009. – С.6.

2.3. Aholi soni dinamikasining nisbiy ko'rsatkichlari

Dinamika ko'rsatkichlari aniq bir hududdagi aholining vaqt ichidagi harakatini, uning o'sishi, barqarorlashuvi yoki kamayishi, ushbu rivojlanishning asosiy tendensiyalarini aniqlash haqida birlamchi tasavvur qilish imkonini beradi.

Aholining miqdori kuzatilayotgan davr mobaynida o'zgaradi, shuning uchun omillar soni, masalan, tug'ilishlar soni mos ravishdagi vaqtda o'rtacha aholiga nisbati olinadi.

Aholining o'rtacha soni (o'rtacha aholi) – bu oddiy tadrijiy (xronologik) o'rtacha miqdorni anglatuvchi ko'rsatkichdir. Agar aholi sonini vaqtning $S(t)$ funksiyasi sifatida olib qaraydigan bo'lsak, $t=t_0$ dan $t=t_0+T$ gacha bo'lgan davrda (bu yerda: T – kuzatish davri kattaligi) o'rtacha aholi quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$S = \frac{1}{T} \int_{t_0}^{t_0+T} S(t) dt \quad (2.8)$$

Integralning o'ng tomonida turgan son berilgan davr davomida aholi tomonidan yashab o'tilgan kishi – yilning umumiy miqdoridir. Uni T davr uzunligiga bo'ladigan bo'lsak, o'rtacha aholi miqdorini hosil qilamiz.

Yil boshi va yil oxiri miqdori mavjud bo'lgan holda aholining o'rtacha yillik miqdorining yarim miqdori aniqlanadi. Bunda ikki oraliqdagi davrlar orasidagi mavjud aholi sonining ma'lum bo'lgan miqdori bir tekisda o'zgargan, deb qabul qilinadi. Agar ushbu bir tekis o'zgargan miqdorni aholining mavjud harakatlanishi xususiyatlari keskin buzib yuborgan bo'lsa, ularni maxsus to'g'rilashlar asosida hisoblash mumkin bo'ladi. Masalan, agar yil boshi va yil oxiriga shahar aholisi miqdoridan tashqari 400 va 410 mingni tashkil qilganligi ma'lum bo'lsa va agar undan 60 mingi o'rtacha 24 kunga yoki $\frac{1}{15}$ yilga ta'tilga ketgan bo'lsa, bu holat o'rtacha aholi miqdorini $\frac{1}{15}$ dan 60 minggacha kamaytirgan bo'lar edi. Shunday qilib, o'rtacha aholi quyidagini tashkil qilgan bo'lar edi:

$$\frac{1}{2}(400+410) - \frac{1}{15} \cdot 60 = 401 \text{ (ming)}$$

Agar kattaroq muddat uchun aholi to'g'risidagi ma'lumot faqatgina yil boshi va oxiriga mavjud bo'lsa, bunda ko'pincha berilgan davr oralig'ida notekis taqsimlangan aholi miqdorining o'zgarganligi to'g'risidagi ehtimoldan kelib chiqish maqsadga muvofiq bo'lib, uning doimiy sur'atini, ya'ni geometrik progressiyasini olish kerak. Bunda

$$S(t) = S_0 \left(\frac{S_T}{S_0} \right)^{\frac{1}{T}} \quad (2.9)$$

bu erda: S_0 – davr boshiga aholi soni, S_T – davrning boshlanishidan e'tiboran uning oxirgi davriga bo'lgan soni. Bunday holda:

$$\bar{S} = \frac{1}{T} \int_0^T S_0 \left(\frac{S_T}{S_0} \right)^{\frac{1}{T}} dt = \frac{S_T - S_0}{\ln S_T - \ln S_0} \quad (2.10)$$

ya'ni, butun davr davomida aholi o'sishini uning natural logarifmi o'sishiga bo'lgan nisbati.

Masalan, Farg'ona vodiysi aholisi 2000-yili 6009 ming kishini tashkil qilgan bo'lsa, 2010-yilga kelib bu ko'rsatkich 6854 ming kishiga teng bo'lgan. U holda 3.10-formula bo'yicha quyidagini olamiz:

$$\bar{S} = \frac{6854 - 6009}{\ln 6854 - \ln 6009} = 6422 (\text{миHz})$$

bunda bir tekisda o'zgarish gipotezasi bo'yicha quyidagiga egamiz:

$$0,5 (6009 + 6854) = 6431,5 \text{ (ming)}$$

Statsionar aholi – umumiy miqdori, yosh-jins guruhlarining miqdori o'zgarmas aholidir. Shu bilan birga, statsionar aholida tug'ilish va o'lim tartibi ham o'zgarmaydi. Yosh-jins tug'ilishiga keladigan bo'lsak, aholining statsionarligi u o'zgargan holda ham saqlanib qolishi mumkin: buning uchun ma'lum bir yoshlarda tug'ilishning ko'payishi uning boshqalarida kamayishi bilan kompensatsiya qilinadi.

Shunday qilib, aholi soni muayyan hududda yashovchi aholining miqdori hisoblanadi va u yuqorida sanab o'tgan qator ko'rsatkichlar bilan o'lchanadi.

2.4. Aholi soni toifalari

Aholi o'zgarishlarini tadqiq qilganda aholini tegishli toifalarga ajratib o'rganish talab etiladi va ular to'rtta toifaga ajratiladi:

– **mavjud aholi** – ro'yxatga olish vaqtida ma'lum hududda bo'lgan jami aholi, shu jumladan, vaqtinchalik yashab turgan aholi;

– **doimiy aholi** – ma'lum hududda ro'yxatga olish vaqtida doimiy yashovchi aholi. Shu bilan birga, vaqtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezoni sifatida olti oyga teng davr olinadi. Doimiy aholiga quyidagilar kiradi: muntazam tarzda shu hududda yashovchilar, ular orasida 6 oydan ko'p bo'lmagan muddatga ketganlar, o'qish yoki ishlash uchun kelib, 6 oy va undan ko'p muddat davomida mazkur hududda yashovchilar;

– **vaqtinchalik yashovchilar** – bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu erda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi. Vaqtinchalik ketganlar – bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u erda bo'lmaganlar;

– **yuridik (qayd etilgan) aholi**. Unga muayyan hududda shu mamlakat qonunlariga ko'ra qayd etilgan aholi kiradi. Masalan, turar-joy bo'yicha ro'yxatda turuvchi aholi. Yuridik aholi soni doimiy yoki mavjud aholi soni bilan mos kelmaydi, shuning uchun zamonaviy aholi ro'yxatlarida ushbu toifa juda kam hollarda qo'llaniladi.

Aholini ro'yxatdan o'tkazishda aholi toifalaridan biri – yo mavjud, yo doimiy yoki ikkala toifasi ham bir vaqtning o'zida qo'llanilishi mumkin. Hududning mavjud va doimiy aholi soni bir-biridan keskin farq qilishi mumkin, ammo jamoat transporti tarmog'i, ulgurji savdo va h.k. aynan mavjud aholiga mo'ljallanishi lozim. Bu, ayniqsa, mavsumiy omil bo'lib, muhim ahamiyat kasb etuvchi hududlar uchun dolzarbdir. 1926- va 1939-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida mavjud aholi qayd etilib, keyingi aholi ro'yxatlarida ham mavjud, ham doimiy aholi ro'yxatga kiritilgan. Bugungi kunda dunyoning aksariyat mamlakatlarida faqat doimiy aholi ro'yxatga olinadi.

2.5. Aholi sifati va uning xususiyatlari

Aholi xususiyatlari individlar xususiyatlarining jamlanmasini o'zida aks ettiradi va empirik kuzatiladigan hamda o'lchanadigan sifat

tavsiflari shaklini oladi. Masalan, tug‘ilish va o‘lim aholi miqdorining o‘zgarishi yoki saqlanib qolish xususiyatini tavsiflaydi; nikoh va ajralish – nikoh ittifoqini vujudga keltirish xususiyatini; salomatlik – avlod va individning biologik funksiyalarining barqaror ushlab turish xususiyatini; ta‘lim darajasi – sivilizatsiya yutuqlariga yetishishga ko‘mak beruvchi bilimlar tizimini o‘zlashtirish xususiyatini; malaka va professional daraja – ishlab chiqarish faoliyatida ishtirok etish va yashash uchun kerak bo‘ladigan vositalarni ta‘minlay olish xususiyatini tavsiflaydi. Aholining barcha xususiyatlari bir-biri bilan o‘zaro bog‘liq va ularning hech biri alohida, mustaqil holda mavjud bo‘lishi mumkin emas.

Aholining sifat ko‘rsatkichlariga quyidagilar kiradi:

- jismoniy holat va sog‘liq darajasi;
- ta‘lim va ma‘lumot darajasi;
- malaka va kasbiy mahorat;
- tadbirkorlik qobiliyati;
- hayotiy tajriba va ko‘nikma;
- dunyoqarash va ong;
- odob-axloq va xulq-atvor;
- ma‘naviy yetuklik.

Endi aholining sifatini tavsiflovchi ko‘rsatkichlarga batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Aholining sifat ko‘rsatkichlarini belgilovchi dastlabki omil – bu jismoniy holat va sog‘liq darajasidir. Har bir inson to‘la-to‘kis hayot kechirish va o‘zi tanlagan mehnat faoliyati sohasida ishlay olishi uchun muayyan sog‘liq va jismoniy rivojlanish darajasiga ega bo‘lishi kerak. Mazkur ko‘rsatkich insonning jismoniy imkoniyatlari, quvvati va salohiyatini belgilaydi. Aynan ushbu imkoniyatlarga ishlab chiqarishni tashkil etish, samarali boshqarish va iqtisodiyotni yuritish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Aholi va inson resurslarining muhim sifat jihatlaridan biri ularning ta‘limi va ma‘lumot darajasidir. Umumiy va kasbiy ta‘lim darajasi aholining obyektiv sifatini ifodalashga xizmat qilib, insonning imkoniyatlarini kengaytirib, jamiyatning intellektual salohiyatini shakllantiradi. U ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini oshiruvchi va uning qatnashuvchisi bo‘lgan insonni har tomonlama

takomillashtirish va imkoniyatlarini kengaytirishning muhim omili sifatida maydonga chiqadi.

Aholining malaka va kasbiy mahorat ko'rsatkichi, bir tomondan, xodimning doimiy ravishda murakkablashib boruvchi mehnat funksiyalarini bajarishga, mehnatning o'zgarishiga tayyorligi, ikkinchi tomondan, mehnatga munosabatni, mehnat intizomini, mehnatning intensivligini shakllantiruvchi omil hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich xodimning yillar davomidagi mehnat faoliyati, amaliy tajribalari va nazariy bilimlari asosida shakllanadi. Malaka va kasbiy mahoratning yuqori ko'rsatkichi ishchining o'z mutaxassisligini yaxshi egallagani, kasbiy tayyorgarlikka egaligi va zamonaviy talablarga javob bera olish qobiliyatlaridan dalolat beradi. Ushbu omil orqali jamoa va jamiyatda yangi yutuqlarga erishish va yuqori marralarni zabt etish mumkin bo'ladi.

Tadbirkorlik qobiliyat – bu xodimning yaratuvchanlik va yangilikka intilib ishlashini anglatuvchi ko'rsatkichdir. Ushbu qobiliyatga ega bo'lgan ishchilar daromad olish yo'llari va manbalarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lib, biznes yuritish bo'yicha yetarlicha bilimga ega bo'ladilar. Shuningdek, tadbirkorlik qobiliyati tashabbuskorlik va yangi g'oyalarning vujudga kelishini ta'minlaydi. Korxonalar strategiyasini ishlab chiqish, uning kelgusi rejalarini belgilash va ishlab chiqarishning yangi turlarini joriy etishda ushbu xususiyatga ega kishilar mehnatidan foydalanish o'zining samarasini beradi.

Shaxsning hayotiy tajriba va ko'nikma darajasi yillar davomida shakllanib, hayotiy saboqlar va sinovlar natijasida ortib boradi. Jamiyatda ularga nisbatan «ko'pni ko'rgan», «uzoqni ko'ra oladigan» va «sabr-bardoshli» kabi iboralar ham qo'llaniladi. Ushbu ko'rsatkichga ega bo'lgan xodimlar mehnat jamoasida har doim o'z amaliy tajribalari, faolligi va mas'uliyatni his etishi bilan ajralib turadilar. Shuningdek, yosh kadrlarni mehnatga tayyorlash va ularni kasbga, hayotga o'rgatishda hayotiy tajribaga ega kishilarning o'rni kattadir.

Dunyoqarash va ong ko'rsatkichi shaxsning dunyoviy, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy bilimlarining kengligi darajasini anglatib, uning bilim salohiyatini ko'rsatadi. Chunki, dunyoqarash o'qish, izlanish, o'rganish va intilish natijasida shakllanib boradi. Shuningdek, ushbu ko'rsatkich shaxsning o'quv darajasini ham anglatadi. Ushbu

xususiyatga ega kishilar o‘zlarining ijodiy qobiliyatlari va fantaziyalar ko‘lami kengligi bilan ajralib turadilar. Dunyoqarash va ongning yuqori ko‘rsatkichi yangiliklar yaratish, yangi g‘oyalarni ishlab chiqish va ilmiy yutuqlarning bosh omili hisoblanadi. Tashabbuskorlik, yangi g‘oyalar, ixtiro va ilmiy yutuqlar esa mamlakatda fan-texnikaning taraqqiyotini jadallashtiradi.

Odob-axloq va xulq-atvor me‘yorlari insonni bezab turuvchi asosiy fazilatlardan biri hisoblanib, ushbu ko‘rsatkich shaxsning xarakterini ham ifodalaydi. Jamiyatdagi «etika», «estetika» va «madaniyat» tushunchalari ham aynan kishilarning odob-axloq va xulq-atvor me‘yorlaridan kelib chiqadi. Korxonada xodimlar xulq-atvori mehnat jamoasi o‘rtasidagi muhitni ham belgilab beradi. Shu sababli korxonada xodimlarni tanlashda ham birinchi navbatda uning xulq-atvoriga qaraladi. Qaysi jamiyatda odob-axloq va xulq-atvor me‘yorlariga amal qilinarkan, o‘sha erda ahillik, totuvlik va tartib bo‘ladi.

Ma‘naviy yetuklik ko‘rsatkichi ma‘naviy boy, sog‘lom va barkamol shaxslarga nisbatan ishlatiladigan tushuncha bo‘lib, u o‘zida shaxsning barcha sifat ko‘rsatkichlarini mujassamlashtiradi. Ma‘naviy rivojlanish darajasi kishi ma‘naviyatining nechog‘lik go‘zalligi, fikr va ongning sofliqi kabi shaxsiy xususiyatlarni anglatadi. Bu xususiyatlar insonning tanlagan faoliyat sohasida muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur omil hisoblanadi. Insonning ma‘naviy rivojlanishi va tasavvurlarining salmog‘i ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotga qarab ham o‘zgarib boradi. Bu hol, o‘z navbatida, mehnat sohasidagi mavjud tamoyillarni to‘liq aks ettiradi. Iqtisodiyotda va umuman, jamiyatda izchil islohotlar amalga oshirilayotgan davrda kishilardagi ma‘naviy fazilatlarning roli, ayniqsa, ortadi. Shuningdek, ma‘naviy yetuklik – bu fidoyilik va vatanparvalik demakdir. Fidoyilik va vatanparvarlik esa jamiyat taraqqiyoti garovidir.

Aholining sifat xususiyatlarini shakllantirish bevosita quyidagi vazifalardan kelib chiqadi:

– sifat tavsiflarining holatini integral baholash uchun hududlar aholisining sifat indekslarini hisoblab chiqish;

– hududlarning aholi sifati darajasi va iqtisodiy o‘rinish darajalari o‘rtasidagi aloqalar zichligini va tavsifini aniqlash (aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan milliy mahsulot miqyosi bilan birgalikda);

- sifat tavsiflarining muvofiqlashtirilganlik darajasini baholash;
- moddiy farovonlik darajasining ta'sir tavsifini, sifat tavsiflarini muvofiqlashtirilganligini va tarkib topgan aholi sifati darajasini keyingi o'zgarishiga ta'sirini aniqlash;
- aholi sifat tavsiflarini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha hududlarni tiplarga ajratish.

Aholining sifat indeksini hisoblab chiqish uchun, birinchidan, sifat tavsiflarini aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni tanlab olish, ikkinchidan, ushbu turfa ko'rsatkichlarni yaxlit holga keltirish kerak. Iqtisodiy, ijtimoiy va demografik jarayonlarni o'zaro aloqadorlikda tahlil qilishning kompleks yondashuviga mos ravishda, har bir sifat tavsifi uning turli jihatlarini aks ettiruvchi (masalan, yosh-jins taqsimoti shaklida aks ettirilgan salomatlikni – o'lim, kasallanish, nogironlik, jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari yordamida) ko'rsatkichlar jamlanmasi yordamida ham, umumlashtirilgan, yuqori agregatlangan ko'rsatkichlar yordamida ham tasvirlanishi mumkin.

Bunday umumlashgan ko'rsatkichlar tizimiga tug'ilgandagi kutilayotgan hayot davomiyligi (salomatlik); tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti (tug'ilish); nikohda bo'lgan erkaklar ulushi (nikohlilik); umumiy bandlar tarkibida oliy va o'rta ma'lumotli mutaxassislarining ulushi (ta'lim); pul shaklidagi o'rtacha oylik ish haqini (malaka) kiritish mumkin.

Turfa umumlashtirilgan sifat tavsiflari ko'rsatkichlarining yaxlitlangan ma'lumotlari uchun aholi ehtiyojlarini anglab yetilganligi muhim ahamiyatga ega, chunki ular asosida sifat tavsiflarining shakllanishi yotadi. U aholining manfaatlari real tavsifga ega ekanligidan dalolat beradi hamda hayot faoliyatining tarkib topgan sharoitlari nuqtai nazaridan erishiladi. Shu munosabat bilan demografik ehtiyojlarning miqdoriy namoyon bo'lishi individlar ongida ideal tasavvurlar shaklida yuzaga keladi. Shu munosabat bilan demografik ehtiyojlarning qondirilganlik darajasi ideal ko'rsatmaga mos tushuvchi daraja sifatida ko'rib chiqilishi, sifat tavsifining darajasi esa mintaqalararo qiyoslashlar asosida aniqlanuvchi sifat tavsiflarining umumlashtirilgan ko'rsatkichlariga muvofiq holda mos tushishi darajasi sifatida baholanishi mumkin. Shunday qilib, barcha sifat tavsiflarining umumlashtirilgan ko'rsatkichlari nomlanmagan

indekslar shaklida aks ettirilishi mumkin, ular quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$J_i = 1 - \frac{|X_{i, \text{eng yaxshi}} - X_i|}{|X_{i, \text{eng yaxshi}} - X_{i, \text{eng yomon}}|} \quad (2.11)$$

bu yerda: J_i – i -chi sifat tavsifining umumlashtirilgan ko'rsatkichining indeksi; X_i – i -chi sifat tavsifining umumlashtirilgan ko'rsatkichi; $X_{i, \text{eng yaxshi}}$, $X_{i, \text{eng yomon}}$ – i -chi sifat tavsifining umumlashtirilgan ko'rsatkichlarining shartli eng yaxshi va shartli eng yomon kattaliklari.

Odatda, shartli eng yaxshi sifatida yoki tahlil qilinayotgan vaqt davomida erishilgan (bunday holda hisoblanayotgan indeks tarkibiy indeks nomini oladi va ushbu ko'rsatkich bo'yicha hududning holatini aniqlashga imkon beradi va faqatgina boshqa hududlarga nisbatan aynan ushbu vaqtdagi holatini aniqlash imkonini beradi) yoki tahlil qilinayotgan vaqtning butun davri mobaynida (bunday holda hisoblanayotgan indeks dinamik indeks nomini oladi va umumiy vaziyatning o'zgarishini inobatga olgan holda hududning umumlashgan holda holatining o'zgarishini aniqlash imkonini beradi) erishilgan sifat tavsifining umumlashtirilgan ko'rsatkichining kattaligi qabul qilinadi. Tug'ilishga nisbatan shartli eng yaxshi daraja sifatida tug'ilishning 2,15 ga teng bo'lgan yig'indi koeffitsiyenti qabul qilinadi, u mavjud o'lim darajasi sharoitida aholini takror barpo bo'lishining oddiy darajasini kafolatlaydi. Umumlashgan ko'rsatkichning eng yomon kattaligi sifatida shartli eng yaxshi kattalikdan maksimal darajada farqlanadigan ko'rsatkich olinadi.

J_i indeksi 0 dan (shartli eng yomon ko'rsatkich indeksi) 1 gacha (shartli eng yaxshi ko'rsatkich indeksi) o'zgaradi, u mamlakat hududlari aholisining sifat tavsiflarini umumlashgan ko'rsatkichlarining variatsiya qilinish chegaralarini ko'rsatadi. Turli sifat tavsiflarining indekslarini bir-biri bilan o'zaro qiyoslash ijtimoiy-demografik dasturlarning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi, teng sharoitlarda indeks qanchalik kichik bo'lsa, ustuvorlik shunchalik yuqori bo'ladi.

J_i asosida quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanishi mumkin:

$$J_b = \overline{\sigma}_{J_i} = \sqrt{\frac{n}{\sum_{i=1}^n (J_i)^2 - n(\overline{J}_i)^2}},$$

$$J_{KH} = \sum_{i=1}^n R_i J_i, \quad (2.12)$$

$$J_{PH} = \frac{J_{KH}^1}{J_{KH}^0},$$

bu yerda: J_b – sifat tavsiflarining muvofiqlashtirilganlik indeksi;
 $\overline{\sigma}_{J_i}$ - sifat tavsiflari indekslarining dispersiyasi; J_{KH} – aholining sifati indeksi; R_i – sifat tavsifining i -chi ahamiyati (sotsiologik tadqiqotlar natijalari bo‘yicha hisoblanadi); J_m – aholining rivojlanish indeksi (aholi sifat indeksining yuksalish sur‘ati).

Shunday qilib, aholining sifat xususiyatlari jismoniy holat, sog‘liq darajasi, ta‘lim va ma‘lumot darajasi, malaka, kasbiy mahorat, tadbirkorlik qobiliyati, hayotiy tajriba, ko‘nikma, dunyoqarash, ong, odob-axloq, xulq-atvor, ma‘naviy yetuklik tavsiflari bilan belgilanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi soni deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi sonining o‘zgarishiga qanday omillar ta‘sir ko‘rsatadi?
3. “Tabiiy o‘shish” va “migratsion o‘shish” tushunchalariga ta‘rif bering.
4. Promille deganda nimani tushunasiz?
5. Hayotiylik indeksi qanday aniqlanadi?
6. Aholining o‘rtacha sonini aniqlash tartibini tushuntirib bering.
7. “Statsionar aholi” tushunchasiga ta‘rif bering.
8. Doimiy va mavjud aholi o‘rtasida qanday farq mavjud?
9. Aholining sifati deganda nimani tushunasiz?
10. Aholining sifat ko‘rsatkichlarini sanab bering.

III BOB. O‘TMISH, HOZIRGI VA KELAJAKDAGI DEMOGRAFIK TENDENSIYALAR

3.1. Demografik tarixning dastlabki bosqichlarida aholi o‘zgarishi

Demografik o‘tish nazariyasi bilan tavsiflangan Yer aholisining tabiiy dinamikasi insoniyat sivilizatsiyasi tarixidagi eng muhim hodisaning aksidir. O‘limning pasayishi va umr ko‘rish davomiyligining ko‘payishi sivilizatsiya qiyofasini o‘zgartirdi. O‘tgan asrda qarilik va keksalikka qadar yashovchilar soni, ularning umumiy tarkibidagi ulushi sezilarli darajada oshdi. Erkaklar va ayollar, qariyalar va bolalarning hayot sifatiga talablar oshdi. Texnologik jihatdan rivojlangan mamlakatlarda oila va jamiyatni demokratlashtirish, sanoatlashtirish va urbanizatsiya sharoitida ayollarning o‘rtacha umr ko‘rish darajasi erkaklarnikiga nisbatan ortdi. Ma‘lum bo‘lishicha, siyosiy va iqtisodiy huquqlarni himoya qilish sharoitida ayollar va erkaklar umr ko‘rish davomiyligining “me‘yoriy” farqi 4-5 yilni tashkil etadi, ijtimoiy omil esa ushbu farqni 13-17 yilgacha uzaytirishi mumkin.

3.2. Hozirgi davrda demografik o‘zgarishlarning sabablari

Demografik o‘zgarish iqlim, davlat siyosati, texnika taraqqiyoti, immigratsiya, emigratsiya, tug‘ilish va boshqalar kabi jarayonlar tufayli aniqlangan aholi sonini yoki tuzilishini o‘zgartirishdan iborat. Bu holat hozirgi globallashuv jarayoni oldida turgan eng katta muammolardan biri hisoblanadi, chunki populatsiyalarning o‘rtacha yoshi o‘sdi, tug‘ilish soni esa kamaydi. Keksayishi va tug‘ilish darajasi pastligi bilan ajralib turadigan ayrim mamlakatlar Yaponiya va Ispaniyadir. Bu shuni anglatadiki, ayrim mamlakatlar jamiyatlari asta-sekin qarishni boshdan kechirmoqda va bu mamlakatlarning davlat siyosatida muammolarga olib kelishi mumkin.

Demografik o‘zgarishlarning sabablari va oqibatlari ko‘p, uzoq muddatli demografik o‘zgarishlarning yagona sababi yo‘q. Masalan, Yaponiyada aholining keksayishiga sabab qadriyatlarning o‘zgarishi

ishda muvaffaqiyat qozonishi uchun ijtimoiy bosim bo'lishi mumkin, oqibati immigratsiya yoki soliq siyosatining o'zgarishi kelib chiqmoqda. Aksincha, Venesuelada aholining keksayishiga sabab emigratsiyani keltirib chiqaradigan hukumat siyosati va o'sha sharoitda yashashga qaror qilgan odamlarning yomon iqtisodiy ahvoli bo'lishi mumkin.

Jamiyatlarda demografik o'zgarishlar vujudga kelishining asosiy sabablaridan yana biri bu aholi migratsiyasi. Mamlakat aholisining o'rtacha yoshi qisman immigratsiya va emigratsiya darajasi bilan belgilanadi. Ijtimoiy to'qnashuvlar, masalan, siyosiy ta'qiblar, iqtisodiy inqirozlar yoki gumanitar muammolardan kelib chiqqan holda, mamlakat migratsiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan omillardir. Dunyo aholisi ko'p hollarda o'zlarining tug'ilgan mamlakatlaridagi inqirozlardan qochib qutulish uchun yangi joylarni qidirishga majbur bo'lishgan.

Ushbu holatning bir qismi yosh aholini ko'chish imkoniyatini oshiradi, bu xol o'z navbatida ma'lum cheklovlar tufayli mamlakatni tark etmaydigan ijtimoiy guruhni qoldirib, aholining o'rtacha yoshini oshirib, uning qarishini tezlashtirmoqda. Boshqa tomondan, eng yosh aholini qabul qiladigan mamlakatlarda o'rtacha yoshning pasayishi kuzatilmoqda.

Fertillik jamiyatda tug'ilish darajasining o'sishini rag'batlantirishning asosiy elementi bo'lib, bu o'rtacha yoshning pasayishiga yordam beradi.

Turmush tarzi evolutsiyasi yangi avlodlar oila qurish va farzand ko'rish bilan bog'liq muhim o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Buning sabablaridan biri ko'proq iqtisodiy sa'y-harakatlardir, ya'ni uy-joy narxi va ish haqining pastligi, insonlar o'zlarining oilaviy ahvolini qo'llab-quvvatlash uchun sarmoya kiritishlari, boshqa tomondan esa qadriyatlarining o'zgarishi bilan bog'liq.

Farzand tug'ish to'g'risida qaror qabul qilish yoki qabul qilmaslik uchun odam qaysi hududda joylashgani va u yerda joylashgan madaniyatga qarab farq qiladi. Aholisi ko'p bo'lgan ayrim mamlakatlarda bolalar soni qonuniy ravishda cheklangan bo'lsa, boshqalarda odam farzand ko'rishga qaror qilgan bolalar sonida cheklovlar yo'q.

Texnologiyalarning rivojlanishi va sog'liqni saqlash sharoitlarining yaxshilanishi dunyo aholisining iqlim ko'rsatkichlarini pasayishiga olib keldi.

Vaksinalarni ixtiro qilish iqlim ko'rsatkichlarining sezilarli darajada pasayishiga imkon berdi. Iqlim darajasining pasayishi ma'lum kasalliklarni davolash tufayli aholining o'rtacha yoshi darhol o'sishini anglatadi.

Davlat siyosatidagi o'zgarishlar oqibatlari. Demografik o'zgarishlar odatda olib keladigan muhim oqibatlardan biri bu aholining zarurati yoki noqulayligi sababli davlat siyosatining o'zgarishi.

Masalan, tug'ilishi kam bo'lgan keksaygan mamlakat uchun bu vaziyatni yengish uchun choralar ko'rish kerak bo'ladi. Ulardan ba'zilari pensiyalarni to'lash uchun soliqlarni oshirishi, qariyalarni parvarish qilish texnologiyasini ishlab chiqishi yoki ko'proq muhojirlarni qabul qilishi mumkin.

Boshqa tomondan, Yevropa aholining immigratsiyadan noroziligi tufayli turli xil siyosiy guruhlarining muvaffaqiyatlari kuzatildi.

Tug'ilish darajasining pasayishi insonlarning keksayishiga sabab bo'lishi mumkin.

Tug'ilish koeffitsiyentini pasaytirish orqali katta yoshlilar soni yillar o'tishi bilan sezilarli darajada o'sib boradi. O'z navbatida, bu ushbu odamlarning qaramlik darajasini oshiradi.

Xuddi shunday holat ham sog'liqni saqlash tizimida to'g'ridan to'g'ri oqibatlarni keltirib chiqaradi, chunki bu aholi ko'proq ehtiyotkorlik va sog'liqni saqlash uchun katta xarajatlarni talab qiladi. Bundan tashqari, pensiya tizimiga bo'lgan talabning ortishi kuzatiladi.

Demografik o'zgarishlar bugungi kunda yuz berayotgan hodisa. Biroq, bunday vaziyatda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan narsalarning aniq oqibatlarini aniqlash qiyin, chunki bu har bir joyda ichki ravishda hosil bo'ladigan jarayondir.

Hisob-kitoblarga ko'ra, Yevropa qit'asida joylashgan mamlakatlar, shuningdek, Yaponiya va Qo'shma Shtatlar, ushbu mamlakatlarda tug'ilish darajasining pasayishi natijasida aholining o'rtacha yoshi o'sib bormoqda.

Aholining notekis taqsimlanishi bugungi kunda ayrim mamlakatlarda yuz berayotgan demografik o'zgarishlar salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ulardan biri – bu aholining a'zolarining o'rtacha yoshiga qarab yomon taqsimlanishi.

Hisob-kitoblarga ko'ra, keyingi bir necha yil ichida rivojlangan mamlakatlarda (masalan, Yaponiyada) yoki Yevropada joylashganlarda

tugʻilishning patsligi va jamiyatning qrtacha yoshining oʻsishi sababli aholi sonining kamayishi kuzatiladi.

Boshqa tomondan, Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada joylashgan boshqa xalqlar aholining oʻsishini boshdan kechirishlari mumkin; ammo, taxmin qilinishicha, Janubiy Amerikada oʻzgarish kamroq taʼsirga ega boʻladi.

Aholining qarishi, shuningdek pensiya stavkalarining koʻtarilishi va baʼzi mamlakatlarda tugʻilishning pasayishi favqulodda holatni keltirib chiqarishi mumkin. Buni hal qilish uchun demografik oʻzgarishlarning oqibatlarini yumshatish choralarini koʻrish uchun koʻproq bosim talab etiladi.

Ijobiy oqibatlar. Demografik oʻzgarish bugungi kunda butun dunyoda yuz bermoqda, bu muayyan jamiyatlar uchun salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Biroq, bu tahdidni toʻliq ifodalovchi hodisa emas, chunki aholi yoshidagi oʻzgarishlar jamiyatlar ichidagi taraqqiyotni ham anglatishi mumkin.

Odamlarning oʻrtacha yoshining oʻsishi ijtimoiy guruh maʼlum bir joyda boʻlishi mumkin boʻlgan hayot sifati va davomiyligining oʻsishining bevosita natijasidir. Bu, shuningdek, sogʻliqni saqlash xizmatlarining yaxshilanishi va uzoq umr koʻrish imkoniyatini beradigan iqtisodiy yaxshilanishlarning natijasidir.

Shunga qaramay, demografik oʻzgarishlarni millatlar profiliga eng kam taʼsir koʻrsatadigan mexanizmlarni izlash muhim, chunki bu vaziyatlar mamlakat tuzilishi va faoliyatida keskin oʻzgarishlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Jamiyatda barcha jarayonlar kabi demografik jarayonlar ham ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa jarayonlar taʼsirida bir-biri bilan bogʻliq holda rivojlanib boradi.

Asosiy tabiiy demografik jarayonlardan tugʻilish, oʻlim, aholining bir joydan boshqa joyga doimiy yashash maqsadida koʻchishi (aholi migratsiyasi) toʻgʻrisidagi statistik maʼlumotlar mamlakat aholisining miqdor va sifat tarkibini koʻrsatadi. Mamlakatda aholi sonining kamayishi davlatning ayrim funksiyalarini bajarishni qiyinlashtiradi va oxir-oqibat mamlakatning dunyo siyosiy xaritasidan yoʻqolishiga olib kelishi mumkin. Aksincha, aholi sonining tez surʼatlarda koʻpayishi ham taʼlim va sogʻliqni saqlash tizimini shakllantirish, ishlab chiqarish,

bandlikni ta'minlash, davlatning ijtimoiy sohaga xarajatlarini rejalashtirish kabi qator muammolarni yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, mamlakatlarning demografik rivojlanish tendensiyalari o'rtasidagi farqlar rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasidagi iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqni oshiradi. Rivojlangan davlatlarda aholi sonining kamayishi va "qarishi" kuzatilsa, rivojlanayotgan davlatlarda aksincha yuqori sur'atlarda ko'payish kuzatiladi. Har bir davlatda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar avvalambor undagi mehnat resurslari holati, ularning professional tayyorgarlik darajasi va hozirgi kundagi mehnat bozorining talabiga mosligi bilan ifodalanadi. Mamlakat aholisining demografik xulq-atvorini belgilaydigan ehtiyojlar, ijtimoiy normalar va munosabatlarning majmuyi aholining ko'payishida ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish maqsadida demografik jarayonlar va ularning rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganiladi. Demografik jarayonlarni tahlil qilish, ularning istiqbollari belgilash, jamiyat taraqqiyotini rejalashtirishda statistik ma'lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Demografik jarayonlar to'g'risidagi statistik ma'lumotlarni demografiya statistikasi deb yuritiladi.

Demografiya statistikasi (aholi statistikasi) – ijtimoiy-iqtisodiy statistikaning sohalaridan biri bo'lib, aholi soni, tarkibi, aholi yoki uning guruhlarining joylashuvi va takror hosil bo'lishi bilan bog'liq ma'lumotlarni satitsik usullardan foydalangan holda yig'ish, qayta ishlash, ifodalash va tahlil qilish faoliyati bilan shug'ullanadi. Bugungi kunda dunyo aholisi 7,8 mlrd. kishidan oshib, so'nggi bir yilda salkam 7 million kishiga (o'rtacha 1,1 foizga) ko'paydi. Aholi soni bo'yicha O'zbekiston Respublikasi dunyoda 41-o'rinni egallaydi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiy islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. Bunda mamlakat demografik rivojlanishining o'zni katta bo'lib, ijtimoiy manfaatlarga yo'naltirilgan iqtisodiy maqsadlarni amalga oshirishda aholi, uning o'sishi, joylashishi, demografik tarkibi kabi jihatlarini o'rganish katta ahamiyatga ega. Chunki, aholi ham asosiy ishlab chiqaruvchi kuch, ham iste'molchi sifatida jamiyat taraqqiyotida hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

Aholi soni – bu harakatchan ko'rsatkich bo'lib, uning o'zgarishi demografik jarayonlar ta'siri ostida (aholining tabiiy va mexanik harakati natijasida) har soniyada sodir bo'ladi. O'zbekiston Respublikasining doimiy aholisi soni 1991-yilda 20,6 million kishini tashkil etgan bo'lsa,

2021-yilga kelib, 34,6 million kishiga yetdi. Mutsaqillik yilidan beri aholi soni har yili oʻrtacha 0,5 million kishiga koʻpayib 1,7 foiz oʻsishni saqlab kelmoqda.

Oʻzbekiston aholisini jinslar boʻyicha tahlil etsak, mustaqillik yillarida jami aholining 50,6 foizini ayollar va 49,4 foizini erkaklar tashkil etgan boʻlsa, hozirda jami aholining 49,7 foizini ayollar va 50,3 foizini erkaklar tashkil etganligini kuzatish mumkin. Oʻz oʻrnida, mamlakatning urbanizatsiya jarayonlarini koʻrsatib beruvchi shaharlar va qishloqlarda yashovchi aholi soniga eʼtibor qarastak, mustaqillikning ilk yillarida aholining 40,3 foizi shahar joylarda, 59,7 foizi qishloq joylarda istiqomat qilgan boʻlsa, hozirgi kunga kelib, 50,6 foiz aholi shahar joylarda, 49,4 foiz aholi qishloq joylarda istiqomat qilayotganligi kuzatilmoqda.

Aholining tabiiy harakati – bu toʻgʻridan toʻgʻri (tugʻilish, oʻlim) va bilvosita (nikohlar va nikohdan ajralishlar soni) omillar taʼsirida aholi sonini, tarkibini va tuzilishini oʻzgartirish jarayonidir. 2020-yil davomida mamlakatimizda aholining tabiiy oʻsishi 666,2 mingta boʻlib, har 1000 nafar aholiga (koeffitsiyent) 19,5 ta tabiiy oʻsishi toʻgʻri kelgan.

Tugʻilish – bu tugʻilish jarayonlarining sodir boʻlishi va boshqa xususiyatlarini tavsiflovchi koʻrsatkichdir. 1991-yildan bugungi kungacha boʻlgan tugʻilish dinamikasi 1998–2006-yillar oraligʻida 550 ming va undan kam tugʻilishni koʻrsatadi. 2020-yilda 841,8 mingta bola tugʻilganligi qayd etilgan boʻlib, mos ravishda har 1000 nafar aholiga (koeffitsiyenti) 24,6 ta chaqaloq toʻgʻri kelgan. 1991-yil davomida respublika boʻyicha 130,3 mingta oʻlim holatlari qayd etilgan boʻlsa, 2020-yilda esa 175,6 mingta oʻlim holatlari qayd etilgan, har 1000 nafar aholiga (koeffitsiyenti) 1991 yilda 6,2 ta oʻlim toʻgʻri kelgan edi, 2020-yilga kelib esa (koeffitsiyenti) 5,1 ta oʻlim toʻgʻri kelishi kuzatildi.

Aholining mexanik (migratsiya) harakati – bu aholining doimiy yashash maqsadida (migrantlarning) maʼlum hudud (mamlakat, viloyat, tuman, shahar, shaharcha va boshqa aholi punkti) chegarasi orqali yashash manzilini oʻzgartirish maqsadida koʻchib yurishini ifodalaydi. Mustaqillik yilidan bugungi kungacha boʻlgan koʻchib kelganlar dinamikasi 1991–1994-yillarda oʻrtacha 311 ming kishi atrofida boʻlib, eng yuqori koʻrsatkichlarni qayd etgan 1995–2019-yillarda koʻchib kelish holati moʻtadil oʻrtacha 150 ming kishi atrofida qayd etilgan boʻlib, 2020-yil davomida jami koʻchib kelganlar soni 191,2 ming kishini tashkil etgan

va shundan 190,1 ming kishi respublika hududi ichida, 1,1 ming kishi xorijiy davlatlardan ko‘chib kelgan. Shu jumladan, ayollarda ushbu ko‘rsatkich eng ko‘p bo‘lib, 115,4 ming kishini tashkil etgan.

O‘zbekiston Respublikasiga 2020-yilda xorijiy mamlakatlardan ko‘chib kelganlarning asosiy qismi Qozog‘iston Respublikasi (jami xorijdan ko‘chib kelganlarga nisbatan 37,0 foiz), Rossiya Federatsiyasi (22,3 foiz), Tojikiston Respublikasi (20,0 foiz), Qirg‘iziston Respublikasi (8,5 foiz), Turkmaniston Respublikasi (1,3 foiz) va boshqa mamlakatlar (10,9 foiz) hissasiga to‘g‘ri kelgan. Mustaqillik yillaridan bugungi kungacha bo‘lgan ko‘chib ketganlar dinamikasi 1991–1994-yillarda o‘rtacha 385 ming kishi atrofida bo‘lib, eng yuqori ko‘rsatkichlarni qayd etgan. 1995–2005-yillarda ko‘chib kelish holati mo‘tadil o‘rtacha 250 ming kishi atrofida qayd etilgan bo‘lib, 2006-yildan boshlab 180 ming kishi atrofida qayd etila boshladi. 2020-yilda jami ko‘chib ketganlar soni 203,7 ming kishini tashkil etib, shundan 190,1 ming kishi respublika hududida, 13,6 ming kishi xorijiy davlatlarga ko‘chib ketgan. Shu jumladan, ayollarda ushbu ko‘rsatkich eng ko‘p bo‘lib 122,3 ming kishini tashkil etgan.

Shu bilan birga, mamlakatdagi demografik jarayonlarning o‘zgarib borishi mehnat resurslariga bo‘lgan talab va taklifning o‘zgarishiga ham to‘g‘ridan to‘g‘ri tas‘ir etadi.

3.3. Demografik tendensiyalarning kelajak prognozlari

2050-yilga kelib dunyo aholisi 2 milliardga ko‘payib, 7,7 milliarddan 9,7 milliardga etishi kutilmoqda va asr oxiriga kelib, tug‘ilishning pasayib borishiga qaramay, u qariyb 11 milliardga yetadi. Ushbu davrda dunyo bo‘ylab ko‘proq odamlar shaharlarni yashash joyi sifatida tanlashi va 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar soni 65 va undan katta yoshdagilardan orqada qolishi prognoz qilinmoqda.

2050-yilgacha dunyo aholisi o‘shining yarmini faqat to‘qqizta mamlakat hisobiga to‘g‘ri kelishi kutilmoqda: Hindiston, Nigeriya, Pokiston, Kongo Demokratik Respublikasi, Efiopiya, Tanzaniya, Indoneziya, Misr va Amerika Qo‘shma Shtatlari (kamayish tartibida). Afrikaning Saxara janubidagi aholisi ikki baravar ko‘payishi, Yevropada esa kamayishi mumkin.

Ayni paytda odamlar endi bir joyda qolishmaydi. So‘nggi yigirma yil ichida xalqaro migrantlarning ulushi doimiy ravishda dunyo aholisining taxminan 3 foizini tashkil etgan bo‘lsa, 2000-yildan boshlab bu ikki baravarga oshdi. Shu bilan birga, uzoq davom etgan mojarolar o‘z uylaridan ko‘chirilganlar sonini keskin oshirdi va iqlim o‘zgarishi va atrof-muhitning tanazzulga uchrashi natijasida bu raqam yanada ko‘payishi mumkin.

Dunyoning ayrim mintaqalarida yoshlar (15 yoshdan 24 yoshgacha) aholining katta va tez o‘sib boruvchi guruhini tashkil qiladi. 2050-yilga kelib aholining umumiy soni ikki baravar ko‘payishi kutilayotgan Afrikaning Sahroi osti qismida mehatga layoqatli aholi (25 dan 64 gacha) boshqa yosh guruhlari qaraganda tezroq o‘sib bormoqda. Osiyo va Lotin Amerikasi va Karib havzasidagi aksariyat davlatlar allaqachon yoshlar sonining o‘xshash o‘sishini boshdan kechirmoqdalar, keyin esa mehnatga layoqatli odamlar sonining ko‘payishi kuzatilmoqda.

Mehnatga layoqatli aholining nisbiy o‘sishi davom etar ekan, iqtisodiy o‘sish uchun imkoniyatlarni ochib beradi: bunda “demografik dividend” deb ataladigan holat haqida gap ketmoqda. Shu nuqtai nazardan, ochlikni to‘xtatish, sog‘lom hayotni ta‘minlash, ta‘lim va umrbod o‘qishni rivojlantirish, ish joylarini yaratish, ijtimoiy himoyani yaxshilash va tengsizlikni kamaytirish kabi barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish uchun qilingan sa‘y-harakatlar ushbu tendensiyalarni kuchaytirishi va yanada ko‘proq imkoniyatlarni ochishi mumkin.

Shu bilan birga, yoshlar sonining ko‘payishi bugungi kunda yoshlarga xizmat ko‘rsatishda qiynalayotgan davlat moliya sohasidagi muammolarni, shuningdek, jamiyatlar yaqin o‘n yilliklarda duch keladigan keksayib borayotgan aholisi ehtiyojlari bilan bog‘liq muammolarni yanada kuchaytirishi mumkin.

Qariyalar (65 yoshdan katta) bugungi kunda dunyodagi eng tez o‘sib boruvchi yosh guruhidir. 2018-yilda dunyoda birinchi marta keksalar soni besh yoshgacha bo‘lgan bolalar sonidan oshib ketdi va 2050-yilga kelib ularning soni o‘spirinlar va yoshlarga (15-24 yosh) nisbatan ham ko‘proq bo‘ladi. Ba‘zi mintaqalarda, masalan, Yevropa va Sharqiy Osiyoda, keksa yoshdagi odamlarni qo‘llab-quvvatlash va ularga g‘amxo‘rlik ko‘rsatishda jiddiy muammo mavjud. Odamlarning umr ko‘rish davomiyligi oshgani sayin, keksa odamlar jamiyat va iqtisodiyotda katta rol o‘ynashi mumkin. Biz ushbu o‘sib borayotgan keksalar guruhining ehtiyojlarini qondirish uchun ta‘lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlarini o‘zgartirishimiz kerak bo‘ladi.

2009-yilgacha qishloqda shaharga qaraganda ko‘proq odam yashagan. Bugungi kunda shahar va qishloqlarda dunyo aholisining 55 foizga yaqini istiqomat qiladi, 2050-yilga kelib urbanizatsiya deyarli 70 foizga yetadi. Shahar aholisining o‘shining katta qismi Osiyo va Afrikada bo‘ladi, ayniqsa tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lib qolayotgan Xitoy, Hindiston va Nigeriyada.

Migratsiya singari, urbanizatsiya ham milliy va mahalliy hokimiyat organlari tomonidan samarali boshqaruvni talab qiladi. Hozirgi vaqtda shaharlar dunyodagi yerlarning 2 foizidan kamrog‘ini egallaydi, ammo ular dunyo yalpi ichki mahsulotining (YAIM) 80 foizini va uglerod chiqindilarining 70 foizidan ko‘prog‘ini tashkil qiladi. Urbanizatsiyaning tezligi va ko‘lami yetarli uy-joy, infratuzilma va transport vositalarining mavjudligini ta‘minlash, shuningdek ziddiyat va zo‘ravonlik bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Deyarli 1 milliard kishi “shahar kambag‘allari” deb tasniflanadi va asosan norasmiy shahar aholi punktlarida yashaydilar.

Shu bilan birga, qishloq aholisi chetda qolmasligi uchun, shu jumladan raqamli iqtisodiyot va raqamli jamiyat rivojlanishi tomonidan taqdim etilayotgan imkoniyatlardan foydalanish nuqtai nazaridan ko‘proq harakatlarni amalga oshirish kerak. Oziq-ovqat ekinlarini yetishtirishda va tabiiy kapitalimizni muhofaza qilishda mayda dehqonlar, chorvadorlar va mahalliy aholi muhim rol o‘ynaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik o‘tishning tarixiy bosqichiga nimalar xos?
2. Demografik o‘zgarishlarning sabablari va oqibatlari qanday?
3. Demografik o‘zgarishlarning bugungi kundagi yagona sababi mavjudmi?
4. Fertillik demografik o‘zgarishga qanday ta‘sir ko‘rsatmoqda?
5. Hozirgi kunda migratsion harakatlar qanday o‘zgarishlarga olib kelmoqda?
6. Siyosiy omillar aholi o‘zgarishiga qanday ta‘sir qilmoqda?
7. Dunyo aholisining soni 2050-yilda qanchaga yetishi prognoz qilinmoqda?
8. 2050-yilgacha dunyo aholisi o‘shining yarmi qaysi davlatlar hissasiga to‘g‘ri keldai?
9. O‘zbekiston aholisi soni dunyoda nechanchi o‘rinni egallagan?
- 10. Demografik dividend nima?**

IV BOB. YOSH TARKIBI O‘ZGARISHI VA OQIBATLARI

4.1. Yosh ilmiy kategoriya sifatida

Aholining yosh tarkibi mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Dastlab aholining yosh tarkibini o‘rganishdan oldin “yosh” tushunchasining mohiyatini ochib berish maqsadga muvofiq.

Yosh – bu insonning tug‘ilishidan to uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o‘tgan vaqtdir. Yosh ikkinchi eng muhim demografik tavsiflardan biri bo‘lib, u yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh obyektiv tavsif bo‘lishiga qaramasdan inson hayotining yosh davri konvensionaldir va umrni (hayotni) uzunligi (davomiyligi) evolutsiyasi davomida o‘zgarib kelgan. Bir asr muqaddam “keksalik” deb yuritilgan yosh hozirda “keksalikka kirish” yoki “o‘rta yosh” deb hisoblanmoqda.

Demografik hodisalar doimo u yoki bu yoshda amalga oshadi. Bunda ularning amalga oshishidagi tebranish yosh o‘tishi bilan o‘zgaradi yoki boshqacha qilib aytadigan bo‘lsak, uning vazifasi bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun demografiyada yosh har qanday demografik hodisaning eng muhim tavsifi sifatida qaraladi. Shu munosabat bilan o‘lgandagi yosh (o‘lim yoshi), nikohga kirish yoshi va bola tug‘ish yoshi, deb nomlanuvchi yoshlar haqida gapiriladi.

Kuzatish vaqtidagi muayyan bir guruh kishilarning yoshi haqidagi ma’lumot aholining yosh tarkibini shakllantirish imkonini beradi.

Yosh barcha demografik jarayonlarning umumiy koordinatasi hisoblanadi, ularning universal, mustaqil o‘zgaruvchisi bo‘lib hisobga olinadi va inson hayotidagi istalgan hodisalarni ro‘yxatga (hisobga) olishda e’tiborga olinadi.

Yuqorida aytilganidek, yosh tug‘ilgan vaqtdan so‘ng oqib o‘tgan vaqt bilan o‘lchanadi. Biroq, demografiyada yoshning uchta ta’rifidan foydalaniladi: aniq yosh, yillar to‘lgandagi yosh va kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh. U yoki bu ta’rif mavjud ma’lumotlar va maqsadlarni hisobga olinishi bilan tanlanib, ular uchun yosh hisoblab chiqiladi.

Aniq yosh – imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o‘lchangan, tug‘ilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo‘lgan davr oralig‘iga tengdir. Masalan, insonni tug‘ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Yillar to‘lgandagi yosh – bu aniq yoshning to‘liq sonlarga ega bo‘lmagan qismidir, u oxirgi tug‘ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo‘yicha odatda “Yoshingiz nechada?” degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to‘liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh o‘z ta’rifidan ham nimani anglatishini bildirib turibdi. Agar kishining tug‘ilgan yili ma’lum bo‘lsa (masalan, 1979-yil), bunda uning kalendar yillar farqi bo‘yicha yoshi joriy tug‘ilgan yilning farqiga tengdir (masalan, $2010-1979=31$). Ta’kidlash joizki, kalendar yillar farqi sifatida hisoblangan yosh, agar tug‘ilgan kunigacha hisoblab chiqilmasa, yillar to‘lgandagi yoshga teng bo‘lmasligi mumkin. Haqiqatda “kalendar yillar farqi sifatidagi 31 yosh” jumlasini inson 30 yoki 31 yil to‘lgandagi yoshga tengligini anglatadi yoki o‘z ichiga 30 dan 32 yoshgacha bo‘lgan yillarni oladi.

Yosh haqidagi ma’lumotlar aholini ro‘yxatdan o‘tkazish, maxsus tekshiruvlar, jumladan tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralishlarni qayd qilish jarayonida olinadi. Bu masala nafaqat demograf uchun, balki boshqa ijtimoiy soha mutaxassislari uchun ham juda muhim, chunki yosh nafaqat demografiyada, balki deyarli barcha ijtimoiy jarayonlarda mustaqil o‘zgaruvchi sifatida yuzaga chiqadi.

4.2. Aholining yosh tarkibi va uning tuzilishi

Aholining yosh tarkibi – bu aholining yosh guruhlarini va yosh kontingentlarini bo‘yicha taqsimotidir.

Aholining yosh tarkibi haqidagi ma’lumotlar ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni tadqiq qilish uchun kerak bo‘ladi. Aholi yosh tarkibining xususiyatlarini anglash orqali istiqboldagi tug‘ilish va o‘lim tendensiyalari, shuningdek, aholining takror barpo bo‘lishi haqida ilmiy asoslangan mulohazalar chiqarish mumkin. Ushbu

xususiyatlarni bila turib, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda u yoki bu muammolarning vujudga kelish ehtimolini baholash, mehnatga layoqatli aholi va ishchi kuchining dinamikasini prognozlashtirish, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish, ularga bo'lajak talab, mintaqalarda saylovlarning natijalarini va shunga o'xshash masalalarni bilish imkonini beradi.

O'zbekiston aholisining hozirgi yosh tarkibi 90-yillarda boshlangan tug'ilish darajasining qisqarishiga qaramay yosh hisoblanadi. Ya'ni, aholi tarkibida 30 yoshgacha bo'lgan yoshlar ulushi 62,1%ni, 16 yoshgacha bo'lgan bolalar ulushi – 33,3%ni, 16-29 yoshdagilar ulushi – 28,8%ni tashkil etadi⁴.

Aholining yosh tarkibini tuzish uchun odatda bir, besh, ba'zi hollarda o'n yillik oraliqlardan foydalaniladi.

Bir yillik yosh tarkibi – bu aholining quyidagi yillar to'lgandagi yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishidir: 0 yosh, 1, 2, ..., 34, 35, ..., 89, ..., ω yosh va undan kattalar. Ω – bu qandaydir eng yuqori yosh bo'lib, uning asosida aholining bir yillik yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi yakunlanadi. Oxirgi yosh guruhi (ω yosh va undan kattalar) ochiq yosh oralig'ini tarkib toptiradi, bunda ω ning aniq kattaligi yangi tug'ilgan bolaning kutilayotgan umr davomiyligining o'rtachasiga va katta yoshlardagi aholining soniga bog'liq bo'ladi.

Besh yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhlari bo'yicha tuziladi: 0 yosh, 1-4 yosh, 5-9 yosh, 10-14 yosh, ..., 35-39 yosh, ..., 80-84 yosh, ..., 100 yosh va undan kattalar. Bu standart yosh guruhlanishi deb nomlanadi va xalqaro demostatistika amaliyotida qo'llaniladi.

O'n yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhlari bo'yicha tuziladi: 0 yosh, 1-9 yosh, 10-19 yosh, 20-29 yosh, ..., 60-69 yosh, 100 yosh va undan kattalar.

Yosh tarkibidagi umumiy tuzilmaviy o'zgarishlarni baholash uchun bundan yanada kattaroq yosh guruhlanishlari qo'llaniladi.

Xalqaro amaliyot va statistikada aholining yosh tarkibi iqtisodiy nuqtai nazardan uch guruhga ajratiladi:

- bolalar (0-14 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (15-64 yosh);

⁴ Ата-Мирзаев О.Б. Народонаселение Узбекистана: история и современность. – Т.: Ижтимоий фикр, 2009. – С.154-155.

– mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (65 va undan yuqori yoshdagilar).

O‘zbekiston milliy statistikasida aholi mehnatga layoqatliligi bo‘yicha uch guruhga bo‘linadi:

1) mehnatga layoqatli yoshgacha bo‘lgan aholi (0-15 yosh);

2) mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (16-54 yoshdagi ayollar, 16-59 yoshdagi erkaklar);

3) mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar).

Aholi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan yoshiga ko‘ra 6 guruhga ajratiladi:

1. Bolalar (0-15 yosh) – mamlakat jami aholisining eng katta qismini tashkil etib, ularning aksariyati mehnat jarayonida ishtirok etmaydi. Ammo, ushbu aholi guruhi salmog‘i mehnat salohiyatining kelgusi va istiqbol ko‘rsatkichlarini belgilab beradi. Chunki, ushbu qatlamning yuqori chegarasidagi o‘smirlar tez orada mehnat resurslari safiga qo‘shiladi.

2. O‘smir yoshlar (16-24 yosh) – mazkur guruhning katta qismi iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga kirib, ular maktab, akademik litsey, kollej va oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim olayotgan yoshlar, tug‘ruq ta‘tilidagi ayollar hisoblanadi. Shuningdek, mazkur guruh tarkibida iqtisodiyotning qator soha va tarmoqlarida band bo‘lganlari ham mavjud bo‘lib, ularning mehnat faoliyatlari aksariyat hollarda boshlang‘ich ko‘rinishga ega bo‘ladi.

3. O‘rta yoshlilar (25-30 yosh) – ular o‘zining jismoniy holati va imkoniyatlari jihatdan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lib, mehnatga layoqatli jami aholining asosiy qismini qamrab oladi. Bu guruh vakillari asosan o‘zlarining aniq hayot yo‘llarini tanlab olgan, o‘z oilasiga ega bo‘lgan va hayotda ma‘lum bir yutuqqa erishgan hisoblanadi. Lekin, ularning barchasi ham iqtisodiyotda band bo‘lmaydi, chunki ularning orasida yosh bolali onalar va ayollar ham ko‘pchilikni tashkil etadi.

4. 31-59 yoshdagi aholi – ushbu guruhdagi aholi o‘zining yuksak mehnat shakliga ega bo‘lib, hayotiy va mehnat tajribasining yuqori ko‘rsatkichiga erishadi. Shu vaqtgacha olgan amaliy ko‘nikma va tajribalarini ishlab chiqarish jarayonlariga safarbar etishadi va mehnat jamoasida alohida o‘rin egallashadi. Bu toifa insonlar yoshlarga o‘rnak

va maslakdosh bo‘ladi. Ushbu yosh chegaralari aholisining iqtisodiy faollik darajasi boshqa qatlamlarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Shuningdek, mazkur qatlamning yuqori chegarasida pensiya yoshiga yetgan ayollar ham bo‘lib, ular o‘zlarining mehnat faoliyatlarini yakunlash taraddudida bo‘lishadi.

5. Qariyalar (60-70 yosh) – mazkur qatlam vakillari pensiya yoshiga yetgan aholi hisoblanib, ularning aksariyati pensiyada bo‘ladi. Lekin, ularning orasida o‘z mehnat faoliyatlarini davom ettirayotganlari ham bo‘lib (ayniqsa, erkaklar), ular ham butunlay pensiyaga chiqish va mehnat faoliyatini yakunlash arafasida bo‘lishadi.

6. Keksalar (70 va undan katta yosh) ularning deyarli hammasi mehnat faoliyatidan chetlashgan bo‘ladi⁵.

Aholining yosh tarkibini o‘rganishda yosh akkumulatsiyasiga alohida e’tibor qaratish kerak. Chunki, aholini ro‘yxatdan o‘tkazishda va sotsiologik so‘rovlarda yosh to‘g‘risidagi ma’lumotlarda xatoliklarga yo‘l qo‘yilishi mumkin.

Yosh akkumulatsiyasi – bu aholining ma’lum bir yoshlaridagi sonining qo‘shnilariga nisbatan ko‘proq yig‘ilib qolishidir.

Yosh akkumulatsiyasi odamlarning psixologik ta’sir ostida sonli o‘zgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar o‘rniga yaxlitlangan, yaqin bo‘lgan kattaliklarni aytishadi. Ko‘pincha yosh akkumulatsiyasi “0” yoki “5” bilan tugaydigan yoshlarda ko‘proq kuzatiladi, biroq bu holat “2” yoki “8” bilan tugaydigan yoshlarda ham uchraydi. Yosh akkumulatsiyasining mavjudligi, tabiiyki, faqatgina bir yillik yosh guruhlari bo‘yicha tuzilgan yosh tarkibidagina uchraydi. Besh va o‘n yillik guruhlashlarda yosh akkumulatsiyasi o‘z-o‘zidan soqit bo‘ladi.

Aholini ro‘yxatdan o‘tkazish va so‘rovlarda yosh to‘g‘risidagi ma’lumotlarning tizimli tarzda xato bo‘lishi yosh akkumulatsiyasiga olib keladi. Bu, ayniqsa, aholining madaniy darajasi (ayrim odamlar nafaqat o‘z yoshini, balki o‘zining tug‘ilgan kunini aniq sanasini ham bilmasliklari mumkin) va yosh haqidagi savolga aniq javob berish xohishi bilan bog‘liq (qariyalar va ayollarning tannozligi va h.k.

5 Абдурахмонов Қ.Х., Имомов В. Ўзбекистон меҳнат потенциалидан самарали фойдаланиш ва уни бошқариш. – Т.: Академия, 2008. – 40-41 б.

vaziyatlar). Aholini madaniy darajasining o‘shishi va uslubiy qoidalarga amal qilish yosh to‘g‘risidagi xatoliklarning, natijada yosh akkumlatsiyasining kamayishiga olib keladi.

Yosh akkumlatsiyasi turli usullar yordamida o‘lchanadi. Masalan, Uippl (Whipple) indeksi “0” va “5” bilan tugallanuvchi yosh akkumlatsiyasini yoshlar bo‘yicha nisbatini o‘lchaydi. Mazkur indeks (I_w) quyidagi formula bo‘yicha hisoblanadi:

$$I_w = \frac{\sum_{k=5}^{12} P_{5k}}{\frac{1}{5} \times \sum_{23}^{62} P_x} \times 100 \quad (4.1)$$

bu yerda:

$P_{5k} = P_{25}, \dots, P_{60}$ (25, 30,60 yoshdardagi aholi soni);

P_x – aholining 23 dan 62 yoshgacha bo‘lgan bir yillik yosh intervallaridagi guruhlar soni.

Yosh tarkibini tahlil qilishda yosh kontingentlaridan ham foydalaniladi. **Yosh kontingenti** – bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa alomatlar bo‘yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir⁶.

Insonning hayot davrini guruhlariga ajratish masalasi turli davrlarda yashagan olimlarni qiziqtirib kelgan. Masalan, qadimgi yunon matematigi Pifagor yil fasllari bo‘yicha inson hayotini davrlarga ajratgan (4.1-jadval).

4.1-jadval

Pifagorning yosh tasnifi*

Yil fasli	Hayot davri	Yosh
Bahor	Bolalik	20 yoshgacha
Yoz	Yoshlik	20-40 yosh
Kuz	Yetuklik	40-60 yosh
Qish	Keksalik	60-80 yosh

***Manba:** Основы демографии: Учебное пособие / П.И. Косов, А.Б.Берендеева. – 2-е изд, доп. И перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С.66-67.

Jadvaldan ko‘rinib turganidek, olim insonning bolaligini bahor, keksaligini esa qish fasliga o‘xshatgan hamda shundan kelib chiqib davrlarga ajratgan.

Aholishunoslik ensiklopedik lug‘atida inson umri quyidagi davrlarga bo‘lingan (4.2-jadval).

4.2-jadval

Yosh tasnifi*

Kalendar yosh	Inson hayoti davri
1-7 kun	Yangi tug‘ilganlik
7 kun 1 yosh	Chaqaloqlik
1-3 yosh	Ilk bolalik
4-7 yosh	Birinchi bolalik
8-12 yosh (o‘g‘il bolalar)	Ikkinchi bolalik
8-11 yosh (qiz bolalar)	
13-16 yosh (o‘g‘il bolalar)	O‘smirlik
12-15 yosh (qiz bolalar)	
17-21 yosh	O‘spirinlik
16-20 yosh	
22-35 yosh (erkaklar)	Yetuklikning birinchi bosqichi
21-35 yosh (ayollar)	
36-60 yosh (erkaklar)	Yetuklikning ikkinchi bosqichi
36-55 yosh (ayollar)	
61-74 yosh (erkaklar)	Qarilik
56-74 yosh (ayollar)	
75-90 yosh	Keksalik
90 yoshdan kattalar	Uzoq umr ko‘ruvchilar

Manba: Народонаселение: Энциклопедический словарь. – Москва, 1994. – С.49.

Yosh tasnifidan ko‘rinib turibdiki, olim inson umrini ilk tug‘ilgan kundan boshlab, umrining so‘ngiga qadar davrlarga ajratgan.

Qator olimlar insonlarning umrini mehnat layoqatiga qarab ham ajratgan. Masalan, demograf B.Urlanits inson umrini mehnat yoshiga qarab quyidagi guruhlariga ajratishni taklif qilgan (4.3-jadval).

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turganidek, demograf olim B. Ulanits inson umrini mehnat yoshigacha bo‘lgan, mehnat yoshi va mehnatdan keyingi davrlarga ajratgan.

B. Urlanitsning yosh tasnifi*

Insonning hayot davri	Yosh guruhi
Mehnat yoshigacha bo‘lgan davr	
Yasli yoshi	2 yoshgacha
Maktabgacha yosh	3-6 yosh
Maktab yosh	7-15 yosh
Mehnat yosh	
Yoshlik	16-24 yosh
Yetuklik	25-44 yosh
Kechki yetuklik	45-59 yosh
Mehnatdan keyingi yosh	
Qarilik	60-69 yosh
Ilk keksalik	70-79 yosh
Chuqur keksalik	80 va undan yuqori

* **Manba:** Основы демографии: Учебное пособие / П.И. Косов, А.Б.Берендеева. – 2-э изд, доп. И перераб. – М.: ИНФРА-М, 2010. – С. 67.

Odatda, yosh tarkib aholining jinsiy tarkibi bilan birgalikda tuziladi va ko‘rib chiqiladi. Bu holda u **aholining yosh-jinsiy tarkibi** deb nomlanadi, u har bir jinsning yoshlar bo‘yicha taqsimlanishini, har bir yoshda yoki har bir yosh guruhlarida jinslarning nisbatini ko‘rsatib beradi.

4.3. Mehnat bozorida yoshlarning o‘rni

Mutaxassislarning fikriga ko‘ra mehnat bozorida yoshlarning raqobatbardoshligi nafaqat past, balki ular mehnat bozorida ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham zaif ijtimoiy qatlam hisoblanadi. Vaziyat yana shunisi bilan murakkablashadiki, mehnat bozoriga birinchi bor chiqayotgan yoshlar ko‘p hollarda huquqlarini to‘liq bilmaydilar, mehnat bozorida ularni kim himoya qilishi kerakligi haqida yetarlicha tasavvurga ham ega emaslar.

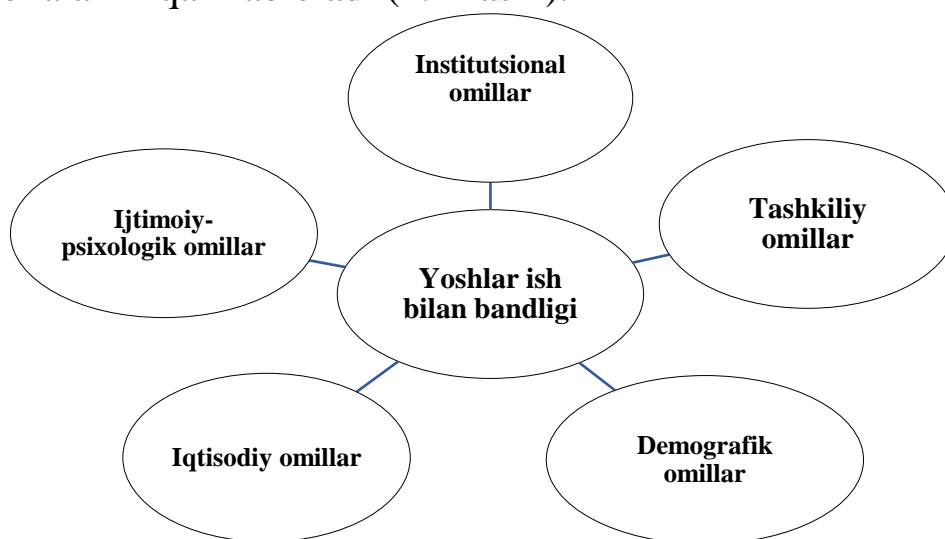
Yuzaga kelayotgan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarda yoshlar ayniqsa ishga joylashishga qiynaladilar. Ish beruvchi tomonidan talab qilinayotgan ish staji va ishlash ko‘nikmalarining yo‘qligi mehnat bozorida ularning raqobatbardoshligini keskin pasaytiradi. Har yili bir qancha ta‘lim muassasalarining bitiruvchilari ishsizlar qatoriga kiradi.

Mehnat bozorida yoshlarni ishga joylashtirish usullari, vositalari va tadbirlari muayyan davrdagi u yoki bu mamlakatdagi yoshlar ish kuchiga talab va taklif bilan bog‘liq iqtisodiy-ijtimoiy muammolarning tavsifi va keskinligi bilan belgilanadi.

Zamonaviy jamiyat uchun mehnat bozorini tartibga solishni hayotiy muhimligi uni rivojlanishi uchun davlat joriy xarajatlarining ko‘lami orqali namoyon bo‘ladi. Faqat mehnat bozori doirasida ijtimoiy dasturlarni amalga oshirish uchun g‘arb davlatlarida har yili yalpi milliy mahsulotning 2-3%i miqdorida mablag‘lar ajratiladi.

Yoshlarni ishga joylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmini amalga oshirishda uning quyidagi elementlari qatnashadilar: mehnat bozoriga omillar orqali ta‘sir qiluvchi subyektlar, obyektlar, shakllar, usullar va vositalar.

Yoshlarni ishga joylashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy mexanizmi yoshlar mehnat bozorni faoliyat ko‘rsatishini belgilaydigan iqtisodiy, institutsional, tashkiliy, ijtimoiy-psixologik va demografik omillarning hamma jabhalarini qamrab oladi (4.1-rasm).

4.1-rasm. Yoshlar ish bilan bandligiga ta‘sir ko‘rsatuvchi omillar.

Manba: mullalif tomonida ishlab chiqilgan

Institutsional omillarga, eng avvalo, yoshlar mehnat bozorini shakllantirishning huquqiy bazasini yaratish kiradi. Mamlakatda “Aholining ish bilan ta‘minlash to‘g‘risida”, “Yoshlar to‘g‘risida”, “Ta‘lim to‘g‘risida” qonunlar mavjud bo‘lsa ham, bugungi kunda yoshlar mehnat bozoriga doir maxsus huquqiy hujjat ishlab chiqilishi va qabul qilinishi maqsadga muvofiq bo‘lardi.

Mazkur qonunda yoshlarning ish bilan bandligini ta'minlash maxsus jamg'armasini tashkil etish, yoshlarni ijtimoiy himoya qilish, shu jumladan ish bilan bandligini ta'minlashga oid dasturlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish tamoyillari o'z ifodasini topishi mumkin.

Ijtimoiy-psixologik omillar yoshlarni kasbga yo'naltirish, ularning kasbiy tayyorgarligi, mehnat faoliyatiga ko'niktirish, ishni ta'lim olish bilan qo'shib olib borish imkoniyatlarini yaratish kabi masalalarni qamrab oladi. Fikrimizcha, bu omillarga respublikada hali yetarlicha e'tibor qaratilmayapti. To'g'ri, ta'lim muassasalarida kasbga yo'naltiruvchi psixologlar shtati joriy qilingan, biroq, ulaning faoliyati faqatgina hisobotlar hamda turli hujjatlarni yuritish bilangina chegaralanib qolmoqda. Bizningcha, ta'lim muassasalaridagi kasbga yo'naltiruvchi psixologlarni ta'lim muassasasiga bo'ysunmasdan mustaqil faoliyat olib borishlari o'zining ijobiy natijasini beradi deb hisoblaymiz.

Tashkiliy omillar hududiy aholi ish bilan bandligiga ko'maklashuvchi markazlar faoliyati bilan bog'liqdir. Ular yoshlarni mazkur hududda mavjud bo'sh ish o'rinlari to'g'risida tezkor xabardor qilib borishlari, ishsiz yoshlarni ijtimoiy himoya qilish chora-tadbirlarini, jumladan zarur hollarda ularni yangi kasblarga o'qitishlari, ijtimoiy ishlarga jalb qilishlari talab etiladi. Bu sohada ham ma'lum kamchiliklar mavjud bo'lib, jumladan, oliy ta'lim muassasalari ichida ham bunday xizmatlarni joriy qilish bitiruvchi yoshlarni tez ishga joylashishiga yoki kerakli yo'nalishda maslahatlar olishlariga ko'mak bo'ladi.

Iqtisodiy omillar hududda ishlab chiqarish kuchlarining, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik, kasanachilikning rivojlantirilganligi, investitsiya faolligiga taalluqlidir. Shu bilan birga yoshlarga tadbirkorlikni boshlashi uchun ajratilayotgan kreditlar yoki ish bilan bandlik jamg'armasidan ajratilayotgan imtiyozli kredit mablag'larini ham shu guruh omillariga kiritish mumkin.

Demografik omillar mamlakat hamda uning hududlarida aholi soni, uning tabiiy o'sishi mehnat resurslari, iqtisodiy jihatdan faol aholi miqdoriga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi eng muhim omillardan biridir.

Demografik muhit ta'siri ostida mehnat bozori subyektlari: yollanma ishchilar va ish beruvchilar shakllanadi. Uning holatiga mehnat bozorining miqdoriy ko'rsatkichlari, xususan, ishchi kuchi taklifi bog'liq. Boshqa muhitlarning ta'siri mehnat bozorini va iqtisodiyotni rivojlanish darajasini xarakterlaydi.

Aholi mamlakat iqtisodiyotiga nisbatan bir yo‘la ham moddiy ne‘matlarning yaratuvchisi, ham ularning iste‘molchisidir. Bunday ikki tomonlama bog‘liqlik aholi va iqtisodiyot o‘rtasidagi aloqalar murakkabligini ko‘rsatadi. Iqtisodiyotni rivojlantirishga aholining jinsi va yoshi, ta‘lim darajasi hamda kasb malakasi eng jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi. Bu xususiyatlar mehnat resurslari miqdori va sifatini belgilaydi.

Mehnat resurslari aholining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lganligi sababli aholi soni va tarkibining o‘zgarishi mehnat resurslarining holatiga ta‘sir ko‘rsatmay qolmaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Bandlik va mehnat munosabatlari vazirligi mehnat bilan mashg‘ullarni 16 yoshgacha bo‘lgan bolalar hamda 16–29 yoshdagi yoshlarga ajratadi.

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksiga muvofiq ishga qabul qilishga 16 yoshdan yo‘l qo‘yiladi. 15 yoshga to‘lgan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular o‘rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin.

Yoshlarni mehnatga tayyorlash maqsadida umumta‘lim maktablari, kasb-hunar kollejlari o‘quvchilarini 15 yoshga to‘lganlaridan keyin ota-onasidan birining yoki ular o‘rnini bosuvchi shaxsning roziligi bilan bolalarning sog‘lig‘iga va kamol topishiga ziyon yetkazmaydigan va ta‘lim olish jarayonini buzmaydigan yengil ishlarni o‘qishdan bo‘sh vaqtlarida bajarish uchun ishga qabul qilishga yo‘l qo‘yiladi.⁷

Bu O‘zbekiston Respublikasi qo‘shilgan xalqaro-huquq hujjatlariga to‘la-to‘kis mosdir. Xususan, Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1973-yilda eng kichik yosh to‘g‘risidagi 138-Konvensiyasida har qanday ish turida yoki yollanib ishlashda eng kichik yosh – 14 yosh deb belgilanishi mumkinligi ko‘rsatilgan.⁸

O‘zbekiston Respublikasining Mehnat Kodeksiga muvofiq ishga qabul qilishga 16 yoshdan yo‘l qo‘yiladi. 15 yoshga to‘lgan shaxslar ota-onasidan birining yoki ular o‘rnini bosuvchi shaxsning yozma ravishdagi roziligi bilan ishga qabul qilinishi mumkin.

Bu O‘zbekiston Respublikasi qo‘shilgan xalqaro-huquq hujjatlariga to‘la-to‘kis mosdir. Xususan, Xalqaro Mehnat Tashkilotining 1973-yilda

7 Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодекси. -Т.: “Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси”, 2010, –Б. 40.

8 Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. –Т.: “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази”, 2008. –Б. 60.

eng kichik yosh to‘g‘risidagi 138-Konvensiyasida har qanday ish turida yoki yollanib ishlashda eng kichik yosh 0 14 yosh deb belgilanishi mumkinligi ko‘rsatilgan.⁹

4.5-jadval

Yoshlar mehnat faoliyati turli bosqichlarining xususiyatlari

Yosh	Mehnat faoliyatiga jalb etilishi sabablari	Mehnat faoliyatidan ko‘zlangan asosiy maqsadlar	Mehnat faoliyati bilan bog‘liq muammolar
14-15	a) oiladagi moddiy sharoit b) mustaqillikka va o‘zligini namoyon etishga intilish	a) daromad topish b) mehnat ko‘nikmalarini hosil qilish	a) ta’limni davom ettirishni to‘xtatish xavfi b) ish haqi miqdorining kamligi
16-17	a) moddiy ehtiyojlarining ortib borishi b) ongli ravishda kasb tanlashga intilish	a) daromad topish b) bo‘lg‘usi mehnat faoliyati to‘g‘risida mufassal tasavvur qilishga intilish	Pul ishlab topish va ta’limni davom ettirish zaruratini anglab yetish o‘rtasidagi ziddiyat
18-20	a) to‘g‘ri kasb tanlaganiga ishonch hosil qilishdan manfaatdorlik b) ta’limni davom ettirish bilan bog‘liq xarajatlar paydo bo‘lishi	a) daromad topish b) bo‘lajak kasbi ko‘nikmalarini egallash	a) vaqtinchalik ish bilan bandlik b) kafolatli ish bilan band bo‘lish ehtiyoji
21-24	a) kasb ta’limini nihoyasiga yetkazish b) ijtimoiylashuv jarayoni yakunlanishi	a) daromad topish b) o‘z karyerasini idrok etish	a) haqiqiy voqelikni anglash b) tashkiliy madaniyatni o‘zlashtirish v) jamoada o‘z o‘rnini egallashga intilish
25-29	a) oila qurish b) kasb ta’limi jarayoni yakunlanishi	a) daromad topish b) o‘z kasbida mahoratni oshirishga intilish	a) kasbiy malakasini isbotlash zarurati b) o‘z karyerasini rejalashtirish

⁹ Халқаро Меҳнат Ташкилотининг асосий конвенциялари ва тавсиялари. –Т.: “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси миллий маркази”, 2008. –Б. 60.

Respublika mehnat resurslarining o'sishi, aholi, ayniqsa yoshlarni ish bilan kafolatli ta'minlash uchun ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish va kengaytirish, qo'shimcha ish joylari tashkil etish chora-tadbirlarini ko'rishni taqozo etadi. Umuman olganda mamlakat, shu jumladan, mintaqa mehnat resurslarini boshqarish tizimi samarali ishlashi aholining bandlikka ko'maklashuvchi organlari ish sifatiga bog'liqdir.

Bizningcha, yoshlar mehnat bozorining iqtisodiy-ijtimoiy mohiyati va uning jamiyat taraqqiyotidagi rolining tahlili quyidagi xulosalar chiqarish imkonini beradi:

1. Yoshlar mehnat bozori ish kuchini mamlakat hududlari va iqtisodiyot tarmoqlari hamda davlat yoki xususiy shaxslar egalik qilayotgan korxonalar va tashkilotlar o'rtasida erkin qayta taqsimlanishiga xizmat qilishi kerak. Ish kuchining qayta hosil qilinishi asosan hududiy xususiyatga, uning hajmi va tarkibiga talab esa iqtisodiyot tarmoqlari xususiyatiga egadir. Bu ziddiyatni hal etish uchun yoshlar ish bilan bandligini muvofiqlashtirishning kompleks tizimi, birinchi navbatda marketing funksiyasiga ega tizim shakllantirilishi kerak.

2. Mehnat bozori iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarga ta'sir ko'rsatishi kerak. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiy tadqiqotlar markazi tahlillariga muvofiq mehnat bozorining rivojlanishi ko'p jihatdan investitsiya faolligi xususiyatlari va yo'nalishlariga bog'liqdir. Agar investitsiyalar asosan texnika vositalari, dastgohlarga sarflanish o'rniga ishlab chiqarishga yo'naltirilaversa, mehnat bozorida ish kuchiga talab va taklifdagi nomutanosiblikka barham berishning imkoni bo'lmaydi¹⁰.

3. Mehnat bozori muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi uchun inson munosib turmush kechirishiga xizmat qiladigan rivojlangan ijtimoiy infratuzilma, uy-joy va turli xizmatlar bozori mavjud bo'lishi kerak. O'z ishi kuchi bilan mehnat bozoriga chiqadiganlar uchun unga boshqa hududda ish taklif etilsa, o'z turar joyini o'zgartirish muammo tug'dirmasligi lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ham davlatning aholi, ayniqsa uning ijtimoiy jihatdan yordamga muhtoj qatlamlari, shu jumladan, yoshlarning ish bilan bandligi darajasini oshirishdagi roli kattadir. Bu

¹⁰ Журнал "Экономическое обозрение", 2017., № 3, -С. 22.

yoʻnalishdagi chora-tadbirlar, fikrimizcha, quyidagilardan iborat boʻlishi lozim:

– aholi, ayniqsa yoshlarni ish bilan bandligini taʼminlash boʻyicha umummilliy, tarmoq va mintaqaviy dasturlarni ishlab chiqish hamda ular ijrosini taʼminlash;

– iqtisodiy faol aholini kasbga yoʻnaltirish yaxlit tizimini shakllantirish va uni amaliyotga joriy etish;

– mehnat faoliyatining ustuvor va innovatsion sohalari uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash boʻyicha davlat buyurtmalarini shakllantirish tizimini yaratish;

– yoshlarning ish bilan bandligiga ijtimoiy-iqtisodiy, hududiy va demografik jarayonlarning taʼsiri doimiy monitoringini yoʻlga qoʻyish hamda shu asosda kadrlar tayyorlash hududiy dasturlariga tegishli qoʻshimcha va oʻzgartirishlar kiritish.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Aholi tarkibi deganda nimani tushunasiz?
2. “Aniq yosh” va “yillar toʻlgandagi yosh” tushunchalariga taʼrif bering.
3. Aholining yosh tarkibiga taʼsir etuvchi omillarni sanab bering.
4. Aholi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan yoshiga koʻra nechta guruhga ajratiladi?
5. Yosh akkumlatsiyasi deganda nimani tushunasiz?
6. “Yosh kontingenti” tushunchasiga taʼrif bering.
7. Aholining yosh-jins piramidasi qanday maqsadlarda tuziladi?
8. Progressiv, statsionar va regressiv yosh tarkiblarini farqlang.
9. Yoshlar mehnat bozorida qanday qiyinchiliklarga duch keladilar?
10. Yoshlarning ish bilan bandligiga taʼsir qiluvchi omillarni qanday tavsiflash mumkin?

V BOB. AHOLINING O‘SISH SUR‘ATLARI PROGNOZI

5.1. Aholi o‘shish sur‘atlarini o‘rganishda demografik prognoz va uning ahamiyati

Demografik prognoz – bu aholi harakatining asosiy parametrlarini va istiqboldagi demografik vaziyatni, aholining son va sifat tavsiflarini, yosh-jins va oilaviy tarkibini, tug‘ilish, o‘lim, nikoh, ajralish, migratsiya jarayonlarini ilmiy asoslangan holda oldindan ko‘ra bilishdir. Prognoz tug‘ilish va o‘limning u yoki bu tavsiflarini kelajakdagi dinamikasiga nisbatan qo‘yilgan ayrim gipotezalar asosida amalga oshiriladi.

Demografik prognozlar aholining takror barpo bo‘lish tendensiyalarini, shu jumladan, urbanizatsiyaning keyingi rivojlanishini, aholining ta‘lim va madaniyat darajasining o‘shishini, o‘limning kamayishi va hayot davomiyligining oshishini, ko‘p farzandlilik an‘analarining asta-sekin yo‘q bo‘lib borishini, oila vazifalarining o‘zgarishini, aholining ijtimoiy va hududiy safarbarligining oshishini, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va etnik omillar bilan bog‘liq bo‘lgan turli mintaqalarning demografik rivojlanishini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Demografik prognozlar istalgan ijtimoiy rejalashtirish asosida tuzilganligi bois quyidagilarni amalga oshirish imkonini beradi:

- mehnat resurslarining istiqboldagi miqdori va tarkibini aniqlash;

- ijtimoiy-demografik guruhlarining turli tovarlar va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyojlarini baholash (iste‘molning yosh-jinsni hisobga olgan holda oziq-ovqat mahsulotlariga, kiyim-kechakka, uy-joyga, uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarga va h.k.larga bo‘lgan ehtiyojlari). Masalan, oila uzoq muddat foydalaniladigan tovarlarning asosiy iste‘molchisi hisoblanadi. Shuning uchun ularga bo‘lgan talabni hisob-kitob qilishda aholining oilaviy tarkibini bilish lozim;

- ijtimoiy soha obyektlarining rivojlanishi va joylashtirilishini baholash;

- marketingni rivojlantirish;

- ijtimoiy ta‘minot, tibbiy xizmat ko‘rsatishning aniq shakllarini rivojlantirish bo‘yicha davlat chora-tadbirlarini ishlab chiqish.

Aholining keksayishi sharoitida pensionerlar sonini, ularning oilaviy ahvolini, sog‘lig‘ini prognozlashtirish dolzarbdir;

– ijtimoiy siyosat, ya’ni bandlik, ta’lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash sohasidagi siyosatni rivojlantirish yo‘nalishlarini rejalashtirish. Masalan, aholining milliy va til tarkibi dinamikasining prognozlari mamlakatda, ayrim mintaqalarda madaniyatni rivojlantirishni rejalashtirishga yordam beradi.

Shunday qilib, demografik prognozlar mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqsimlash, suv ta’minoti, energiyani ishlab chiqarish va iste’mol qilish, atrof-muhitni ifloslantirish, sog‘liqni saqlash tizimi, ijtimoiy sug‘urta va boshqa sohalarda hisobga olinadi hamda ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishning asosini tashkil qiladi.

5.2. Aholining o‘shish sur‘atlari prognozi turlari

Ijtimoiy prognozlashtirishda quyidagi to‘rtta yo‘nalishni ajratib ko‘rsatish mumkin: ilmiy-texnikaviy, ijtimoiy-iqtisodiy, tibbiy-biologik va harbiy-siyosiy. Demografik prognozlar ijtimoiy-iqtisodiy prognozlashtirish majmuasiga kiradi.

Bugungi kunda demografik prognozlashtirishning ikkita asosiy yo‘nalishi ajralib chiqqan: global va mintaqaviy.

Global prognozlar dunyo miqyosidagi demografik rivojlanishning global muammolarini yechish imkonini beradi. Prognozlashtirishning mazkur turida aholini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ko‘plab omillari va parametrlari bilan o‘zaro murakkab aloqadorligini tavsiflovchi modellar qo‘llaniladi.

Mintaqaviy prognozlar bevosita rejalashtirish bilan bog‘liq. Masalan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirayotganda aholi takror barpo bo‘lishining o‘ziga xos xususiyatlari, demografik jarayonlarning tavsiflari hisobga olinadi. Shuningdek, mintaqaviy prognozlar hudud aholisi soni va tarkibining istiqboldagi dinamikasi haqidagi ma’lumotlarni beradi, bu esa ta’lim, sog‘liqni saqlash, uy-joy siyosati, sport, savdo va maishiy xizmat ko‘rsatish, aholini iste’mol tovarlari bilan ta’minlash va ularni ishlab chiqarish sohasida rejalashtirish uchun foydalaniladi.

Shuningdek, aholi harakatining istiqboldagi ko‘rsatkichlarini baholash uchun ekstrapolatsiya, yoshni siljitish, ekspert baholash, ekonometrik modellashtirish, imitatsion modellashtirish va boshqa usullardan keng foydalaniladi.

Masalan, **ekspert baholash** usuliga ko‘ra, aholining istiqboldagi takror barpo bo‘lishi demografiya bilan shug‘ullanuvchi tajribali mutaxassislar tomonidan aniqlanadi. Mazkur holatda aniq baholarga erishish uchun ekspert axborotlarni tahlilining ma‘lum bo‘lgan usullari, ya‘ni ekspertlar orasida maxsus uslubda so‘rov o‘tkazishni qo‘llash maqsadga muvofiq.

Ekonometrik prognoz usullarida aholining tabiiy harakat ko‘rsatkichlari matematik bog‘lanishlar vositasida aniqlangan ijtimoiy-iqtisodiy omillar darajalari bilan bog‘liq o‘zgaruvchilar sifatida ko‘riladi. Xususan, demograflar orasida uzoq davr mobaynida tug‘ilishning o‘rtacha jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromadi bilan (D) U-shakldagi bog‘lanishi xususida uzoq vaqtgacha tortishuvlar bo‘lgan. Bunday bog‘lanish m-guruhi uchun quyidagicha ifodalanadi:

$$b_m(t) = a_0 + a_1 \times D(t) + a_2 \times D^2(t) \quad (5.1)$$

Migratsion harakat ko‘rsatkichlarining tashqi omillar bilan bog‘liqligi xususida ham bir qator qiziqarli gipotezalar ilgari surilgan. Masalan, migratsion harakatlarni prognoz qilishda quyidagi ko‘rinishdagi gravitatsion modellar qo‘llanilishi mumkin:

$$y^{nr} = k(Z^n)^\alpha (xr)^\beta / c_{nr} \quad (5.2)$$

bu yerda: Z^n – odatda n – hududining tortishini tavsiflab, masalan, mehnat sarflanadigan joylar soni orqali ifodalanadi; s_{nr} – ushbu hududlar o‘rtasidagi masofani ifodalovchi o‘zgaruvchi; k, α, β – model konstantalari. Shunday qilib, r hududidan n hududiga bo‘lgan migratsiya n hududi tortishi va r hududi aholisi soniga mutanosib bo‘lib, ular o‘rtasidagi masofaga (masofa kvadratiga) teskari proporsionaldir.

Tug‘ilish va o‘lim tavsiflarining **imitatsion modellarini** qo‘llash orqali baholashga urinishlar qilingani ham ma‘lum. Masalan, “Mir-2” va “Mir-3” Rim klublarining modellarida bu tavsiflarning istiqboldagi qiymatlari, ovqatlanish sifati, atrof-muhit holati va h.k.lar bilan bog‘liq. Boshqa hollarda tug‘ilishning yosh koeffitsiyentlari er-

xotirlarning reproduktiv maylini ularning ijtimoiy-iqtisodiy holati, fe'l-atvori, farzand ko'rish istagi, organizm fiziologiyasi va boshqa stoxastik tabiatga ega omillarni hisobga olib yasama qilish asosida aniqlangan. Modeldagi ushbu omillarning qiymatlari tasodifiy tarzda ularning ehtimoliy zichligining eksperimental yo'l bilan taqsimlanishidan kelib chiqadi.

5.3. Aholining o'sish sur'atlarini prognoz qilish shakllari

Demografik prognozlar tahliliy, me'yoriy va ogohlantiruvchi shakllarda bo'ladi. **Tahliliy prognozlar** – bu prognoz obyektining kutilayotgan holatini turli omillar ta'sir darajasiga, shu jumladan, rivojlanishning dastlabki shart-sharoitlariga bog'liq ravishda aniqlashdir. Bunda prognoz asosiga kiritiladigan gipotezalar turli xil bo'lishlari mumkin. Masalan, asosiga yaqin istiqbolda o'limni xatarli yangi paydo bo'luvchilardan xalos etish imkonini beruvchi yangi preparatlar va usullarni yaratilishi haqidagi gipoteza kiritilgan demografik prognoz tahliliy prognoz hisoblanadi.

Me'yoriy prognozlar kelajakda muayyan bir maqsadlarga erishish uchun aniq tavsiyalardan iborat bo'ladi (bunday prognozlarga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari ancha yaqin).

Ogohlantiruvchi prognozlar kutilayotgan salbiy va hatto ijtimoiy rivojlanishning halokatli oqibatlarini ajratib ko'rsatish uchun tuziladi, ularning oldini olish uchun esa chora-tadbirlarni qabul qilinishi zarur bo'ladi.

Demografik prognozlar qisqa (5-10 yil), o'rta (25-30 yil) va uzoq muddatli (ko'plab o'n yilliklar va hattoki yuz yillarga mo'ljallangan) bo'ladi.

Aholi prognozlarining asoslanganligi, aniq va to'g'ri ekanligini aniqlash hamda baholash muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyat kasb etadi. Ilmiy adabiyotlarda bunday baholash **prognozlarning tasdiqlanishi** deb ataladi.

Prognozlarning tasdiqlanishi asosan olingan prognoz natijasining sifatini har tomonlama, ko'rilayotgan jarayonlar taraqqiy etishi qonuniyatlarining nazariy konsepsiyalari, tanlangan prognoz uslubi, yechimlarning foydaliligi va samaradorligiga asoslangan holda tadqiq etilishini nazarda tutadi.

Prognozlarni tasdiqlashning maqsadi – prognoz modelini shakllantirish, prognoz fonini aniqlash, prognoz ko‘rsatkichlarini hisoblash va h.k. jarayonlarida qilinishi mumkin bo‘lgan xatolarni aniqlash va bartaraf etishdir. Bunda ko‘rilayotgan jarayon va hodisalar, prognoz foni darajalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklar tusiga doir noto‘g‘ri gipotezalarni qabul qilish natijasida vujudga keladigan xatolar xususida so‘z yuritiladi. Odatda, bunday xatolar yig‘ilishi oqibatida prognoz noto‘g‘ri bo‘lib chiqadi.

Demografik prognozlarni tasdiqlash jarayonida ikkita tarkibiy qismlarni ajratib ko‘rsatish mumkin, bular sifat va miqdoriy tasdiqlar. Sifat tasdig‘i prognoz yechimining ilmiy asoslanganligiga jarayonlar, hodisalar, prognoz fonining o‘zaro bog‘liqliklari, ularning tanlangan uslubga mos kelishiga doir qilingan boshlang‘ich gipotezalar to‘g‘ri ekanini isbotlash yo‘li bilan baho berilishini nazarda tutadi. Miqdoriy tasdiqlash prognoz aniq va to‘g‘ri ekanligiga baho berishni nazarda tutadi. **Prognozning aniqligi** deganda, prognozdagi qiymatning ko‘rilayotgan jarayonning “real” miqdoridan bo‘lgan farqini baholovchi miqdoriy tavsif tushuniladi. Uni dalillarga asoslangan tarzda, ya’ni avval qilingan prognoz hamda keyinchalik o‘rin olgan jarayon qiymatini taqqoslash va dalillarga asoslanmagan tarzda, ya’ni ko‘rilayotgan jarayonning asl qiymati noma’lum bo‘lgan holda bajarilgan prognozning ishlab chiqilishi bosqichida aniqlash mumkin.

Prognozning ishonchliligi deganda, odatda uning qiymatini jarayon rivojlanishi sharoitlarining saqlanishi holatida berilgan ishonch intervaliga tushish ehtimolining bahosi tushuniladi. Ishonch intervalining kengligi shu ehtimoliylik bilan bog‘liqligini hisobga olib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: prognozning aniqligi va ishonchliligi o‘zaro bog‘liq tushunchalar bo‘lib, bu aniqlik tavsifi ishonchli ehtimoliylik asosida belgilanishi va shuning aks holati, ya’ni ishonchlilik aniqlikka tayanishining kuzatilishida namoyon bo‘ladi.

5.4. Aholi soni va tarkibini prognozlashtirish

Demografik prognozlarni shartli ravishda ikkita guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga aholi sonining prognozlari kirib, ular ekstrapolatsiya va regression modellarga asoslangan, ikkinchi guruhga esa nafaqat aholining umumiy soni, balki aholining tarkibini ham

hisoblashga qaratilgan usullar kirib, ular yoshni siljitish usulni qo'llash yordamida hisoblanadi.

Ma'lumki, demografik jarayonlar inersion xususiyatga ega, ya'ni vaqt davomida sekin o'zgaruvchi ko'pgina ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta'siri bilan bog'liq holdagi o'zining rivojlanish parametrlari va asosiy xususiyatlarini yetarli darajada uzoq saqlab turish xususiyatiga ega. Shuning uchun aholining istiqboldagi takror barpo bo'lishi parametrlari va asosiy xususiyatlarini saqlanib qolishi mumkinligini inobatga oluvchi istiqbolli hisob-kitob usullaridan foydalanish kerakligi oddiy hol bo'lib qoladi. Bunday usullar qatoriga ekstrapolatsiyaning turli usullarini kiritish mumkin, ular ko'pincha aholining umumiy soni dinamikasini istiqbolli baholashda qo'llaniladi.

Ma'lumki, ekstrapolatsiya usuli doimo ma'lum bir boshlang'ich ma'lumotlarni tahlil qilish va o'rganilayotgan hodisa yoki jarayonning istiqboldagi o'zgarish tavsifiga nisbatan shart-sharoitlarni qo'llashga asoslanadi. Qabul qilingan shart-sharoitlarga tanlangan ekstrapolatsiya uchun analitik funksiya (chiziqli, eksponensial, kvadratik yoki mantiqiy) mos tushishi kerak.

Sanab o'tilgan matematik funksiyalardan eng soddasi – bu chiziqli funksiyadir. U aholining mutlaq o'sishi yoki kamayish shartlarining mavjudligi faraz qilinganda qo'llanilishi mumkin va uning tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$S_t = S_0(1 + kt) \quad (5.3)$$

bu yerda: S_t – aholining istiqboldagi soni; S_0 – aholining boshlang'ich (bazaviy) soni; k – aholini o'rtacha yillik o'sishi; t – davr oralig'i (yillarda).

Eksponensial funksiya aholining nisbiy o'sishi yoki kamayishi shartlarida qo'llaniladi va uning ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$S_t = S_0 \cdot e^{kt} \quad (5.4)$$

bu yerda: e – 2.712828...ga teng bo'lgan natural logarifmlarning asosi.

Kvadratik funksiyada aholi sonining mutlaq o'sishi barqaror emas, balki doimiy kattalikka nisbatan o'zgarish tendensiyasiga ega, deb faraz qilinadi. Boshqacha holda, kvadratik funksiya aholini doimiy kattalikka mutlaq o'sishi yoki kamayishining o'zgarishi shartlarida,

ya'ni parabola bo'yicha rivojlanishi shartida qo'llaniladi. Bunda ikkinchi tartibli parabola juda ko'p qo'llaniladi:

$$S_t = a + bt + ct^2 \quad (5.5)$$

bu yerda: a,b,c – ushbu parabolaning parametrlari bo'lib, ular eng kichik kvadratlar usuli bo'yicha topilishi mumkin.

Aholi sonini istiqbolli baholashda Gomperts egri chizig'i deb nomlanadigan S-shaklidagi egri chizikli funksiya ham ko'p qo'llaniladi. Uning tenglamasi quyidagi shaklga ega:

$$y_t = k \cdot a^{bt} \quad (5.6)$$

Ushbu egri chiziq ko'pincha emperik ma'lumotlarga juda mos tushadi va shuning uchun ham hisoblash usuli anchayin soddaroq. Bunday egri chiziqni qo'llanilishiga misol qilib, Komperts-Makegama formulasi bo'yicha o'lim jadvalining yashovchanlik (p_x) ehtimolini hisoblash va 70 yoshdan yuqori bo'lgan yoshdagilar uchun kutilayotgan hayotning o'rtacha davomiyligini hisoblashni keltirish

$$p_x = a \cdot b^{cx} \quad (5.7)$$

yoki uning logarifmik ko'rinishdakisini keltirish mumkin:

$$\lg p_x = \lg a + \lg b \cdot c^x \quad (5.8)$$

Bir qator hollarda noldan farqlanuvchi, faqatgina asimptotaga ega bo'lgan xuddi shunday egri chizikli tenglama qo'llaniladi. Statistika bunday egri chizikli tenglama modifikatsiyalangan eksponenta nomlanishini olgan va uning tenglamasi quyidagi ko'rinishga ega:

$$y_t = k + ab^t \quad (5.9)$$

Grafik tasviri logistik egri chiziq yoki Ferxyulst-Pirl (Pirl va Rid) egri chizig'i deb nomlanuvchi logistik funksiya, boshlanishida uzluksiz va borgan sari tezlashuvchi, populatsiya soni o'sishi sur'atining o'sayotganligini, keyin esa o'sishni deyarli to'laligicha to'xtashigacha sekinlanishini nazarda tutadi.

Logistik egri chiziq tenglamasi S-shaklidagi egri chizikli tenglamaning boshqacha turi hisoblanib, uning formulasi aholi

haqidagi empirik ma'lumotlar dinamikasini muvofiq tarzda tasvirlab beradi va quyidagi qo'rinishga ega:

$$y_t = \frac{k}{1 + be^{-at}}, \quad \text{ёки} \quad \frac{1}{y^t} = k + ab^t \quad (5.10)$$

Shunday qilib, logistik egri chiziqli tenglamasiga ko'rgazmali funksiya ko'rinishi beriladi. Aynan xuddi shunday ko'rinishda u aholi sonini istiqbolli hisob-kitob qilishda qo'llanilishi mumkin. Aholi soni prognozlarini matematik funksiyalar yordamida hisoblashdagi eng murakkab bosqich bo'lib egri chiziqli tenglamani eng mos tushadiganini tanlash hisoblanadi. Ushbu muammoning yechimini hal etish ko'p jihatdan ekstrapolatsiya natijalari bilan belgilanadi.

Shuni ham ta'kidlash zarurki, aholi soni dinamikasi qatorlari ekstrapolatsiyasi kelajakdagi o'zgarishlarning rasmiy matematik qonuniyatini qabul qilishga asoslanadi. Odatda, amaliyotda aholi sonining faktik dinamikasi hisoblashlar natijalariga qaraganda farqli bo'lib chiqadi. Ushbu holat ko'pincha tadqiqotchilar bu usulni aholi rivojlanishining sifat jihatdan turli bosqichlariga nisbatan qo'llashga harakat qilganliklari va ushbu jarayonni qandaydir bitta matematik funksiya yordamida tasvirlashga harakat qilganliklari bilan bog'liq bo'ladi. Biroq, hisob-kitob qilinayotganda tadqiq qilingan davr bir xil va tarixiy rivojlanishning bitta bosqichiga tegishli ekanligini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak bo'ladi. Faqatgina shu holatda ekstrapolatsiya usullarini qo'llanilishi ijobiy natijalar berishi mumkin.

Oxirgi yillarda demografik prognozlarda regression modellar deb nomlanadigan usul ham ko'p qo'llanilmoqda. Ushbu usul aholi yoki uning ayrim guruhlari umumiy sonining dinamikasiga ta'sir qiluvchi omillarni inobatga oluvchi ko'p o'lchovli modellarga asoslangan. Bunda barcha omillar mustaqil o'zgaruvchilar, hisob-kitob qilinayotgan miqdor esa bog'liq o'zgaruvchi sifatida ko'riladi. Misol sifatida yetarli darajada oddiy bo'lgan, ishchi kuchi, milliy daromad va mehnat samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni keltirish mumkin:

$$S_{\text{ishchi kuchi}} = \frac{I}{m} \quad (5.11)$$

bu yerda: I – milliy daromad miqdori; m – mehnat samaradorligi.
Bundan

$$S_{\text{ишчи кучи}} = \frac{I}{t} \quad (5.12)$$

bu yerda: t – daromad birligini yaratish uchun kerak bo‘ladigan ishlab chiqarish fondlarining hajmi yoki kapital qo‘yilmalar kattaligi.

Mos ravishda,

$$S_{\text{ишчи кучи}} = I \cdot t. \quad (5.13)$$

Ishchi kuchi miqdori mehnat samaradorligi o‘zgarmagan holda milliy daromad miqdorining o‘shishiga proporsional ravishda o‘sadi, deb faraz qilaylik. Agar mulohazalarni soddalashtirish uchun yana barcha aholi va ishchi kuchi o‘rtasidagi nisbat doimiy, deb faraz qiladigan bo‘lsak, keltirilgan formulalarga muvofiq aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan milliy daromad agar mehnat samaradorligi ham o‘zgarmay qolsa o‘zgarmaydi. Bunday holda aholi sonining o‘shishi muammolar keltirib chiqarmaydi. Ushbu mulohazadan xulosa qilish mumkinki, milliy daromadning o‘shishiga aholini o‘shishining ta’siri darajasini aniqlash muammosining mohiyati ishchi kuchi yoki aholining o‘shishida mehnat samaradorligini o‘zgarishidan iborat bo‘ladi. Endi bilvosita ko‘rsatkichlar yordamida mehnat samaradorligini bizning bog‘liqliklarimizga kiritishga harakat qilamiz:

$$m = \frac{I}{S_{\text{ishchi kuchi}}} = \frac{\frac{T}{S_{\text{ishchi kuchi}}}}{\frac{T}{I}} = \frac{i}{t}; \quad (5.14)$$

bu yerda: T – ishlab chiqarish fondlari (asosiy va aylanma) yoki barcha kapital; i – mehnatning texnik ta’minlanganligi, u mehnatni texnik ta’minlanganligi va kapital kattaligi funksiyasi sifatida mehnat samaradorligini ko‘rsatib beradi.

Kapital qo‘yilmalar kattaligi, ijtimoiy mehnat samaradorligi mexanik ta’minlanganlikka proporsional holda o‘zgaradi, deb faraz qiladigan bo‘lsak, boshqa holda mehnat samaradorligi o‘sadi, ishlab chiqarish fondlari ishchi kuchining o‘shishiga nisbatan tez o‘sadi va texnik ta’minlanganlikning kamayishida esa qisqaradi.

Ushbu oddiy model nima uchun rivojlanayotgan mamlakatlarda aholi sonining tezkor o‘shishi bilan bog‘liq bo‘lgan jiddiy iqtisodiy

muammolar mavjudligini tushuntirib beradi. Chunki, ushbu mamlakatlarda yanada jadal iqtisodiy rivojlanish uchun ishlab chiqarish fondlari aholiga nisbatan tezroq o'sishi kerak bo'ladi. Buning uchun esa kapital qo'yilmalarga mablag'lar talab etiladi. Biroq, kishi boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha daromad kam bo'lgan mamlakatlarda jamg'armani (kapital qo'yilmalar manbayi) yanada yuqori sur'atlarini ta'minlash juda qiyin, chunki aholi o'z daromadlarining juda katta qismini o'zlarining kundalik ehtiyojlarini qondirish uchun sarflaydi.

Aksincha, iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda texnik ta'minlanganlikni yuksaltirish bunday muammolarni keltirib chiqarmaydi, chunki bir tomondan, ularda aholi sekinroq o'sadi va ikkinchi tomondan esa umume'tirof etilgan qonuniyat ta'sir qiladi, unga ko'ra aholi jon boshiga to'g'ri keladigan milliy daromad qanchalik ko'p bo'lsa, uning katta qismi ham o'z navbatida jamg'armaga olib qo'yiladi.

Demografik prognozlashtirishda qo'llaniladigan usullardan yana biri regression modellar bo'lib, ular odatda, aholi dinamikasi va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning muayyan bir darajadagi bog'liqligining taxminiga asoslangan. Ko'pincha maxsus adabiyotlarda prognozlarning ushbu shakli "demografik prognozlarning iqtisodiy ko'rinishi" deb nomlanuvchi shakli sifatida ko'rib chiqiladi.

Regression modellar yordamida amalga oshiriladigan prognozlar matematik ekstrapolatsiya usullari orqali amalga oshiriladigan hisob-kitob natijalariga nisbatan maniqiy (mazmuniy) tahlilga muvofiq keladi. Regression modellarda aholi dinamikasining bir qator tadqiq etilayotgan omillarga bo'lgan bog'liqligi yaqqol namoyon bo'ladi. Vaholanki, regression modellar uchun ko'pgina kamchiliklar xos, xususan, ular demografik o'sish va ijtimoiy-iqtisodiy omillarning o'zaro sabab-oqibat aloqadorligini juda soddalashtirib yuborsa ham demografik prognozlashtirishda ma'lum bir miqdorda qiymatga egadir.

Aholining istiqboldagi umumiy miqdorini baholashning qulay va sodda yechimlari haqidagi masalaga qaytadigan bo'lsak, murakkab foizlar formulasi bo'yicha hisob-kitoblar usulini aytib o'tishimiz kerak bo'ladi. Murakkab foizlar formulasi (algebra kursidan ma'lum bo'lgan) quyidagi ko'rinishga ega:

$$a = a_0 \left(1 + \frac{P}{100} \right)^t ; \quad (5.15)$$

$$a = \lg a_0 + t \lg \left(1 + \frac{P}{100} \right),$$

bundan

$$t = \frac{\lg a - \lg a_0}{\lg \left(1 + \frac{P}{100} \right)}, \quad (5.16)$$

bu yerda: a – progressiyaning istalgan hadi; a_0 – progressiyaning boshlang‘ich hadi; $\frac{P}{100}$ – o‘shish sur‘ati jadalligi; t – yillar soni (o‘rtacha muddat).

Aholining bunday hisob-kitoblarida quyidagi asosiy qoidalarni e‘tiborda tutish lozim:

1. Murakkab foizlar bo‘yicha o‘stirish. Agar aylanma davr 1 yildan ortiqroq bo‘lsa, oddiy foizlar bo‘yicha o‘stirishdan ko‘proq bo‘ladi, aksincha oddiy foizlar bo‘yicha o‘stirish ko‘proq natijaga ega bo‘ladi.

2. Murakkab foizlar bo‘yicha aholi miqdorini ikki marotabaga o‘shishi vaqtini aniqlash uchun 70 sonini foiz kattaligiga bo‘lish kerak.

Masalan: yiliga 2 foizlik o‘shishda aholi qancha yil davomida ikki marotaba ortadi?

Javob: $\frac{70}{2} = 35$ yil davomida.

70 sonini foiz kattaligiga bo‘lib yuborilishiga sabab quyidagicha:

$$1\% (1,01)^{70} = 2$$

$$2\% (1,02)^{35} = 2$$

$$3\% (1,03)^{24} = 2$$

$$4\% (1,04)^{18} = 2$$

$$5\% (1,05)^{14} = 2$$

Biroq, bu taxminiy hisob-kitob anchayin aniqroq hisob-kitoblar va ushbu berilgan qoidani asoslashni quyidagicha amalga oshirish mumkin.

Masala quyidagicha shakllantiriladi: R% bo'yicha o'suvchi «a» kattaligi qancha vaqt mobaynida ikki marotabaga ortadi, ya'ni 2a qanchaga teng bo'ladi? Murakkab foizlar formulasi bo'yicha quyidagiga ega bo'lamiz:

$$t = \frac{\lg 2a - \lg a}{\lg\left(1 + \frac{P}{100}\right)},$$

ëku (5.17)

$$t = \frac{\lg 2 + \lg a - \lg a}{\lg\left(1 + \frac{P}{100}\right)} = \frac{\lg 2}{\lg\left(1 + \frac{P}{100}\right)}$$

$\frac{P}{100}$ nisbatini b orqali belgilaymiz va xuddi shuning o'zini natural logarifmlar orqali aks ettiramiz:

$$t = \frac{\ln 2}{\ln(1+b)} = \frac{0,693}{\ln(1+b)}.$$

$\ln(1+b)$ ni bir qatorga yoyib chiqamiz. Bizga ma'lumki,

$$\ln(1+b) = b - \frac{b^2}{2} + \frac{b^3}{3} - \frac{b^4}{4} + \dots$$

b nisbatan kichik kattalik bo'lganligi uchun, katta xatolikka yo'l qo'ymaslik maqsadida yoyib chiqilganlarni faqatgina ikkita hadi bilan cheklanib qolamiz. Shunda

$$t = \frac{0,693}{b - \frac{b^2}{2}}, \quad \text{ëku} \quad t = \frac{0,693}{b\left(1 - \frac{b}{2}\right)}.$$

Ikkinchi maxraj ko'paytmasining kattaligi b 0,02 ga teng bo'lsin, deb taxmin qilamiz, ya'ni yiliga 2% ga o'sib bormoqda. Bunda

$$t = \frac{0,693}{b\left(1 - \frac{0,02}{2}\right)} = \frac{0,693}{b \cdot 0,99} = \frac{0,7}{b}$$

Oxirgi kasrdagi surat va maxrajni 100 ga ko'paytirib, quyidagini hosil qilamiz:

$$t = \frac{70}{P}$$

3. Aholi sonini ikki marotabaga o'sishi davrini arifmetik progressiya bo'yicha hisoblash juda oson. Buning uchun ushbu yildagi aholi sonini quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqilgan ma'lum bo'lgan vaqt oralig'idagi aholining o'rtacha o'sish sur'atiga bo'lib yuborish kerak.

$$\Delta = \frac{S_t - S_0}{t} \quad (5.18)$$

bu yerda: Δ – o'rtacha yillik o'sish sur'ati; S_t – oxirgi ro'yxatga olish bo'yicha aholi soni (ushbu berilgan vaqt davomidagi); S_0 – avvalgi ro'yxatga olish bo'yicha aholi soni (oxirgi vaqt davomidagi); t – yillarda keltirilgan vaqt davri.

4. Aholining istiqboldagi miqdorini hisoblash uchun formulani tanlashda murakkab foizlar formulasiga ustunlik berish kerak bo'ladi (ayniqsa, agar aholi miqdorini baholash anchayin oldingi muddat uchun qilinayotgan bo'lsa). Murakkab foizlar formulasi bo'yicha hisob-kitoblar oddiy foizlar formulasi bo'yicha baholashga nisbatan ancha haqiqatga yaqinroq bo'lgan natijalar beradi.

Istiqboldagi aholining umumiy miqdorini baholash uchun foydalaniladigan murakkab foizlar formulasi bo'yicha ayrim misollar keltiramiz (raqamlar shartli ravishda olingan).

1-misol: S_0 – 10 000 kishi. O'sish yiliga 5%. 30 yil ichida S_t qancha bo'ladi? Ushbu masalaga murakkab foizlar formulasini qo'llab $a=10\,000(1+0,05)^{30}$ ni hosil qilamiz.

Logarifmga qo'yib:

$$\lg a = \lg 10000 + 30 \lg 1,05 = 4,635679$$

Bu yerda $a=43\,219,43$. Bu biz istayotgan S_{30} .

2-misol: S_0 – 10 000 kishi. $t = 25$ yil. $S_t = 26658,36$. R topilsin (o'rtacha yillik o'sish sur'ati jadalligi).

Murakkab foizlar formulasi bo'yicha quyidagini topamiz:

$$\lg a = \lg a_0 + 25 \lg \left(1 + \frac{P}{100} \right).$$

Bu yerdan

$$\lg \left(1 + \frac{P}{100} \right) = \frac{\lg a - \lg a_0}{25}$$

Ma'lumotlarimizni formulaga qo'yib:

$$\lg \frac{2665836 - \lg 10000}{25} = 0,0170333$$

Bu yerdan

$$1 + \frac{P}{100} = 1,04, \quad \text{ya'ni} \quad P = 4\%.$$

3-misol: O'sish sur'ati jadalligi yiliga 4%ga teng. Aholini ikki marotabaga ko'payish davrini topish. Yana murakkab foizlar formulasidan quyidagini aniqlaymiz:

$$(1,04)^n = 2;$$

$$n \cdot \lg(1,04) = \lg 2;$$

$$n = \frac{\lg 2}{\lg(1,04)} = \frac{0,30103}{0,01703} \approx 17,7 \text{ yil}$$

Aholini ikki marotabaga ko'payish davri 17 yil 1 oy va 7 kunni tashkil qiladi.

4-misol: O'sish sur'ati jadalligi yiliga 3%ga teng. Aholi 20 marotabaga ko'payadi. Aholi soni 20 marotabaga ko'payish davrini topish?

Murakkab foizlar formulasi bo'yicha quyidagini topamiz:

$$(1,03)^n = 20;$$

$$n = \frac{\lg 20}{\lg(1,03)} = \frac{1,30103}{0,01284} \approx 101,3 \text{ yil}$$

Mos ravishda aholini boshlang'ich miqdori 20 marotabaga ko'payishi davri 101 yil 4 oyni tashkil qiladi.

Demografik tadqiqotlarda aholining istiqboldagi soni aholining yosh-jins tarkibi bo'yicha prognoz qilinadi va unda aholining yosh-jins tarkibidagi o'zgarishlar nisbatan aniq yoritiladi. Aholini yoshi bo'yicha prognoz etishda "yoshni siljitish" usulidan foydalaniladi. Bunda aholining istiqboldagi soni quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$L_x \times P_x = L_{x+1} \quad (5.19)$$

bu yerda: L_x – x yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni; P_x – x+1 yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti; L_{x+1} – x+1 yoshgacha yashashi mumkin bo'lgan aholi soni.

Demak, har bir yoshdagi aholi soni (L_x) har bir yosh yashashi mumkin bo'lgan ehtimollik koeffitsiyenti (P_x) yordamida bir yoshdan (L_x) ikkinchi yoshga (L_{x+1}) siljiriladi.

Masalan, 2010-yilda 55 yoshdagi aholi soni 123557 ga teng, 55 yoshdan 56 yoshgacha, ya'ni bir yilda shu guruh aholisining yashash ehtimollik koeffitsiyenti 0,98588 ga teng. Bu koeffitsiyentni topish uchun asosiy yosh guruhlari bo'yicha har 1000 kishiga hisoblangan o'lim ko'rsatkichidan foydalanildi. Aytaylik, aholining 55-59 yoshdagi guruhi uchun o'limning maxsus ko'rsatkichi 14,12%ga teng yoki har 1000 ta 55-59 yoshdagi aholida o'lganlar soni 14,12% ni tashkil etgan

$$P_x = \frac{1000 - 14,12}{1000} = 0,98588$$

Shundan so'ng 55 yoshdagilar soni – 123557 topilgan koeffitsiyent 0,98588 ga ko'paytirilib, keyingi yilda 56 yoshga kiradiganlar soni hisoblanildi. Yoshdan yoshga o'tib borgan sari yashash ehtimollik koeffitsiyenti ham o'zgarib boradi. Bu koeffitsiyent respublikada aholining yosh guruhlari bo'yicha so'nggi besh yillikdagi o'limning maxsus koeffitsiyenti asosida hisoblab chiqildi. Shu tariqa istiqboldagi aholi soni prognoz qilindi.

Shunday qilib, ekstropolatsiya, matematik funksiyalar, yoshni siljitish va boshqa bir qator usullardan foydalanib, aholi sonining istiqbol ko'rsatkichlari aniqlanadi.

5.5. Tug‘ilish tendensiyalarini prognozlash

Tug‘ilish dinamikasiga juda ko‘p omillar va vaziyatlar ta’sir o‘tkazadi, ular rivojlanishining haqiqiy yo‘nalishini oldindan aytib berish juda mushkul, ko‘pincha esa umuman ilojisi yo‘q. Istiqbolda tug‘ilish darajasiga eng ko‘p ta’sir ko‘rsatuvchi uchta omilni ajratib ko‘rsatish mumkin:

- demografik to‘lqinlar, ya’ni oraliqdagi reproduktiv kogortlar miqdoridagi tebranishlar;
- kogortlar qatori mahsuldorligining tugashi;
- ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozlar.

Hammasidan ham ko‘ra, demografik to‘lqinlar osonroq baholanadi, chunki reproduktiv yoshdagi ayollar soni va ularning yosh tarkibidagi tebranishlar, avvalambor, joriy tug‘ilish darajasida emas, balki tug‘ilayotganlar sonida aks etadi.

2003–2005-yillar oralig‘ida 1980-yillarning ikkinchi yarmida tug‘ilganlarning ko‘plab avlodlari reproduktiv yoshda bo‘lib qolmoqda. Biroq, 2008–2010-yillarga kelib 1990-yillarning boshlarida kuzatilgan tug‘ilishning keskin kamayib ketishining oqibatlarini o‘zining to‘liq kuchini ko‘rsatadi.

Demografik to‘lqinlar tug‘ilishga uning yosh bo‘yicha jadalligiga bilvosita nikoh orqali ta’sir qilishi, aniqroq aytadigan bo‘lsak, nikohga qodir bo‘lgan kontingentlar tarkibi orqali ta’sir qilishi mumkin.

Kogortlar mahsuldorligining tugashi vaqt bo‘yicha ancha cheklangan. Masalan, 1989-yilda 15 yoshdan 20 yoshgacha bo‘lgan ayollar reproduktiv yosh chegaralarini 2019-yildan keyin tark etadi. Lekin, ushbu paytgacha ular tug‘ilish darajasiga ta’sir ko‘rsata oladi.

Kogort lotincha so‘z bo‘lib, bir tomondan rim piyodalarning taktik birligini anglatgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, odamlarning mustahkam jipslashgan guruhiga nisbatan qo‘llaniladi. Demografik tadqiqotlarda ko‘pincha yangi demografik holatga kirgan shaxslarning jamlanmasi ko‘rib chiqiladi. Masalan, o‘lim tug‘ilish yillari bo‘yicha shakllantirilgan kogortlar bo‘yicha o‘rganiladi, mahsuldorli – fertil yoshining boshlanishiga yoki ularning nikohga kirish yoshiga yetgan ayollarning jamlanmasi bo‘yicha o‘rganiladi. Shuning uchun kogort tahlili yordamida reproduktiv ayollar yoshi yoki ular nikohining davomiyligiga bog‘liq holda o‘lchanishi mumkin. Agar kogortning

shakllanish asosi sifatida ayollarning tug‘ilish yili olinadigan bo‘lsa, unda t yilda tug‘ilgan barcha ayollar reproduktiv yoshi intervalida ko‘rib chiqiladi. Ayollar yoshini x bilan belgilaymiz (x 15, 16, ..., 49 yoshlarni qamrab oladi), unda $t+x=y$ t yilda tug‘ilgan bitta onaning bolasi tug‘ilishi davri bo‘lib hisoblanadi. Shunday qilib, y o‘lchanayotgan hodisa vujudga keladigan vaqt oralig‘ini (ko‘pchilik hollarda yil), bizning holatimizda esa bolaning tug‘ilishini anglatadi. x yoshdagi t yilda tug‘ilgan ayollar sonini G bilan belgilaymiz. x yoshdagi t yilda tug‘ilgan ayollarda tug‘ilgan G_x bolalar soni $G(t; x)$ ga teng bo‘ladi. Bu yerdan x yoshdagi t yilda tug‘ilgan ayollar mahsuldorligining kattaligi quyidagini tashkil qiladi:

$$f(t, x) = \frac{G(t; x)}{F(t; x)} \times 1000, \quad (5.20)$$

$f(t, x)$ har 1000 taga nisbatan o‘lchanadi va x yoshdagi bitta yilda tug‘ilgan 1000 ayolga o‘rtacha hisobda qancha bola to‘g‘ri kelishini ko‘rsatib beradi. Bunda t – konstanta hisoblanib, aksincha x esa o‘zgaruvchan bo‘ladi.

Hisob-kitoblarni sodda deb o‘ylagan P.K.Velpton kogortlarni kalendar yillar bo‘yicha emas, balki tug‘ilish davrini 1,7 yildan keyingi yilning 30,6 bo‘lgan qismi bilan chegaralab olib shakllantirgan. Bu shunday afzallikka egaki, bunda bir yilda tug‘ilgan barcha ayollar 1,7 yildan 30,6 yilgacha bo‘lgan davr ichidagi ayollarning taqsimoti bo‘yicha ularning o‘rtacha yoshi 1,1 ga teng bo‘ladi.

Turli x yoshdagi t bir yilida tug‘ilgan ayollarning sonini kogortli tahlil qilish yordamida, shu jumladan tug‘ilganlar soni shunday olinadiki, bunda ularning soni ushbu yoshdagi mos ravishdagi o‘lim va mahsuldorlik nisbatlarini aks etirishi kerak. Shunday qilib, dinamikada ayrim yoshlar bo‘yicha mahsuldorlik hisobga olinadi. Bunday yo‘l bilan hosil qilingan kogortlar real kogortlar deb yuritiladi.

Mahsuldorlik gipotetik kogortlar uchun ham o‘rganilishi mumkin. Bunday holatda yoshlar bo‘yicha farqlanishlar chiqarib tashlanadi. Ushbu usul xuddi o‘lim jadvallariga nisbatan qo‘llanilgani kabi mahsuldorlik jadvallarini hisoblashda, nikohlilik jadvallarini tuzishda ishlatilishi mumkin.

$f(t, x)$ mahsuldorlik ko‘rsatkichlari jamlanishi kerak, bunda

$$\sum_{x=15}^h (f(t, x) = f(t)) \quad \text{uchun } k = 16, 17, \dots, 44 \text{ yil}$$

va t barcha ko‘rib chiqilayotgan tug‘ilish yillari uchun. O‘z ko‘rinishi bo‘yicha umumiy mahsuldorlik ko‘rsatkichiga o‘xshaydigan ushbu jamlanma yordamida t yilda tug‘ilgan bitta ayol tomonidan o‘zining mahsuldorlik davrida ko‘rishi mumkin bo‘lgan tug‘ishining o‘rtacha ko‘rsatkichini aniqlash mumkin.

Umumiy mahsuldorlikning ko‘rsatkichlarida ko‘rib chiqilayotgan bir davr, turli yilda tug‘ilgan ayollar uchun mahsuldorlikning yoshlar bo‘yicha maxsus koeffitsiyentlari hisob-kitob qilinayotgan bir vaqtda, bizning holatimizda bitta kogortaga mansub bo‘lgan ayollarning tug‘ilishlari soni, ya‘ni mahsuldorlikning intervalining (xususiy jamlanmalar) ma‘lum bir k yiliga yetib kelgan yoki ushbu yoshning oxiriga yetgan bir yilda tug‘ilgan ayollarning jamlanmasi ko‘rib chiqiladi. Agar ushbu tahlil faqatgina tug‘ilganlar uchun hisoblansa, ya‘ni agar $\sum f(t; x)$ yig‘indisi tirik tug‘ilganlar orasidan qiz bolalarning hissasiga ko‘paytirilsa biz kogortning brutto-koeffitsiyentini olishimiz mumkin bo‘ladi. Kogortning netto koeffitsiyenti agar mahsuldorlik ko‘rsatkichlari $f(t; x)$ tirik tug‘ilganlar orasidan qiz bolalarning hissasiga qo‘shilishi va aniqlanishi oldidan o‘lim jadvalidagi \bar{L}_x^{aen} ayollarning mos ravishdagi soniga ko‘paytirish orqali aniqlanadi. Takror barpo bo‘lishning brutto va netto ko‘rsatkichlari bir yilda tug‘ilgan ayollar o‘zlarini miqdoriy jihatdan qanchalik takror barpo qilishlarini ko‘rsatib beradi.

Shunday qilib, kogort tahlilida ikki xil: intervalli va kumliativ ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. O‘z navbatida, intervalli ko‘rsatkichlar ma‘lum bir yosh intervalidagi kogort ayollarining mahsuldorligini tavsiflasa, kumliativ ko‘rsatkichlar esa ayollarning ushbu yoshga yetgunigacha bo‘lgan butun umri davomidagi mahsuldorligini, ya‘ni x aniq yoshdagi mahsuldorlikning jami kattaligini tavsiflab beradi.

Kogortli tahlil yordamida mahsuldorlikning istiqboldagi ko‘rsatkichlari dinamikasiga nisbatan gipotezalarni shakllantirish mumkin. Biroq, bunda ushbu kogortdagi ayollar o‘zlarining yoshlari mahsuldorligining oxiriga yetgan bo‘lishlari yoki yuqorida ta‘kidlanganidek, maksimal mahsuldorlik yoshidan o‘tib ketgan

bo'lishlari kerak. Faqat shu holatdagina tugallanmagan mahsuldorlikka ega bo'lgan ayollar uchun mos ravishdagi koeffitsiyentlarning asoslangan ekstrapolatsiyasini amalga oshirish mumkin.

Kutilayotgan bolalar soni, bolalarning ideal soni ayollar orasida so'rovnoma o'tkazish yo'li bilan olinadi va ular tug'ilish tendensiyalarini prognozlashtirishda qo'llaniladi. Ko'pincha ushbu ko'rsatkich oilaning bolalar soniga nisbatan rejalari amalga oshirildimi yoki yo'q, shuningdek, ushbu kogortning nikoh davomiyligi bo'yicha qaysi davrida amalga oshirilishiga bog'liq bo'ladi.

Umuman olganda, tahlilning kogort uslubi, birinchidan, mahsuldorlikka ta'sir qiladigan omillarni aniqlashga, ikkinchidan esa:

- demografik prognozlarda oilaning yakuniy kattaligi chegaralarini aniqlashga;

- oilaning yaqin kelajakda qancha farzand ko'rishi haqidagi gipotezalarni ishlab chiqishga;

- aholining turli guruhleri va qatlamlarida vujudga kelgan bolalarga bo'lgan ehtiyoj haqidagi ma'lumotlar asosida demografik siyosatning samarali yo'llari va yo'nalishlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Ma'lumki, oldinlari mahsuldorlikning kutilayotgan o'zgarishlarini joriy statistik qayd etish va ro'yxatdan o'tkazish ma'lumotlariga asoslangan. Biroq, hozirgi vaqtda ko'pgina mamlakatlarda mahsuldorlikni o'rganish masalalariga ro'yxatga olish varaqalarida ko'p o'rin ajratilishiga qaramay, ushbu ma'lumotlar aholining rivojlanishini tavsiflovchi prognozlarini tuzish uchun yyyetarli bo'lmayapti, chunki ro'yxatga olish varaqasidagi savollarning ro'yxati cheklangandir.

Shu bilan birga, reproduktiv mayl, qadriyatlar tizimi va bolalarga bo'lgan ehtiyojning, ya'ni demograflar ancha vaqtlardan beri umuman shug'ullanmagan hodisalarning tug'ilishning istiqboldagi darajasini shakllanishiga qanchalik katta ta'sir ko'rsatishi ravshan bo'lib qoldi. Aynan shuning uchun kogort tadqiqot dasturlari oxirgi yillarda dunyoning ko'plab mamlakatlarida borgan sari ko'proq qo'llanishi kengayib bormoqda. Ularga mamlakatda tug'ilishning u yoki bu darajasini shakllantiruvchi "tug'ilish muammosi atrofidagi ma'naviy muhit"ni aniqlashga imkon beruvchi savollar ham kiritilmoqda, ular tug'ilishni boshqarish imkonini beradigan chora-tadbirlarning

majmuasi bo‘lib, borgan sari oilada bolalarning kutilayotgan va ideal soni o‘rtalaridagi farqlanishlarni kamayishiga olib kelmoqda.

Tug‘ilganlar sonini yanada to‘liqroq hisoblash uchun takror barpo bo‘lish tartibi ko‘rsatkichlarining kengaytirilgan tizimidan foydalanish kerak bo‘ladi, unda har bir yosh uchun ayollarning tug‘ilishi nikohlilik (nikoh davomiyligi bilan ham) va tug‘ilgan bolalar miqdori bilan bog‘langan bo‘ladi. Biroq, bunday kengaytirilgan tizimni hosil qilishda bir qator qiyinchiliklar bilan to‘qnash kelamiz. Elektron texnikaning paydo bo‘lishiga qadar to‘siqlardan biri uni hisoblashning juda ham murakkabligi bo‘lgan. Ko‘rsatkichlarni yyetarli darajada detallarga ajratish bilan ushbu maqsadga erishish uchun oilalar bo‘yicha hisoblashni amalga oshirishga urinib ko‘rsa bo‘lgan. Lekin, bu yerda qiyinchiliklar yanada ko‘proq. Kogortlar usuli amaliy jihatdan aniq hisoblashga nisbatan yaqin kelish imkonini beradi. Bu yerda hisoblashning asosi bo‘lib boshlang‘ich davrga nisbatan ayollarning turli kogortlari tomonidan erishilgan tug‘ilishlar soni xizmat qilib, unda ayollarning umumiy tug‘ilishlar soni va uning yillar bo‘yicha taqsimoti taxmin qilinadi.

Ushbu usul agar oiladagi bolalarning umumiy belgilangan miqdori yosh-jins tug‘ilishlarga nisbatan barqaror bo‘lsa, u holda yosh-jins tug‘ilishlar usulini qo‘llashga nisbatan afzallikga ega. Biroq, kogort usuli bo‘yicha hisoblash nisbatan yaqin kelajak uchun aniq natijalar berishi mumkin. Hisoblashga boshlang‘ich davrda hali bolalik yoshida bo‘lgan va hali tug‘ilmagan avlodlarni kiritilishini qo‘shilishi bilan ahamiyatli darajadagi mavhumlik unsuri vujudga keladi.

Tug‘ilish darajasining istiqbol ko‘rsatkichlarini aniqlashda yoshni siljitish uslubining o‘rni katta. Bu uslub bilan prognoz amalga oshirilganda, prognoz qilinayotgan davr boshidan keyingi yil uchun tug‘ilganlar soni, ya’ni «R» yoshdagilarni aniqlash lozim bo‘ladi. Masalan, prognoz qilinayotgan davr 2010-yildan boshlansa, 2010-yilda tug‘ilganlar, ya’ni «O» yoshdagilar miqdori aniq, ular 2011-yilda 1 yoshga to‘ladi. Lekin, 2011-yil uchun tug‘ilajak bolalar sonini aniqlash uchun reproduktiv yosh guruhlaridagi ayollar sonini shu yosh guruhidagi tug‘ilish koeffitsiyentiga ko‘paytiriladi va keyingi yili shu guruhdagi har 1000 ta ayol nechta farzand ko‘rishi aniqlanadi. Masalan, 2010-yilda 15-19 yoshli ayollar «X» ni tashkil etgan. Shu yili 15-19 har 1000 ta ayolga nisbatan «U» farzand tug‘ilgan. Demak,

$X_{2010}^{15-19} \cdot Y_{2010}^{15-19} = Z_{2011}^{15-19}$ ga teng. Ana shunday uslub bilan har bir yosh guruhida keyingi 2011-yilda tug‘ilajak bolalar soni aniqlanadi. Har bir yosh guruhida tug‘ilishi mumkin bo‘lgan bolalar soni aniqlanib, hammasi qo‘shiladi:

$$Z_{2011}^{15-19} + Z_{2011}^{20-24} + Z_{2011}^{25-29} + \dots + Z_{2011}^{45-49} = \sum Z_{2011}^{15-49}$$

Mazkur yo‘l bilan 2011-yilda tug‘ilishi kutilayotgan bolalar soni aniqlanadi.

Shu tariqa keyingi prognoz qilinayotgan yillar uchun ham tug‘iladigan bolalar soni aniqlanadi. Buning uchun yosh guruhlari bo‘yicha tug‘ilish koeffitsiyentlari, tug‘ilishdagi o‘zgarishlar, o‘lim holatlari, migratsiya, aholining reproduktiv maylidagi o‘zgarishlar hisobga olinishi kerak.

Shunday qilib, kogort tadqiqotlarining natijalari demografik tahlilda borgan sari kengroq qo‘llanilmoqda, bu esa, o‘z navbatida, demografik prognozashtirishda tug‘ilish tendensiyasining istiqbollarini asoslash uchun ularning ahamiyatini oshirishini belgilab bermoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik prognozashtirish deganda nimani tushunasiz?
2. Demografik prognozashtirishning qanday yo‘nalishlarini bilasiz?
3. Aholi harakatining istiqboldagi ko‘rsatkichlarini baholash uchun qanday usullardan foydalaniladi?
4. Demografik prognozning qanday shakllari mavjud?
5. Prognozning tasdiqlanishi deganda nimani tushunasiz?
6. Demografik prognozlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini tushuntirib bering.
7. Aholi soni va tarkibini prognozashtirishda qanday usullar qo‘llaniladi?
8. Kogort uslubining mohiyatini tushuntirib bering.

VI BOB. DEMOGRAFIK O‘TISH VA REPRODUKTIV DAVR

6.1. Demografik o‘tish tushunchasi va mohiyati

Demografik o‘tish deganda, aholi takror barpo bo‘lishining bir turidan ikkinchi turiga o‘tishi tushuniladi. Masalan, demografik jarayonlarning o‘zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo‘lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo‘lishga o‘tadi.

“Demografik o‘tish” atamasi birinchi marta 1945-yili amerikalik demograf F.Noutstayn tomonidan ilmiy iste’molga kiritilgan. Demografik o‘tishning birinchi konsepsiyasi 1909–1934-yillarda fransuz demografi L.Landri tomonidan yaratilgan. Bu nazariyani ishlab chiqishga shvetsariyalik kriminolog Leon Rabinovich (1929-y.), amerikalik olimlar Uorren Tompson (1930-y.) va Kingsli Devis (1949-y.) katta hissa qo‘shgan.

Jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida aholining takror barpo bo‘lishida chuqur o‘zgarishlar yuz bergan. Masalan, ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda jamiyatda demografik jarayonlar – tug‘ilish, o‘lim va nikohni boshqarish jarayoni keng tarqalgan. Natijada taraqqiy etgan mamlakatlarda yuz bergan ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar aholining demografik mayliga bevosita ta’sir etib, aholining farzandlar soniga bo‘lgan munosabati o‘zgardi, ya’ni ko‘p bolalik o‘rni o‘rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Shu bilan birga, urbanizatsiya jarayoni va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi, omma o‘rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi kabi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillar oilalarning ko‘p farzandga bo‘lgan ehtiyojining asta-sekin kamayishiga olib kelgan. Shuningdek, aholiga tibbiy yordam ko‘rsatishning yaxshilanishi, sog‘liqni saqlash tizimida zamonaviy texnologiyalarning joriy qilinishi, davolash maskanlarining zamonaviy uskunalari bilan jihozlanishi, bu sohada yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash hamda sohani yuqori malakali kadrlar bilan ta’minlashga e’tiborning kattaligi aholi o‘rtasida o‘lim holatlarining kamayishiga, o‘rtacha umr ko‘rish muddatining uzayishiga sabab bo‘lgan.

Aksariyat mamlakatlarda tug‘ilishning yuqori darajada saqlanib turishi, o‘limning esa keskin kamayishi aholi sonining yuqori sur‘atda o‘shishiga olib keldi. Bu jarayon ilmiy adabiyotlarda “**demografik portlash**” deb nomlangan. Shu o‘rinda “demografik portlash” tushunchasining mohiyatini ochib o‘tsak. Bu tushuncha 1950-yillardan so‘ng paydo bo‘lgan. Demografik portlash aholi takror barpo bo‘lishining me‘yoridan ortishi, ya‘ni tug‘ilishning yuqoriligi, o‘limning kamligi tufayli aholi mutlaq sonining yuqori sur‘atda o‘shish hamda aholining kengaygan takror barpo bo‘lish holatida vujudga keladi. Demografik portlash muammosi qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni (oziq-ovqat, ish bilan ta‘minlash va h.k.) keltirib chiqaradi. Buning natijasida har bir oila o‘z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug‘ilishini nazorat eta boshlaydi. Bu esa, o‘z navbatida, aholi sonining kamayishiga olib keladi.

Demografiya fanida aholi mutlaq sonining kamayishi “**depopulatsiya**” deb nomlanadi. Rivojlangan mamlakatlarda yuz bergan bu demografik tanazzulni, eng avvalo, tug‘ilish jarayoni bilan bog‘lash mumkin.

Shunday qilib, demografik o‘tish konsepsiyasiga muvofiq, barcha mamlakatlar va xalqlar o‘zining demografik rivojlanishida aholi takror barpo bo‘lishining bir turidan ikkinchi turiga bosqichma-bosqich o‘tadi.

Demografik o‘tishning to‘rtta bosqichi farqlanadi.

Birinchi bosqichda tug‘ilish darajasiga o‘shish, o‘lim jarayoniga esa kamayish tendensiyasi xos bo‘ladi. Natijada aholining tabiiy o‘shishi juda yuqori sur‘atda kechadi. Demografik o‘tishning ikkinchi bosqichida aholi o‘limining kamayishi davom etadi va eng kulminatsion nuqtaga yetadi. Bu bosqichda tug‘ilish jarayoni ham kamaya boshlaydi, natijada aholining tabiiy o‘shishi sekinlashadi. Uchinchi bosqichda tug‘ilish jarayoni yanada kamayadi va aholining oddiy takror barpo bo‘lishi sodir bo‘ladi. Shu bilan birga, o‘limning kamayishi natijasida aholining o‘rtacha umr ko‘rish muddati uzayadi.

Demografik o‘tishning to‘rtinchi bosqichida aholi tarkibida keksa yoshdagilar ulushining ko‘pligi sababli o‘lim jarayoni yuqori sur‘atda o‘sadi. Yana bu bosqichda tug‘ilish va o‘lim ko‘rsatkichlari tenglashadi. Natijada aholining tabiiy o‘shishi kuzatilmaydi, aksincha depopulatsiyaga yuz tutadi.

Shunday qilib, demografik o'tish aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishi hisoblanib, uning yuqorida aytib o'tilgan to'rtta bosqichi farqlanadi. Bu jarayonlar hududlarning demografik rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

6.2. Pushtlilik va tabiiy tug'ilish

Tug'ilish – bu biologik tabiatga va qat'iy ijtimoiy-iqtisodiy belgilarga ega bo'lgan murakkab demografik hodisa hisoblanadi. Demografiyada **tug'ilish** deganda, bir avlod yoki avlodlar guruhini tashkil etuvchi muayyan aholi majmuyidagi farzandlarning dunyoga kelish jarayoni tushuniladi. Hozirgi o'lim darajasi past bo'lgan sharoitlarda tug'ilish jarayoni aholi takror barpo bo'lishidagi yetakchi omil sanalib, uning tartibi (toraytirilgan, oddiy, kengaytirilgan) va yosh-jinsiy tarkib evolutsiyasining umumiy yo'nalishini belgilaydi.

Tug'ilish darajasidagi ijtimoiy va biologik omillar mutanosibligi muqobil bo'lmay, balki jamiyat va uning tarkibi, ijtimoiy institutlarning rivojlanishi jarayonida o'zgarib boradi. Shu o'rinda aytish joizki, tug'ilish evolutsiyasidagi asosiy yo'nalish – bu biologik omil rolining pasayishi va ijtimoiy omil ahamiyatining o'sib borishidir.

Tug'ilishning biologik asosi – bu insonning biologik tur sifatida ko'payish qobiliyati bo'lib, “pushtlilik” yoki “turga xos pushtlilik” deb ta'riflanadi. Aholi guruhlarining tug'ilish darajasidagi pushtliliigi muayyan bir reproduktiv mayl (farzandlar va aniq bir farzand tug'ilishi to'g'risidagi qarorni qabul qilish borasidagi me'yor va tushunchalar majmuyi) orqali amalga oshiriladi. Reproductive mayl insonning jamiyatdagi boshqa tur mayllari hamda ijtimoiy institutlar faoliyati, iqtisodiy tuzum, siyosiy vaziyat va boshqalar bilan chambarchas bog'liq bo'ladi.

Reproduktiv mayl va tug'ilish darajasining asosiy aniqlovchilaridan biri – bu nikoh-oila mayli me'yorlari, ya'ni oiladagi farzandlar sonining o'ziga xosligidir. Zero, har qanday jamiyatda oiladagi farzandlar soni shaxs va oila turmush tarzining muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'lib, ular oila doirasida ijtimoiy va iqtisodiy rol o'ynaydi hamda oila a'zolari o'rtasidagi ruhiy muloqotga ta'sir o'tkazadi. O'z navbatida, oilaning turmush tarzi, tarkibi va

vazifalari jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi bilan bog‘liq va tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib boradi. Jamiyatning modernizatsiyalashuvi ta’sirida barcha ijtimoiy mayl ma’yorlari, shu tariqa insoniyat sivilizatsiyasining har qanday rivojlanish bosqichida oilaning o‘zgarib borayotgan tashqi muhitga maksimal tarzda moslashishiga yo‘nalgan reproduktiv mayl me’yorlarining butun majmuyi ham o‘zgaradi. Shunday qilib, reproduktiv yo‘nalish va oiladagi ota-onaning farzandlarga bo‘lgan ehtiyojlari jamiyatda samarali va qulay tarzda o‘z vazifalarini bajarishini ta’minlaydi.

Pushtlilik – aholi tug‘ilishi va takror barpo bo‘lishining asosi bo‘lib, muayyan sondagi farzandlarni dunyoga keltirishning biologik qobiliyatidir. An’anaviy ravishda, pushtlilik ayolning dunyoga keltira oladigan farzandlar soni bilan o‘lchanib, yer va xotinning irsiy xususiyatlari va salomatligi, shuningdek, ulardagi biologik jihatlarning bir-biriga mos kelishi bilan (biologik yoki irsiy moslashuv) bog‘liq bo‘ladi. Nazariy jihatdan qaraganda, yakka homilali tug‘ilishlar soni juda katta, ya’ni 0-35 atrofida bo‘lishi mumkin. Biroq, pushtlilik maksimumi kam hollarda amalga oshadi va bunga tabiiy (tug‘ishdan keyingi tozalanish) hamda keyinchalik paydo bo‘ladigan (tug‘ishdagi asoratlar, abortlar tufayli sog‘liqni yo‘qotish) omillar sabab bo‘ladi.

Pushtlilikni real baholashning bevosita usullari mavjud emas. U bilvosita hisoblanadi yoki farzand bo‘lish ehtimoli – urug‘lantirish orqali yoki tabiiy tug‘ilish orqali, nikohda bo‘lgan ayollardagi tug‘ilishni hisobga olish vositasida, bunda er va xotinning umumiy salomatligi va homiladorlikni oldini oluvchi vositalardan foydalanmaslik hamda abort qilmaslik shartlari hisobga olinadi. Ushbu ma’noda tabiiy tug‘ilish reproduktiv mayl variantlaridan biri sifatida talqin etilishi mumkin. Mavjud baholarga ko‘ra, insonning o‘rtacha pushtliliigi 13 tadan 17 tagacha bo‘lib, bunda ayol doim nikohda turib, farzand ko‘rishiga tabiiy va sun’iy to‘siqlar bo‘lmasligi lozim. Mazkur sharoitlar ideal hisoblanib, real hayotda uchramaydi (masalan, erkaklarning yuqori o‘limi sababli). Shu bois, 10-12 ta tug‘ilish butun hayot davomida yoki 12-15 ta tug‘ilish haqiqatga yaqinroq (bunga o‘lik tug‘ilgan chaqaloqlar va abortlar ham kiradi). Tabiiy tug‘ilishning biologik chegarasi ushbu doirada belgilanadi.

Reproduktiv yosh mobaynida pushtlilik 15 yoshdan 50 yoshgacha davom etadi. Pushtlilikning maksimal ko'rsatkichlari 20-30 yosh oralig'ida kuzatilib, so'ng asta-sekin pasayib boradi.

Oila muhitida tug'ilishni cheklash amaliyoti bo'lmagan hollarda tabiiy tug'ilish chegaralari nikohning ijtimoiy mayl (birinchi nikohga kirish yoshi, qayta nikohga kirishning tarqalgani) me'yorlari asosiy nikoh yoshlari va reproduktiv davrdagi jinslar mutanosibligi (15-49 yosh), shuningdek, ushbu aholi guruhlaridagi o'lim darajalari bilan tartibga solinadi. Bu ko'rsatkichlarning ijobiy mutanosibligi sharoitlarida tug'ilish darajasi bir nikohga o'rta hisobda 8 tadan to'g'ri keladi.

Pushtlilik reproduktiv mayl, avvalo, reproduktiv salomatlik omillaridan biri hisoblanadi. Aholining kam farzandli oila modeliga intilishi sharoitlarida mavjud pushtlilik juda baland bo'lib, hozirgi oilalarda tug'ilishni ongli tarzda rejalashtirish (oiladagi farzandlar sonini tartibga solish) keng tarqalgan. Shu nuqtai nazardan tabiiy tug'ilish konsepsiyasi rivojlangan mamlakatlarga xos reproduktiv maylning gipotetik modeli sifatida namoyon bo'ladi.

“Tabiiy tug'ilish” tushunchasini ilmiy iste'molga ilk bor 1961-yilda fransuz demografi L.Anri tomonidan kiritilgan. Olim bu tushunchani tug'ilishni nazorat qilish yo'llaridan biri sifatida kiritgan bo'lib, hozirgi kunda u oiladagi farzandlar soni va tug'ilish davrlarini rejalashtiruvchi oilali jamiyatga xosdir. Shu bois, tug'ilish holatini va darajalarini tahlil qilish amaliyotida tabiiy tug'ilish konsepsiyasi oila muhitida tug'ilishni cheklash darajasining taxminiy baholanishida qo'llaniladi. Bugungi kunda tabiiy tug'ilish darajasini aniqlashdagi asosiy yondoshuv – bu tug'ilish darajasini kontraseptik (homiladorlikning oldini oluvchi) vositalardan foydalanmaydigan, abort qilmaydigan, pushtlilikning pasayishiga sabab bo'ladigan ommaviy kasalliklarga uchramaydigan, nikohsizlik va nikohga kech kirish udumlarini qabul qilmagan ma'lum aholining tug'ilishi darajalariga tenglashtirilishidir. Aslida bunday aholining tug'ilish darajalari tug'ilishning o'ziga xos standarti sifatida qabul qilinib, undagi tabiiy tug'ilish darajalarining aniq bir aholi guruhidagi tabiiy tug'ilish darajalari bilan taqqoslanishi demografik koeffitsiyentlarni standartlashtirish variantlaridan biri hisoblanadi.

Tabiiy tug‘ilish modeli sifatida Shimoliy Amerikada yashovchi, kelib chiqishi yevropalik bo‘lgan kichik bir mazhab – gutteritlarning tug‘ilish modeli qo‘llaniladi. Diniy an’anaga ko‘ra, gutteritlar farzand tug‘ilishini nazorat qilishning hech bir turlaridan foydalanmaydi va erta yoshda nikohga kiradi. Amerikalik demograf E.Koul ushbu yondashuvni qo‘llab, indekslar tartib raqamlari tizimini tuzgan va bu tizim yordamida har qanday aholi guruhidagi nikohlilik hamda tug‘ilishdagi o‘zgarishlarni gutteritlarga xos ko‘rsatkichlar bilan taqqoslash mumkin. Olingan natijalardan oila muhitida tug‘ilishni nazorat qilish hajmlarini o‘lchashda foydalaniladi.

L.Anri tomonidan taqdim etilgan ikkinchi bir yondashuv – bu tug‘ilishni cheklamaydigan aholi guruhida bitta reproduktiv yoshdagi ayollarda tug‘ilishlar sonidir. Olimning hisob-kitoblariga ko‘ra, bitta reproduktiv yoshdagi ayollarda tabiiy tug‘ilishlar soni 12,44 tani tashkil qiladi. Tabiiy tug‘ilishning taxminiy minimumi demograf V.A.Borisov tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, bu minimum 7,95 taga teng (6.1-jadval).

6.1-jadval

Tug‘ilishning standart koeffitsiyentlari

Yosh guruhi	Gutteritlar		Tabiiy tug‘ilish minimumi	
	%	Reproduktiv yoshdagi bitta ayolga	%	Reproduktiv yoshdagi bitta ayolga
15-19	300	0,300	-	-
20-24	550	0,550	400	0,400
25-29	502	0,502	377	0,377
30-34	447	0,447	349	0,349
35-39	406	0,406	279	0,279
40-44	222	0,222	155	0,155
45-49	61	0,061	31	0,031
Jami	2488	12,44	1591	7,955

Shunday qilib, tug‘ilish biologik tabiatga ega demografik jarayon hisoblanib, uning darajasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish natijasida o‘zgarib turadi. O‘z navbatida, pushtlilik muayyan sondagi

farzandlarni dunyoga keltirishning biologik asosidir. Tabiiy tug‘ilish esa kontraseptik vositalardan foydalanmaydigan, abort qilmaydigan, nikohga kech kirish udumlarni qabul qilmagan aholidagi tug‘ilish jarayonidir.

6.3. Reproduktiv mayl va uning turlari

Mayl – bu subyektning qandaydir obyektga nisbatan ma’lum bir faollik va harakat qilishiga moyilligi, tayyorligidir; reproduktiv mayl xulq-atvorning ruhiy regulatori, turli harakatlarning muvofiqligini, ma’lum miqdordagi bolalarning tug‘ilishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni belgilab beruvchi shaxsning moyilligidir.

Reproduktiv mayl – shaxsning farzandning nikohda yoki nikohsiz tug‘ilishi yoki tug‘ilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir. Ayrim hollarda “reproduktiv mayl” tushunchasi doirasiga farzandning ijtimoiylashuv jarayoni (o‘qitish, tarbiyalash, ma’lum ijtimoiy jihatlarga ega bo‘lish) ham kiritiladi. Demografiyaga oid adabiyotlarda “reproduktiv mayl” tushunchasi bilan bir qatorda “generativ mayl” atamasi ham qo‘llaniladi. Ushbu mayl turi shaxs maylining alohida ajratilgan unsuri emas, balki shaxsning boshqa intilishlari, ehtiyojlari bilan birga individ yashaydigan ijtimoiy-me’yoriy muhit nuqtai nazaridan talqin qilinadi. Reproduktiv mayl nafaqat aniq bir shaxs, balki yirik (etnoslar, aholining ijtimoiy guruhlari) va kichik ijtimoiy guruhlarga ham xos bo‘lib, bular orasida eng asosiysi oila hisoblanadi.

“Reproduktiv mayl” atamasi hissiy jihatdan neytraldir, chunki u o‘zida hech qanday baholashni aks ettirmaydi, barcha individlar va nikoh juftliklariga nafaqat o‘z oilasining miqdorini anglagan holda rejalashtirayotganlarga, balki bunday rejalashtirishni istamayotganlarga ham taalluqlidir.

Reproduktiv maylning tarkibi ruhiy komponentlar tartibiga ko‘ra quyidagilardan iborat: reproduktiv ehtiyojlar → mayllar → motivlar → qiziqishlar → rejalar → qarorlar → harakatlar → harakatlar natijalari.

Reproduktiv mayl doirasida tarkibiy jihatdan quyidagilar ajratiladi:

– bevosita farzand tug‘ilishiga qaratilgan mayl, ya’ni reproduktiv maylning o‘zi;

- kontratseptiv mayl, ya'ni homila paydo bo'lmashligiga qaratilgan harakatlar;
- abort mayli, ya'ni xohlamagan farzand tug'ilishining oldini olish maqsadidagi harakat.

Maylning uchta varianti ham nisbatan mustaqil vazifa va sabablar bilan tartigba solinadi. Reproduktiv maylning o'zi yaxlit reproduktiv davr, ya'ni farzand ko'rish haqidagi qaror qabul qilinishidan to bola tug'ilguniga qadar bo'lgan davrni amalga oshirishga qaratiladi. Tashqi tomondan qaraganda, kontratseptiv va abort mayli har bir aniq reproduktiv davrni tartibga solish vositalari sifatida xizmat qiladi (homila paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik, sun'iy abort yo'li bilan homiladorlikni to'xtatish). Biroq, ular bugungi kunda amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Shaxsning kontratseptiv va abort maylidagi yo'nalishlar bilan bog'liq holda butun oilaning reproduktiv davri shakllanadi. Mazkur davrda, birinchidan, oiladagi birinchi farzand tug'ilishi eng qulay vaqtini belgilash tushuniladi. Nikohga kirgan vaqt (birga yashay boshlash) bilan birinchi farzand tug'ilgan vaqt oralig'i **protegenetik interval** deb ataladi. Ikkinchidan, kontratseptiv va abort usullaridan foydalanish rejaları intergenetik intervallar davomiyligini belgilaydi. **Intergenetik interval** – bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt. Va nihoyat, reproduktiv va abort-kontratseptiv rejalar oila shakllanishining yakuniy muddati hamda er-xotinning kerakli deb hisoblagan farzandlar sonini dunyoga keltirishidan keyingi davrdagi mayliga bevosita ta'sir o'tkazadi.

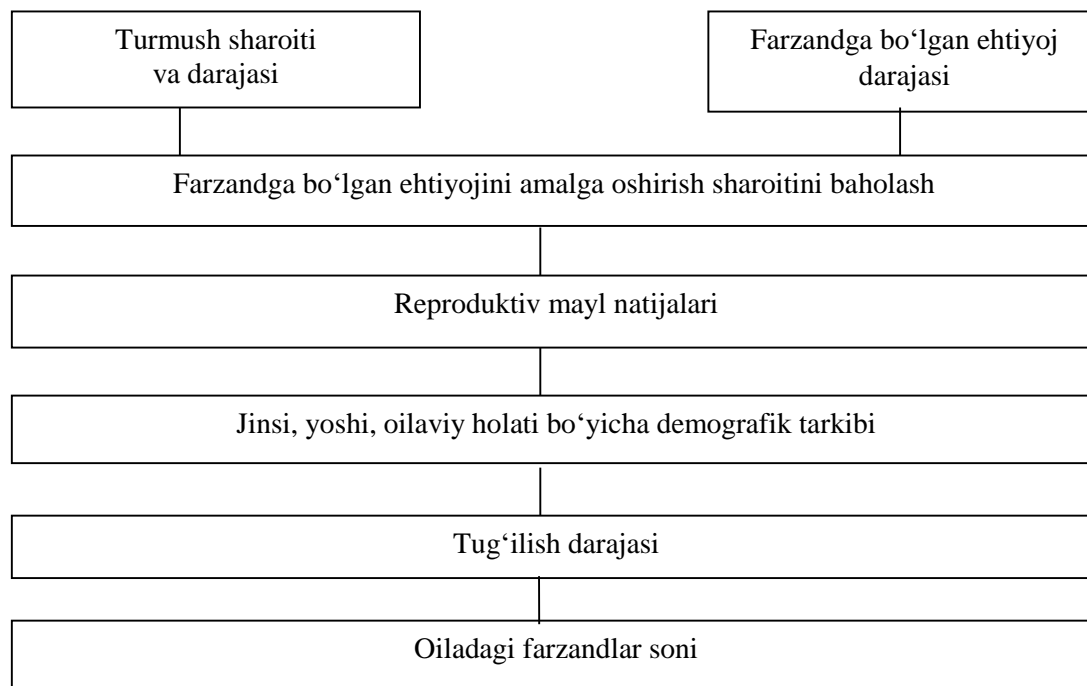
Reproduktiv mayldagi zaruriy shart – bu pushtlilik bo'lishi, ya'ni farzand ko'rishga fiziologik qobiliyatlikdir. Er-xotinning bepushtlilik sababli hamda oilada kerakli miqdorda farzandlar ko'rishning iloji bo'lmaganda bunday oilada yo ajralish yoki farzandlar boqib olish hollari ro'y beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy maqomi va etnodemografik tavsiflari bir xil hamda pushtlilikda kamchilik bo'lmagan oilalarda to'liq va noto'liq reproduktiv davrlar mutanosibli er-xotinning muayyan miqdorda farzand ko'rishga (o'g'il bola qiz bolaga nisbatan) bo'lgan ruhiy (ijobiy yoki salbiy) munosabati bilan belgilanadi.

Reproduktiv mayllarning o'zaro ta'siri doirasida farzandlarga bo'lgan ehtiyoj jarayoni amalga oshiriladi (6.1-rasm).

Reproduktiv maylning **uchta turi** farqlanadi: ko‘p bolali (5 va undan ortiq farzandga bo‘lgan ehtiyoj); o‘rtacha bolali (3-4 ta farzandga ehtiyoj) va kam bolali (1-2 ta bolaga ehtiyoj). Reproduktiv maylning ko‘p bolali turida farzandlar tug‘ilishiga to‘la moyillik mavjud, tug‘ilishning o‘zi esa tabiiy tug‘ilishga yaqin yoki to‘laligicha mos, deb hisoblaniladi. Ushbu holda noto‘liq reproduktiv davrlar maylligi er-xotinning pushtlilik xususiyatlari, abortlar, tug‘ilishdan keyingi tozalanish va sut kelishi davrlarining davomiyligi bilan bog‘liq.

O‘rtacha bolali reproduktiv mayl o‘z mohiyatiga ko‘ra, oilada farzandlar tug‘ilish jarayonini tartibga solish amaliyotini asta-sekin tatbiq etish natijasida noto‘liq reproduktiv davrlar sonining o‘sib borishi bilan tavsiflanadi. Va nihoyat, kam bolali reproduktiv maylda abort-kontratseptiv usullardan foydalanish hollari farzand ko‘rishga bo‘lgan moyillikdan ancha ustun kelib, oilada farzandlar soni va tug‘ilish davrlari qattiq nazorat qilinadi. Kam bolali reproduktiv maylning o‘ziga xos turi bu farzandsizlikdir, ya’ni bolalarga ehtiyojning yo‘qligidir. Ushbu holatda nikoh juftligi va shaxsning mayli faqat abort-kontratseptiv vositalardan foydalanishga qaratilgan bo‘ladi.

6.1-rasm. Aholining reproduktiv maylga ta’sir etuvchi omillar.

Farzandlarga bo'lgan ehtiyoj – bu reproduktiv mayldagi eng harakatli komponent hisoblanadi. Zero, u ijtimoiylashish sharoiti, hayotiy tajriba, mayldagi qadriyat tushunchasi va yo'nalishlari, ota-ona oilasi, shuningdek, o'tgan ajdodlardagi reproduktiv mayl me'yorlari ta'sirida shakllanadi. Shu tariqa farzandlarga bo'lgan individual ehtiyojda muayyan jamiyat, shuningdek, shaxs o'ziga yaqin tutgan katta va kichik ijtimoiy guruhlarda qabul qilingan farzandlilik darajasi aks etadi.

Farzandlilikning ijtimoiy me'yorlari hamda shaxsning farzandga bo'lgan ehtiyojini amalga oshirish jarayonidagi shaxsiy yo'nalishlarining o'zaro ta'sir mexanizmini quyidagicha ta'riflash mumkin: agar oiladagi farzandlar soni ushbu me'yorlarga mos kelsa, u holda oila va uning boshlig'i jamiyat tomonidan ma'qullanadi; agar oila alohida shaxsning reproduktiv mayli ko'pchilikning mayliidan keskin farq qilsa, jamiyat tomonidan bunga qarshi qat'iy choralar ko'rilishi mumkin. Masalan, tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan sharoitlarda bolasiz oilalar, nikohsizlar, farzand ko'rishni istamaganlar jamiyat tomonidan tanqid qilingan.

Jamiyatning rivojlanishi insonparvarlik g'oyalariga amal qilingan sari reproduktiv maylda barchaga o'xshamaslik uchun tanqid qilish choralari ancha susayadi, biroq bu oiladagi farzandlar sonining ijtimoiy nazorati yumshaydi yoki yo'q bo'ladi, degani emas, balki u faqatgina uning namoyon etish shakllari o'zgarishi demakdir. Hozirgi zamonda urbanizatsiyalashgan ijtimoiy muhitda uchta farzandi bo'lgan oila ko'p bolali oila sifatida qabul qilinadi, real ko'p bolalik (5 va undan ortiq farzand) oila esa ijtimoiy me'yordan o'tganini bildiradi.

Agar reproduktiv moyillik shaxs maylining ichki tartibga soluvchi omili bo'lsa, reproduktiv mayl me'yorlari esa shaxsga nisbatan tashqi andozalar, muayyan farzandlar sonining tug'ilishini belgilovchi ijtimoiy tavsifdagi mayl namunalari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu me'yorlar guruhi har tomonlama va farq qiluvchi tusga ega. Ular ongda vujudga keladi, mustahkamlanadi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ta'sirida qayta ko'rib chiqiladi, biroq u har doim jamiyat taraqqiyoti nuqtai nazaridan oqilona bo'ladi.

Insoniyat tarixining katta qismida mavjud bo'lib kelgan ko'p bolalik me'yorlari hayotning juda past darajadagi sanitar-gigiyenik

sharoitlari va undan kelib chiqqan o‘lim natijasidir. Faqatgina inson pushtiligi yuqori pog‘onasiga yetadigan tug‘ilish miqdori insonning biologik tur sifatida yashab ketishini ta‘minlab bergan. Tug‘ilishni nazorat qilishning ommaviy vositalarini tarqatishni boshlash va farzand ko‘rish borasidagi maylda yangi (kam bolali) me‘yorlarni shakllantirish uchun insoniyat sivilizatsiyasida ulkan saralash, yuqori o‘lim hisobiga sodir bo‘ladigan o‘lim natijasidagi takror barpo bo‘lish jarayonidagi yo‘qotishlarni keskin qisqartirish talab qilindi.

O‘lim yuqori bo‘lgan kapitalistik davrgacha mavjud jamiyatda ishlab chiqarish darajasi past bo‘lib, ishchi kuchi doimo yetishmagan, shu sababdan oiladan ko‘p farzand ko‘rish va bolalardan ishchi kuchi sifatida foydalanish keng tarqalgan, tabiiyki, tug‘ilish darajasi ham yuqori bo‘lgan. Mazkur holda bola tug‘ish sabablari asosida iqtisodiy omillar turgan. Oilaning barcha a‘zolari ish bilan bandligi bois farzandlarning ijtimoiylashish bahosi pasayib, ular mehnatining iqtisodiy samaradorligi baland bo‘lgan. Ayni vaqtda, katta, murakkab oila kuchli urug‘-jamoaga aylangan va uning boshlig‘i nafaqat iqtisodiy farovonlikka erishish, balki ijtimoiy salohiyatining hamda obro‘ining oshishiga erishgan.

Industrial jamiyatning rivojlanishi, urbanizatsiya jarayonlari va ayollar rolining oshishi nafaqat ijtimoiy, balki individual qadriyatlarning tubdan o‘zgarishiga olib keldi. Shaxs uchun oila yagona tortish markazi bo‘lmay qoldi. Barcha oila a‘zolarining oiladan tashqari yo‘nalishlarda faollashuvi (ayniqsa, ayollarning) farzandlarga bo‘lgan ehtiyojning kamayishidagi asosiy omilga aylandi.

Shaxsning ijtimoiy maqomi oilaning kattaligi va farzandlar soni bilan emas, balki ma‘lumoti, daromadlari bilan belgilanmoqda. Iqtisodiyotning rivojlanishi bolalarga tobora ko‘proq talablar qo‘ymoqda, ayniqsa, ularning ma‘lumotiga zarurat o‘smoqda. Bu esa, oilaning farzandga bilim berishga ko‘proq daromad sarflanishiga olib kelmoqda. Ayni vaqtda, iqtisodiy rivojlanish jarayonida inson vaqtining qiymati oshib, u oila va shaxs farovonligidagi moddiy omil bilan bir qatorda mustaqil omil vazifasini ham bajarmoqda. Shu sababdan har bir keyingi farzandning tug‘ilishi, uning “foydaliligini” pasaytiradi.

1960-yillarning birinchi yarmida demograf olim G.Bekker “**tug‘ilish iqtisodiyoti**” konsepsiyasini yaratgan. Bu konsepsiyaga

ko'ra, ijtimoiy taraqqiyot kechimining o'zi reproduktiv mayl yangi me'yorlarining o'rnatilishiga zamin yaratadi va shunday vaziyat yuzaga keladiki, undan ham jamiyat, ham alohida oila (shaxs) darajalarida inson kapitalining miqdori va sifati o'rtasida ma'lum tanlov ro'y beradi. Ushbu sharoitlarda reproduktiv moyillik va farzandlarga bo'lgan ehtiyoj shakllanishining asosiy tarkibiy qismini ruhiy moyillik tashkil etib, 1-2 ta farzandga ega bo'lish yyetarli, deb hisoblanadi¹¹.

Kam bolalik hozirgi zamon jamiyati reproduktiv maylining me'yoriga aylanib bormoqda. Reproductiv moyillik uzoq evolutsion davrda shakllanib kelgan reproduktiv mayl va farzandlarga bo'lgan ehtiyoj me'yorlaridan farqli o'laroq, shaxs, oila hayoti va faoliyatini joriy sharoitlarining kuchli ta'sirida bo'lib, bu sharoitlar farzandlarga bo'lgan ehtiyojning qondirilish darajasi uchun zamin yaratadi. Ayni vaqtda turli ijtimoiy guruhlariga mansub shaxs, oilalarga hayotning joriy sharoitlarining ta'sir kuchi bir xil bo'lmaydi, zero, bu sharoitlarga baho berish mezonlari turlicha va subyektiv tavsifga ega: bir xil ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamlar ba'zi oilalar tomonidan bolalarga bo'lgan ehtiyojni qondirish uchun yyetarli deb qabul qilinsa, boshqa oilalar ularni xohlagan miqdorda farzand ko'rishlariga to'siq, deb hisoblaydi. Turmush sharoitlarining oilalarning reproduktiv maylga ta'sirini ijtimoiy boshqarish va tug'ilishni nazorat qilish nuqtai nazaridan baholaganda, turli oilalarning farzandlarga bo'lgan ehtiyojlarining qoniqtirilganlik darajasini (bolalik darajasi, daromadi, ijtimoiy maqomi) aniqlash mumkin. Agar oiladagi farzandlar soni er-xotinning farzandlarga bo'lgan ehtiyojini qondirsa, u holda turmush sharoitlarining tubdan yaxshilanishi ommaviy tarzda farzandlar sonini o'zgartira olmaydi, aksincha, farzandlar sonining oshirilishi hamda tug'ilishlar miqdorining ko'payishiga olib keladi.

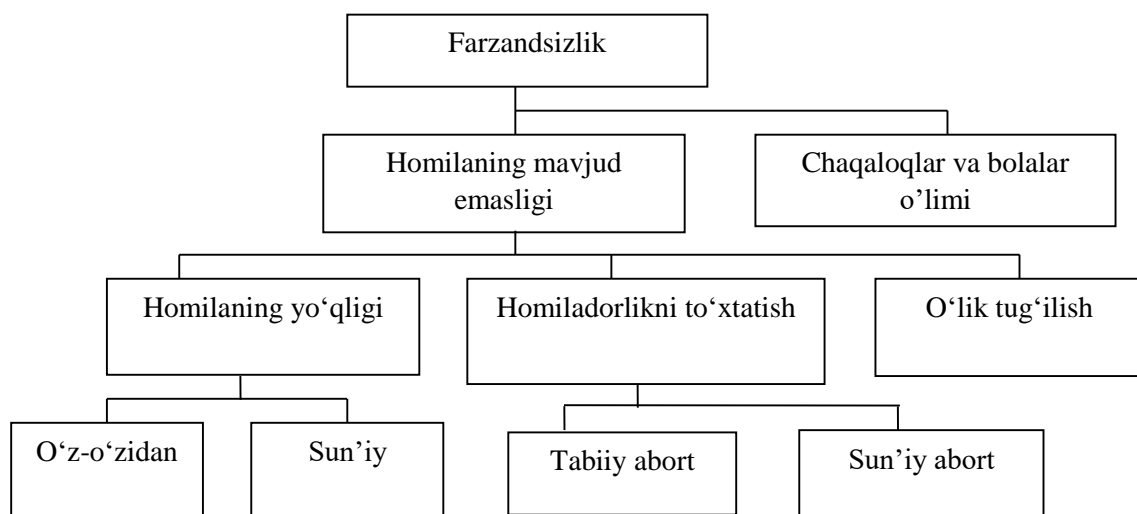
Reproduktiv moyillik nikohda birga yashash jarayonida o'zgarib boradi. Doimo birga yashab, birgalikda umumiy turmush vaziyatlarini boshdan kechirib, bir-birlarining dunyoqarashi, mayllaridagi sabab va moyilliklarini qabul qilgani holda o'zlarining moyillik va rejalarini qisman yoki to'laligicha qayta ko'rib chiqadi. Ushbu vaziyatda

11 Демография: Учебник для вузов // Под ред. Н.А.Волгина, Л.Л.Рыбаковского. – М.: Лагос, 2005. С.119.

erkakning ustunlikka egaligi sababli oilaning reproduktiv mayli nikohgacha bo‘lgan rejalaridan farq qilishi mumkin. Reproductiv mayli modellarining o‘zgarishi millatlararo nikoh juftliklarida yorqin namoyon bo‘ladi. Reproductiv moyillikdagi o‘zgarishlar norasmiy juftliklarda ham sodir bo‘lib, odatda ular pasayib borish xususiyatiga ega.

Reproduktiv maylda sterillik, ya’ni bepushtlilikning ham o‘rni katta. **Sterillik** – (lotin tilidan sterilis – bepusht) jinsiy etuk shaxslarning jinsiy ko‘payishga layoqatsizligidir. Demografiyada “sterillik” tushunchasi ko‘pincha bepushtlilikka o‘xshatiladi, biroq ushbu tushunchalar biroz farq qiladi: bepushtlik sterillikning shaxsiy turlaridan biri sifatida o‘z ichiga oluvchi nisbatan keng hodisa sifatida tushuniladi. Bepushtlilikka qator omillar ta’sir ko‘rsatadi (6.2-rasm).

Bepushtlilik bir qancha turlarga ajratiladi: doimiy (katta yoshlarda menopauzaga yetgandan so‘ng; reproduktiv davrda kasallik yoki sterillash oqibati sifatida) va vaqtinchalik (homiladorlik davrida, tug‘ruqdan keyingi va abortdan keyingi amenoreya, kontratsepsiya choralari qo‘llash davrida); tabiiy (yosh, homiladorlik, ko‘krak bilan emizish va h.k. bilan bog‘liq me’yoriy fiziologik sabablarga ko‘ra); sun’iy (kontratsepsiya choralari qo‘llash natijasida); patologik (kasallik va jarohatlar oqibati); mutlaq (urug‘lanishga butunlay umid bo‘lmaganda) va nisbiy (urug‘lanishga nisbatan biror-bir umid saqlanib qoladi, lekin kam darajada).

6.2-rasm. Bepushtlilikka ta’sir etuvchi omillar.

Umuman olganda, reproduktiv mayl modellari evolutsion tarzda avloddan avlodga o'tgan sayin o'zgarib boradi. Biroq, turmush sharoitlaridagi ekstremal o'zgarishlar ushbu mayldagi asosiy ko'rsatkichlarning o'zaro bog'lanish mexanizmidagi sakrashlarga olib keladi va oxir-oqibatda farzand ko'rishga doir qarashlar keskin o'zgaradi. Bunday ekstremal vaziyatlarga ijtimoiy inqilob, urush, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy inqirozlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Ular butun ijtimoiy-me'yoriy muhitni tubdan qayta ko'rib chiqilishiga turtki bo'ladi, buning natijasida bolalik me'yorlari, reproduktiv moyilliklarning o'zgarishi, bolalarga bo'lgan ehtiyojni ro'yobga chiqarish sharoitlarining yomonlashishi, hatto pasayishiga ham olib keladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. "Demografik o'tish" atamasi qachon fanga kiritilgan?
2. Demografik o'tishning birinchi konsepsiyasi kim tomonidan yaratilgan?
3. "Demografik portlash" va "depopulatsiya" atamalarining mohiyatini ochib bering.
4. Demografik o'tish bosqichlarini sanab bering.
5. Tug'ilish deganda nimani tushunasiz?
6. "Pushtlilik" tushunchasining mohiyatini ochib bering.
7. "Tabiiy tug'ilish" tushunchasi fanga qachon va kim tomonidan kiritilgan?
8. Reprodukativ maylning qanday turlarini bilasiz?
9. Aholining reproduktiv mayliga ta'sir etuvchi omillarni sanab bering.
10. Progenetik va intergenetik interval tushunchalarini farqlab bering.
11. Fanda "tug'ilish iqtisodiyoti" konsepsiyasi qachon yaratilgan?

VII BOB. TUG‘ILISHNING TAXMINIY DETERMINANTLARI

7.1. Tug‘ilishning tarixiy tiplari

Tug‘ilishning tarixiy turi – bu tug‘ilishning eng asosiy sifat belgilarini aks ettiruvchi mezon hisoblanib, bunda tug‘ilish nisbatan bir-biriga o‘xshash tarixiy, ijtimoiy, iqtisodiy va boshqa sharoitlarda kechadigan aholining takror barpo bo‘lishi jarayonidagi avlodlarning ketma-ketlikda bir-birining o‘rnini to‘ldirish jarayonining asosi bo‘ladi. Tug‘ilishning tarixiy turlari turli ko‘rsatkichlar bilan ifodaladigan tug‘ilish tartibida miqdoriy jihatdan aks etadi. Alohida kalendar vaqt davrlaridagi tug‘ilish ko‘rsatkichlari o‘zgarib turishi mumkin, lekin hech vaqtda uning tarixiy turi bilan belgilangan chegaradan o‘tmaydi.

Tug‘ilishni tarixiy turlarining almashinuvi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning modernizatsiyalashuvi natijasida sodir bo‘ladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotini tarixiy davrlashtirish, ishlab chiqarish usullari va ijtimoiy tashkil etish shakllari, shuningdek, tug‘ilishning miqdor ko‘rsatkichlari va ularga yetishning ijtimoiy uslublaridan kelib chiqqan holda tug‘ilishning to‘rtta tarixiy turini ajratish mumkin:

Tug‘ilishning birinchi tarixiy turi ibtidoiy jamoa tuzumidan antik davrgacha bo‘lgan oraliqni o‘z ichiga olgan. Bu turga pushtlilikning yuqori pog‘onasidagi tug‘ilish xos bo‘lgan, chunki faqat shunday tug‘ilish insonning og‘ir sharoitlarda biologik tur sifatida tirik qolishini ta‘minlagan. Ushbu davrdagi reproduktiv mayl me‘yorlari asosan betartib tarzda ko‘payishning biologik qonunlari ta‘sirida shakllangan.

Tug‘ilishning ikkinchi tarixiy turi – antik davrdan ishlab chiqarishning agrar usulining barham topishi va industrial-kapitalistik jamiyatning shakllana boshlanishigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. Ushbu davrda tug‘ilish darajasi yuqoriligiga qolib, u tabiiy jarayondan diniy ta‘limot va dunyoviy jamiyat belgilaydigan me‘yorlar bilan tartibga solinuvchi ijtimoiy hodisaga aylanib borgan. Nikohdagi individual reproduktiv mayl qattiq nazoratga olinib, oilada farzandlar

tug‘ilishini rejalashtirish jazolangan. Reproduktiv mayl me‘yorlari oiladagi farzandlar sonining shakllanishidagi asosiy omil bo‘lgan. Bu davrda o‘lim darajasi yuqori bo‘lib, ba‘zi yillarda deyarli barcha bolalarning o‘lishigacha yetgan. Tug‘ilish sonining yuqori bo‘lishiga erta va universal nikoh me‘yorlari zamin yaratib, nikohsizlik, nikohni kattaroq yoshlargacha kechiktirish jamiyatda taqiqlangan va bunga qarshi ijtimoiy choralar ko‘rilgan. Ishlab chiqarish past bo‘lgan sharoitlarda bolalar oilada ishchi kuchi hisoblangan, shu sababdan ko‘p farzandlilik iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lib, tug‘ilishning yuqori darajada saqlanib turishini ta‘minlagan.

Tug‘ilishning uchinchi tarixiy turi – feodal-agrar jamiyatning barham topishi, kapitalistik munosabatlarning jadal rivojlanishi va birinchi jahon urushiga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu davr demografiya tarixida demografik o‘tish deb ataladi, chunki bu davrda iqtisodiy taraqqiyot natijasida tibbiyot rivojlangan, aholi turmush tarzining sanitariya-gigiyena sharoitlari yaxshilangan va taraqqiy etgan mamlakatlarda epidemiologik vaziyat ijtimoiy nazoratga olingan. Yuqori o‘lim darajasi bilan bog‘liq aholi sonining kamayishi reproduktiv mayl me‘yorlarining qayta ko‘rib chiqilishida o‘z aksini topdi. Aholi takror barpo bo‘lishining asosi hisoblangan ko‘p bolalik me‘yorlari oila doirasidagi tug‘ilishlarni muayyan darajada cheklash tomon o‘zgarib bordi. Biroq, bu homiladorlikning oldini oluvchi vositalardan va abort yo‘lidan foydalanishga ruxsat berildi, degani emas edi. Oiladagi farzandlar sonini tartibga solishning asosini askariyat iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda nikohning yevropa modeli, ya‘ni erkak va ayollarda nikohga kirish yoshining asta-sekin ko‘tarilib borishi tashkil eta boshlagan.

XIX asrning oxiriga kelib ko‘pchilik mamlakatlarda shaxsning nikoh, oila hamda farzandlar sonini tanlash va unga erishish sohasidagi huquqlarini kengaytirish uchun kurash boshlandi. Abortlar xususidagi qonunchilik avvalgidek qat‘iy bo‘lgan. Biroq, tug‘ilishni kontratseptik nazorat qilish amaliyoti kengaya boshladi; bu haqida XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlaridagi Yevropa mamlakatlarining tug‘ilish darajasiga oid ma‘lumotlari guvohlik beradi. Tug‘ilish evolutsiyasining mazkur bosqichi so‘nggidagi reproduktiv mayl me‘yorlarini o‘rtacha bolalilik me‘yorlari sifatida tavsiflash mumkin. Biroq, reproduktiv mayl me‘yorlari aholining ijtimoiy guruhlariga

ko'ra o'zgarib turishini ham e'tiborga olish lozim. Masalan, ijtimoiy jihatdan sust rivojlangan jamiyat tabaqalariga (qishloq aholisi, iqtisodiy jihatdan qoloq hududlar, aholining ma'lumot darajasi past qismi va h.k.) ko'p bolalik, aholining iqtisodiy jihatdan ta'minlangan va ma'lumot darajasi yuqori bo'lgan qismiga, shuningdek megapolislar aholisiga kam bolalik me'yorlari xos. Ko'p bolalik me'yorlari, birinchi navbatda, bolalarga iqtisodiy ehtiyoj baland bo'lgan hududlarda saqlanib qolgan. Bu ehtiyoj turli ijtimoiy qatlamlarda susayib borgani sari kam bolalik me'yorlari ustun kela boshlagan.

Tug'ilishning to'rtinchi tarixiy turining shakllanishi XX asrning boshlarida sodir bo'lgan ijtimoiy va siyosiy hodisalar bilan bog'liq bo'lib, ular nikohning idealligi, oila va uning a'zolari o'rtasidagi munosabatlarga bo'lgan qarashlarni tubdan o'zgartirib yuborgan. Ayolning ozodligi uchun kurash jamiyatda, xususan, oilada jinslar o'rtasidagi munosabatlarga o'zgarish olib keldi. Ayni vaqtda muntazam kamayib borayotgan o'lim ko'rsatkichi XX asrning ikkinchi yarimida aksariyat aholida kam bola ko'rish (1-3 ta farzand) farzandsizlik qo'rquvini yengib o'tdi. Reproaktiv mayl me'yorlarining pasayishida ayollar ish bilan bandligining oshishi muhim rol o'ynadi. XX asr davomida oilaning jamiyat bilan munosabatlarida jiddiy o'zgarishlar yuz bera boshladi va oila o'zining mayliga oid masalalarda mustaqil qaror chiqara boshladi. Bolalar mehnatidan foydalanishni cheklash natijasida tug'ilishning yuqori darajasini saqlab qolish iqtisodiy jihatdan samarasiz bo'lishiga olib keldi.

Ushbu barcha omillar birgalikda va o'zaro bog'langan holda jamiyatning ijtimoiy vazifalariga mos keladigan yangi reproduktiv mayl me'yorlarining shakllanishiga olib keldi va ular tug'ilishning hozirgi darajasini belgilaydi. Aksariyat oilalar kam bolali, ayrim hollarda farzandsiz bo'lib, tug'ilish darajasi, hatto o'lim darajasining pastligi sharoitida ham farzandlar avlodi ota-onalar avlodining o'rnini to'ldira olmaydigan ko'rsatkichlargacha pasayib ketdi.

Demograf olim M.R. Bo'riyeva O'zbekistonda tug'ilish jarayonini quyidagi 3 bosqichga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiqligini ta'kidlagan:

– Oktabr inqilobiga qadar;

- Sovet hokimiyati yillari;
- Mustaqillik davri¹².

Oktabr inqilobiga qadar O‘zbekistonda tug‘ilish juda yuqori, ya’ni biologik asosda bo‘lgan hamda har 1000 ta aholiga nisbatan 44-55 tani tashkil etgan. Bu davrda tug‘ilishning yuqori bo‘lganligi quyidagi omillar bilan izohlanadi: mavjud feodal ishlab chiqarish munosabatlari; qishloq turmush tarzi; ayollarning jamiyatdagi o‘rni; islom aqidalarining ta’siri; o‘zbek xalqida mavjud bo‘lgan mahalliy urf-odatlar; o‘zbek oilalarida qizlarni erta turmushga berish va go‘daklar o‘limining yuqoriligi.

Sovet hokimiyati yillaridagi tug‘ilish jarayonini demograf olimi M.Bo‘riyeva quyidagi 3 bosqichga ajratgan: 1917–1940-yillar; 1941–1945-yillar va urushdan keyingi davr.

Birinchi davrda O‘zbekistonda tug‘ilish 48,5%dan 33,6%ga kamaygan. Mazkur holat aholi tarkibida reproduktiv yoshdagi ayollar ulushining kamligi, nikohga kirish yoshining ko‘tarilishi va migratsiya jarayoni bilan izohlanadi. Ikkinchi davr ikkinchi jahon urushi yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davrda nikohga qobiliyatli yoshdagi erkaklarning yoppasiga armiya safiga chaqirilishi munosabati bilan qizlarning turmushga chiqishi, yangi oilalarning paydo bo‘lish imkoniyati kamaygan. Natijada tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 1940-yildagi 33,6% dan 1945 yili 18,1% gacha kamaygan.

Uchinchi davrda urush tugab, minglab erkaklarning o‘z oilasiga qaytishi, shuningdek, ko‘plab yangi oilalarning paydo bo‘lishi munosabati bilan tug‘ilish darajasi keskin ko‘tarilgan. Aytish joizki, bu tendensiya 1970-yillarga qadar davom etgan, bundan keyingi yillarda tug‘ilishga kamayish tendensiyasi xos bo‘lgan.

Mustaqillik yillari O‘zbekistonda tug‘ilish jarayonining kamayishi kuzatilgan. Jumladan, 1991-yili respublikada tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 34,5%dan 2009-yili 23,2% gacha kamaygan. Bu holat urf-odatlarda o‘ziga xos o‘zgarishlar ro‘y berayotganligi, xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga intilishi, omma o‘rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi, har bir oila

12 Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т.: Университет, 1997. – 99-132 б.

o‘z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug‘ilishini nazorat etishi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, tug‘ilishning miqdor ko‘rsatkichlari va ularga etishning ijtimoiy uslublaridan kelib chiqqan holda tug‘ilishni to‘rtta tarixiy turga, O‘zbekistonda Oktabr inqilobiga qadar, Sovet hokimiyati yillari va mustaqillik davriga bo‘lib o‘rganish maqsadga muvofiq.

7.2. Tug‘ilish ko‘rsatkichlari

Tug‘ilish darajasini tahlil qilish uchun ikki xil ma‘lumotlar asos bo‘ladi. Birinchisi, bu tug‘ilganlar mutlaq soni, onaning yoshi, nikohliligi, tug‘ilishning tartib raqami, ikkinchisi, ushbu sonlar taqqoslanadigan aholi guruhlarining mutlaq soni (jami aholi, reproduktiv yoshdagi ayollar, reproduktiv davrdagi ayollarning yosh guruhlari). Mazkur axborot asosida tug‘ilish darajasini ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimi namoyon bo‘ladi.

Tug‘ilishga oid ma‘lumotlarni ishlab chiqish va tahlil qilishda bo‘ylama va ko‘ndalang tahlil, ya‘ni real va shartli avlodlar usullaridan foydalaniladi.

Real avlodlar usuli. Real avlodlar deganda, bir yilda (bir necha yil orasida) tug‘ilgan, ya‘ni tengdosh ayollar yoki aynan bir vaqtda nikohga kirgan ayollar tushuniladi. Tug‘ilishni bo‘ylama tahlil qilish usuli turmush sharoitlarining o‘zgarishi holatlaridagi reproduktiv mayl me‘yorlari evolutsiyasi, aholida avlodlar ijtimoiylashuvi nuqtai nazaridan katta imkoniyat va afzalliklarga ega. Mazkur usulning kamchiligi – bu uzoq davr, ya‘ni 35 yildan kam bo‘lmagan vaqtga oid, aniqrog‘i, ma‘lum avlodning reproduktiv faoliyati davridagi tug‘ilish haqidagi ma‘lumotlarning talab qilinishidir. Shu bois, real avlodlardagi tug‘ilish to‘g‘risidagi ma‘lumotlar faqat retrospektiv kuzatish usuli, ya‘ni ayollar orasida tug‘ilgan farzandlari soni va qaysi yoshda tug‘ilganlari so‘rov olib borish orqali to‘planadi. Bunday kuzatuv yoppasiga (ro‘yxatga olish) yoki tanlanma bo‘lishi mumkin.

Ushbu usulda olingan axborotni sharhlashdagi asosiy muammo – bu uning haqiqiylikini baholashdir. Birinchi navbatda, bu katta yoshdagi ayollarga tegishli bo‘lib, ularning reproduktiv faoliyatini, bir tomondan, ancha oldin tugagan, ikkinchi tomondan, u go‘daklar va bolalar o‘limi yuqori bo‘lib, ko‘p bolalarning barvaqt hayotdan ko‘z

yumgan sharoitlarda kechgan. Qayd qilingan sabablarga ko'ra, real tug'ilishlar haqidagi axborotning bir qismi yo'qolib, yuqori avlodlardagi tug'ilish darajasi pasaytirib ko'rsatiladi.

Real avlodlar tug'ilishining ikkita asosiy ko'rsatkichi mavjud. Birinchisi – bu bir avlodga mansub ayollarning ma'lum yoshgacha tuqqan bolalari soni. Tabiiyki, yosh ko'rsatkichlarini birlashtiruvchi umumiy ko'rsatkich, bu mazkur avlodga mansub bir ayolning reproduktiv faoliyati (shartli tarzda – 50 yoshga qadar, amalda farzand ko'rish jarayoni uzoqroq davrgacha davom etishi mumkin) tugashiga qadar tuqqan farzandlarining o'rta hisobdagi soni.

Ikkinchi ko'rsatkich kutilayotgan farzandlar soni, ya'ni har bir shaxsning mavjud reproduktiv moyilliklar va aniq hayotiy hodisalarni hisobga olgan holdagi bugungi kunda va kelajakda istagan farzandlar sonini bildiradi.

Kutilayotgan farzandlar soni to'g'risidagi savol an'anaviy tarzda quyidagicha bo'ladi: "Oilangizda hammasi bo'lib nechta farzand bo'lishini xohlaysiz?", "Bor farzandlaringiz bilan birga oilada yana nechta farzand ko'rishni xohlaysiz?", "Oilangizda yana nechta farzand bo'lishini xohlaysiz?". Odatda, bu savollar reproduktiv yoshdagi ayollarga (15-49 yosh) beriladi. Tug'ilishning maxsus tanlanma tadqiqotlarida turli yoshdagi ayollarning reproduktiv istiqbollariga doir aniq axborotlarga ega bo'lish maqsadida quyidagi tarzda qo'shimcha savollar ham beriladi: "Yaqin 2-3 yilda farzand ko'rish niyatingiz bormi?"; mazkur savol yordamida, ayniqsa, 35 yoshdan katta bo'lgan ayollar reproduktiv rejalarining mustahkamligini aniqlash mumkin.

Kutilayotgan farzandlar soni haqidagi dastlabki ma'lumotlar 1955- yili AQSHda Amerika oilalarining demografik istiqbolini tadqiq etish jarayonida qo'lga kiritilgan. Har bir so'rovda qatnashgan ayolga o'z oilasi taraqqiyotining istiqbolini belgilash taklifi bilan murojaat etilgan. Mazkur individual so'rovlar asosida ilk bor mamlakatning demografik kelajagini tavsiflashga harakat qilingan.

O'zbekistonda mazkur savol 1960-yillarning o'rtalaridan boshlab turli aholi guruhlarining reproduktiv moyilliklari, tug'ilishning asosiy sabablaridagi tafovutlarning muhim tavsifi sifatida ko'rib chiqilgan. Reproaktiv rejalar to'g'risidagi savol aholini ro'yxatdan o'tkazish dasturlariga 1979- va 1989-yillarda kiritilgan.

Kutiladigan farzandlar soni haqidagi ma'lumotlar demografik vaziyatdagi istiqbol o'zgarishlarni, tug'ilish dinamikasi va taqsimlanishining etnik mansublik, yosh guruhi, yashash hududining turi va h.k. bilan bog'liq holdagi ko'rsatkichlarni baholashda muhim ahamiyatga ega. Shu bois, kutilayotgan farzandlar soniga izoh berish ularni real kogortda tug'ilgan yiliga ko'ra yoki real nikoh kogortida qo'llanishi bilan bog'liq. Kutilayotgan farzandlar va mavjud farzandlar soni o'rtasidagi farq – bu mazkur kogort vakillarining butun reproduktiv faoliyatlari davrida o'rta hisobda rejalashtirgan farzandlar sonidir.

Shartli avlodlar usuli statistik axborot yyetarli bo'lganligi sababli tug'ilish tahlilidagi eng asosiy usul hisoblanadi. Mazkur usul joriy statistik qayd etishning standart ma'lumotlariga, ya'ni ma'lum vaqt mobaynida tug'ilganlar va ayollar soniga tayanadi. Bunda reproduktiv yoshdagi ayollar guruhi turli yilda tug'ilgan, biroq bir vaqtning o'zida yashayotgan ayollardan tashkil topgan shartli avlod sifatida chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, agar real avlodlarga nisbatan "tengdoshlar" tushunchasi qo'llanilsa, shartli avlodlar uchun "zamondoshlar" tushunchasi to'g'ri keladi. Aftidan, shartli avlodga kiruvchi har xil yoshdagi ayollar turli hayotiy tajriba, bolalikka moyillik va h.k. larga ega. Muayyan yillarda tug'ilish darajasi o'zgarib turganligi sababli shartli avlodni tashkil etuvchi ayollar avlodining soni bir xil emas. Nihoyat, asosiy nikohga moyil va reproduktiv yoshdagi jinslar nomutonosiqligi muayyan yosh guruhlaridagi tug'ilish miqdoriga ta'sir ko'rsatadi.

Shartli avlodlarning tug'ilish darajasi turli koeffitsiyentlar yordamida aniqlanadi. Ular ma'lum vaqt davomida (odatda, 1 yilda) tirik tug'ilganlar hamda aholining umumiy soni, shuningdek, uni jinslar, yoshlar, nikoh holatiga ko'ra taqsimlanishi o'rtasidagi mutanosiblikka asosan hisoblab chiqiladi.

Tug'ilish koeffitsiyentlari an'anaviy tarzda uch guruhga ajratiladi: umumiy, maxsus (erkaklar va ayollar) va qismlil (yosh bo'yicha, kumulativ, tug'ilishlar ketma-ketligiga ko'ra va h.k.).

Tug'ilish intensivligining umumlashtirilgan ko'rsatkichlari – bu tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti hamda aholi takror barpo bo'lishining brutto-koeffitsiyentidir. Aksariyat koeffitsiyentlar

an'anaviy tarzda har 1000 kishi yoki alohida yosh guruhi uchun hisoblanadi. Tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti bundan istisno.

Tug'ilish ko'rsatkichlarini tavsiflashda **tug'ilishning umumiy koeffitsiyentidan** foydalanilib, u muayyan davrda tug'ilganlar umumiy miqdorining o'sha davrdagi aholining o'rtacha soniga bo'lgan mutanosibligini ifodalab, quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$n = \frac{N}{t \times P} \times 1000 \quad (7.1)$$

Bu yerda: n – tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti; N – o'rganilayotgan davr mobaynida tirik tug'ilganlarning umumiy miqdori; t – o'rganilayotgan davr davomiyligi (yillar); p – o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni. Agar koeffitsiyent bir yil uchun hisoblansa, u holda $t=1$ bo'ladi.

Masalan: 2009-yili O'zbekistonda tug'ilganlar soni 649 700 kishini, doimiy aholi soni 28 000 800 kishini tashkil etgan. U holda respublikada tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$n = \frac{649700}{28000800} \times 1000 = 23,2\%$$

Tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti, ayniqsa, statistik qayd qilish tizimi sust rivojlangan hududlarda keng qo'llanilib, axborotni hisoblashning oddiyligi bilan izohlanadi. Tug'ilish umumiy koeffitsiyentining asosiy kamchiligi – aholining yosh-jinsiy tarkibi bilan uzviy bog'langanligi, aniqrog'i, surat va maxraj o'rtasidagi aniq namoyon bo'lgan farqdir. Uning suratida reproduktiv yoshdagi ayollarda tug'ilgan bolalar soni tursa (ularning jami aholidagi ulushi 25%dan 30%gacha bo'ladi), maxraj esa jami aholi (erkak, ayol, bolalar, mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi va qariyalar) soniga teng. Bu yerdagi asosiy muammo qariyalar soni bilan bog'liq, ya'ni tug'ilishning keskin kamayishi aholining quyidan keksayishiga olib keladi. Shu tariqa, tug'ilishning yosh guruhlari bo'yicha intensivligi teng bo'lganda aholi tarkibida qariyalar salmog'i oshgan sari tug'ilish umumiy koeffitsiyenti pasayib boradi. Quyidagi jadvallarda tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini baholovchi mezonlar keltirilgan.

7.1-jadval

BMTning tasnifi bo'yicha tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash mezonlari

Tug'ilish umumiy koeffitsiyentining o'lchami, ‰	Tug'ilish darajasi tavsifi
16,0 dan kam	past, farzandlar avlodi ota-onalar avlodi o'rnini to'ldirish uchun yetarli emas
16,0 – 24,9	o'rtacha
25,0 – 29,9	o'rtachadan yuqori
30,0 – 39,9	yuqori
40,0 va undan yuqori	juda yuqori

7.2-jadvaldan ko'rinib turganidek, BMTning tasnifi bo'yicha tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 16,0%dan kam bo'lsa, shu hududda tug'ilish darajasi past, 30,0% va undan baland bo'lsa, tug'ilish darajasi yuqori bo'ladi. Bu tasnif bo'yicha O'zbekistondagi holatni baholaydigan bo'lsak, 2009-yili respublikada tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 23,2 %ni tashkil etgan va BMT tasnifi bo'yicha tug'ilish darajasi o'rtacha hisoblanadi.

Tug'ilish darajasini baholashda demograf B.Urlanits tomonidan ishlab chiqilgan tasnifdan ham keng qo'llaniladi (7.2-jadval).

7.2-jadval

B. Urlanitsning tasnifi bo'yicha tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash shkalasi

Har 1000 aholiga nisbatan tug'ilganlar soni	Tug'ilish darajasi tavsifi
10 gacha	Favqulodda past
11-15	Juda past
16-20	Past
21-25	O'rtacha
26-30	O'rtachadan yuqori
31-40	Yuqori
41-50	Juda yuqori
51 va undan yuqori	Favqulodda yuqori

Tug‘ilish darajasiga A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif bo‘yicha baho berish ham maqsadga muvofiq (7.3-jadval).

7.3-jadval

A.M. Merkovning tasnifi bo‘yicha tug‘ilish umumiy koeffitsiyentini baholash shkalasi

Ko‘rsatkich bahosi	Har 1000 kishiga nisbatan
Juda yuqori	40 dan yuqori
Yuqori	31-40
O‘rtachadan yuqori	26-30
O‘rtacha	21-25
O‘rtachadan past	16-20
Past	11-15
Juda past	10 gacha

7.3-jadvaldan ko‘rinib turganidek, tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 31,0%dan baland bo‘lsa, tug‘ilish darajasi yuqori, 11-15% atrofida bo‘lsa past hisoblanadi. Qiyosiy tahlillar A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif demograf B.Urlanitsnikiga deyarli o‘xshash ekanligini ko‘rsatadi. Endi A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif bo‘yicha O‘zbekistondagi tug‘ilish darajasi (23,2%) o‘rtacha hisoblanadi.

Yuqoridagi tasniflar bilan bir qatorda demograf olim Z.Pavlik tomonidan ishlab chiqilgan tug‘ilish darajasini baholash mezonidan ham foydalaniladi.

7.4-jadval

Z. Pavlikning tasnifi bo‘yicha tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash shkalasi

Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti	Tug‘ilish darajasi tavsifi
17,5 gacha	Past
17,5-19,9	O‘rtacha
20,0 va yuqori	Yuqori

7.4-jadvaldan ko‘rinib turganidek, Z.Pavlik tomonidan ishlab chiqilgan tasnif yuqoridagi tasniflardan keskin farq qiladi. Ya’ni, bu

tasnif bo'yicha tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 17,5% gacha bo'lsa tug'ilish darajasi past, 20,0% va undan baland bo'lsa yuqori hisoblanadi.

Tug'ilishning umumiy koeffitsiyentidagi surat va maxraj o'lchamlarini bir-biriga yaqinlashtirish va maxrajdan tug'ilishga bog'liq bo'lmagan aholi qatlamlarini chiqarib tashlashga qaratilgan urinishlar natijasida **tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti** paydo bo'lgan; ushbu koeffitsiyent tug'ilishlar soni va reproduktiv yoshdagi ayollar soni mutanosibligini ifoda etib, quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F = \frac{N}{W_{15-49}} \times 1000 = n / w_{15-49} \quad (7.2)$$

Bu yerda: W_{15-49} – reproduktiv yoshdagi ayollar soni; w_{15-49} – mazkur aholidagi reproduktiv yoshdagi ayollar miqdori.

Keltirilgan formuladan ko'rinib turibdiki, ushbu ko'rsatkich tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti bilan uzviy bog'liq, ya'ni tug'ilishning umumiy koeffitsiyentida kasr maxrajida jami aholi qo'yilsa, maxsus koeffitsiyentda esa reproduktiv yoshdagi ayollar miqdori ishlatiladi. Agar reproduktiv yoshdagilar doirasida eng ko'p bola tug'adigan ayollar (30 yoshgacha) ko'proq bo'lsa, tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti yuqori, aksincha, aholi tarkibida reproduktiv salohiyati tugab boradigan yoki tugagan avlodlar ko'p bo'lsa, u holda tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti past bo'ladi. 7.5-jadvalda tug'ilishning maxsus koeffitsiyentini baholash mezoni keltirilgan.

7.5-jadval

Tug'ilishning maxsus koeffitsiyentini baholash mezoni

Reproduktiv yoshdagi har 1000 ta ayolga to'g'ri keladigan tug'ilishlar soni	Tug'ilish darajasi tavsifi
64 dan past	Past
64-100	O'rtacha
101-120	O'rtachadan yuqori
121-160	Yuqori
161 va yuqori	Juda yuqori

7.5-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti 64% dan kam bo‘lsa tug‘ilish darajasi past, 121%dan baland bo‘lsa yuqori hisoblanadi. Mazkur mezon bo‘yicha O‘zbekistondagi holatga baho beradigan bo‘lsak, 2008-yili respublikada tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti 84,2%ga teng bo‘lgan. Bu esa, tug‘ilishning o‘rtacha darajada ekanligini ko‘rsatadi.

Tug‘ilish intensivligini aniq tarzda baholash uchun alohida yosh guruhlariga ajratilgan ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ular bir yillik yosh guruhlariga nisbatan hisoblanib, yosh tarkibi xususiyatlaridan to‘la mustaqil bo‘ladi. Biroq, ushbu hisob-kitoblar quyidagi ba‘zi cheklanishlarga ega: aholining yosh tarkibiga doir to‘g‘ri ma‘lumotlar faqat aholini ro‘yxatdan o‘tkazilgan davr uchun olinishi mumkin, ushbu sanadan uzoqlashgan sari tug‘ilish, o‘lim, migratsiyaga oid statistik ma‘lumotlar yordamida hisoblab chiqilgan ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq qayta hisoblarda ba‘zi noaniqliklar yuzaga keladi. Shu sababli amaliyotda tug‘ilishning yosh guruhleri bo‘yicha koeffitsiyentlari 5 yillik yosh guruhlariga ko‘ra hisoblanadi. 20 yoshgacha, 20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44 va 45-49 yoshlar. Ayrim hollarda (tug‘ilish yuqori bo‘lgan hududlarda) tug‘ilish koeffitsiyentini 50 yoshdan yuqori yoshdagilarda ham aniqlash maqsadga muvofiq.

Sanab o‘tilgan yosh guruhleri orasida eng ko‘p muammo 20 yoshgacha bo‘lganlarda uchraydi. Chunki, nikohlilik maqomiga ko‘ra, bu guruhga kirgan ayollar tarkibi turlichadir. Aftidan, ushbu guruhdagi tug‘ilishlarning asosiy qismi 17 va undan yuqori yoshli ayollarga to‘g‘ri keladi, sababi O‘zbekistonda ayollarga nikoh yoshi qilib 17 yosh belgilangan. Shunga ko‘ra, so‘nggi yillarda ushbu guruhga tegishli uchta koeffitsiyentni qo‘llash keng tarqalgan, bu: 15-17, 18-19, 15-19 yoshlar.

Tug‘ilishning yosh koeffitsiyenti – bu x yoshdagi onalarda bir yilda tug‘ilgan bolalar sonining ushbu yoshdagi barcha ayollar soniga bo‘lgan munosabati bo‘lib, u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$F_x = \frac{N_x}{W_x} \times 1000 \quad (7.3)$$

Bu yerda: N_x – x yoshli ayollarda tug‘ilgan bolalar soni;

W_x – x yoshidagi ayollar soni.

Nikoh va reproduktiv mayl me‘yorlarining faol o‘zgarishlari sharoitida nikoh haqidagi qarashlarning o‘zgarishi va rasmiy qayd

qilinmagan juftliklarning keng tarqalishi sababli tug‘ilish va uning yoshi bo‘yicha xususiyatlarining tahlilida onaning nikohlilik maqomi bilan bog‘liq holda tug‘ilishning ro‘y berishi katta ahamiyatga ega. Bunday tahlilning to‘la shakli faqat aholini ro‘yxatga olgan yillarda o‘tkazilishi mumkin, chunki o‘sha davrda turli yoshdagi ayollarning nikoh bo‘yicha taqsimlanishiga doir ma’lumotlar jamlanadi. Tug‘ilishning joriy qayd qilinishi faqat mazkur yildagi umumiy tug‘ilganlar orasida nikohsiz tug‘ilganlar ulushini aniqlash imkonini beradi.

Nikohda va nikohsiz tug‘ilish holati o‘rganilganda qator jihatlarni e’tiborga olish zarur. Birinchidan, ayollarning nikohlilik maqomi ularning so‘zlariga ko‘ra qayd qilinib, bunda hujjatlar bilan tasdiqlanish talab qilinmaydi. Biroq, fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish idoralarida bola qayd etilayotganda esa onaning (ota-onaning) nikohlilik maqomi nikoh tuzilganligi haqidagi guvohnoma yordamida aniqlanadi. Ikkinchidan, nikohsiz tug‘ilgan bolalar orasida quyidagi ikki toifa mavjud: ota-onaning birgalikda bergan arizasiga ko‘ra qayd etilgan va onaning arizasiga ko‘ra qayd etilgan bolalar. Birinchi toifa ko‘proq uchraydi. Nikohsiz tug‘ilishning keng tarqalib borishi norasmiy nikoh ittifoqlarining soni o‘sishi bilan bog‘liq. Masalan, statistik ma’lumotlar guvohlik berishicha, Fransiyada barcha bolalarning 40 foizi nikohsiz tug‘iladi.

Real avlodlardagi kabi shartli avlodlar uchun ham sun‘iy tashkil etilgan avlod tug‘ilishi darajasini tasiflovchi umumlashtirilgan ko‘rsatkich mavjud. Bu **tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti** hisoblanib, u berilgan shartli avlodga mansub bir ayol tomonidan hayoti davomida (reproduktiv davrda) dunyoga keltirgan farzandlarning o‘rtacha sonini ifodalaydi. 5-yillik yosh guruhlari bo‘yicha koeffitsiyentlardan foydalanilganda, tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentini aniqlash formulasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$F_{sum} = 5 \sum F_x \quad (7.4)$$

Bu yerda: x – besh yillik guruhlar bo‘yicha yoshiga ko‘ra tug‘ilishlar.

Hisoblash natijasida hosil bo‘lgan qiymat shartli avlodagi bir ayolga to‘g‘ri keladigan farzandlar sonini tavsiflaydi. Shartli avlodlar uchun hisoblanadigan barcha ko‘rsatkichlarning yetishmasligi tufayli

tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti asosida tug‘ilish darajasining tenglashtirilishidagi eng yuqori aniqlikka faqat bir shartda, ya’ni butun hayot davomida shartli avlodni tashkil etuvchi ayollarda bola ko‘rishning yoshlar bo‘yicha intensivligi, intergenetik va pretogenetik intervallar, bolalik me‘yorlari va h.k. hisob-kitob olib borilgan yildagidek saqlanib kelinganda erishish mumkin. Shunga qaramasdan, aytish mumkinki, tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti tug‘ilish darajasi va aholining takror barpo bo‘lishini baholovchi eng aniq ko‘rsatkichdir. Mazkur koeffitsiyentning muayyan miqdoriy chegaralarda uzoq vaqt saqlanib turishi aholi soni dinamikasi yo‘nalishlarini (o‘sishi, barqarorlashishi va qisqarishi) hamda aholining demografik rivojlanish istiqbollari tavsiflab beradi.

7.6-jadvalda tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentini baholash mezonini keltirilgan.

7.6-jadval

Tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentini baholash mezonini

Tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti qiymati	Tug‘ilish darajasi va aholi takror barpo bo‘lish tartibining baholanishi
1,8 dan kam	Tug‘ilish darajasi juda past, aholining takror barpo bo‘lishi tor doirada kechadi.
1,8 – 2,15	Tug‘ilish darajasi past, ushbu darajada uzoq vaqt saqlanib tursa, aholining takror barpo bo‘lishi tor doiraga o‘tishi muqarrar.
2,15 – 2,17	Aholining oddiy takror barpo bo‘lish chegarasi
2,17 – 2,4	Ushbu tug‘ilish darajasida, hatto o‘lim ancha ko‘tarilsa ham aholining oddiy takror barpo bo‘lishi davom etadi va o‘sishi ham kuzatiladi.
2,4 – 3,0	Tug‘ilishning o‘rtacha darajasi, aholi takror barpo bo‘lishining kengaygan shakli va uning muntazam o‘sishi kuzatiladi.
3,0 – 4,0	Tug‘ilish darajasi o‘rtachadan yuqori, aholining takror barpo bo‘lishi keng va tez sur‘atlarda o‘sib boradi.
4,0 va undan yuqori	Tug‘ilish darajasi yuqori, aholining takror barpo bo‘lishi keng tarzda kechib, jadal o‘sib boradi.

7.6-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti 1,8 dan kamni tashkil qilsa, tug‘ilish darajasi juda past, agar u 1,8-2,15 ga teng bo‘lsa, tug‘ilish darajasi past hisoblanadi va h.k.

Shu bilan birga, ota-onalar avlodi o‘rnining farzandlar avlodi bilan oddiy to‘ldirilishi (1:1) real tarzda tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti bir ayolga o‘rta hisobda 2,15-2,17 tug‘ilish chegarasida bo‘lganidagina yuz beradi. Tabiiyki, agar tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti qiymatlari bundan past bo‘lsa, u holda aholining takror barpo bo‘lishi tartibi torayadi va aksincha, u balandroq qiymatga ega bo‘lgan hollarda aholining takror barpo bo‘lishi kengayib boradi.

Endi tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyentini baholash mezoni orqali O‘zbekistondagi holatga baho berib o‘tsak. Ma‘lumki, 2008-yili respublikada tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti 2,6 ga teng bo‘lgan. Bu esa tug‘ilish o‘rtacha darajada ekanligini, aholining takror barpo bo‘lishi kengaygan shaklga egaligini ko‘rsatadi.

Tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti hisoblariga ko‘ra, reproduktiv yoshdagi barcha ayollar farzand ko‘radilar. Shu o‘rinda aytish kerakki, tug‘ilishni yig‘indi ko‘effitsiyentining real nikohlilik, o‘lim, bevalik, ajralish, ayrim ayollardagi bepustlilik hollarini hisobga olgan holda tuzatish algoritmi 1983-yili A.B.Sinelnikov tomonidan tavsiya etilgan. Uning hisob-kitoblari natijalarining ko‘rsatishicha, oddiy avlodlar almashinuviga erishish uchun bir samarali nikohga 2,5-2,6 bola to‘g‘ri keladigan tug‘ilishning yig‘indi ko‘effitsiyenti qiymati talab qilinadi.

Tug‘ilish darajasini ifodalashda farzandlilik ko‘effitsiyentining o‘rni katta. **Farzandlilik ko‘effitsiyenti** deganda, 0-4 yoshdagi bolalar sonining reproduktiv yoshdagi ayollar (15-49 yosh) soniga nisbati tushuniladi. Ba‘zida farzandlilik ko‘effitsiyentini hisoblashda sur‘at sifatida 0-9 yoshdagi bolalar soni olinadi, maxraj sifatida esa 20-49 yoshdagi ayollar soni olinadi.

Farzandlilik ko‘effitsiyenti tarkibiy ko‘effitsiyent bo‘lishi bilan bir qatorda tug‘ilishning yuqorida keltirilgan ko‘rsatkichlari tizimiga kirmaydi, biroq u tug‘ilishlar soni to‘g‘risidagi ma‘lumotlarning mavjudligi yoki mavjud emasligida yoki bo‘lmasa ishonchli emasligida, uning tavsifi uchun foydalanilishi mumkin. Farzandlilik ko‘effitsiyenti quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$C / WR = \frac{Ch_{0-4}}{W_{15-49}} \quad (7.5)$$

Bu yerda: C/WR – farzandlilik koeffitsiyenti; CH_{0-4} – 0-4 yoshdagi bolalar soni; W_{15-49} – reproduktiv yoshdagi ayollar soni.

Farzandlilik koeffitsiyentini tug‘ilishni dastlabki baholash va uning darajasini oldindan aytib berish uchun, ayniqsa, aholining tabiiy harakatini hisobga olish yaxshi yo‘lga qo‘yilmagan, lekin yetarli darajada aniq ro‘yxatdan o‘tkazish ma‘lumotlari bo‘lgan mamlakatlarda foydalaniladi. Aytish joizki, farzandlilik koeffitsiyenti tug‘ilish ko‘p bo‘lgan mamlakatlarda yuqori va aksincha tug‘ilish kam bo‘lgan mamlakatlarda past bo‘ladi.

Tug‘ilishlar taqvimi aslida tug‘ilishlar makoni, oilada muayyan davrda kutiladigan farzandlar soniga erishish jarayonini tavsiflaydi. U aniqroq ravishda protogenetik va intergenetik intervallar o‘lchamlari bilan tavsiflanib, aholini ro‘yxatga olish natijalari yoki ayollar orasida maxsus tadqiqot olib borish yo‘li bilan olinishi mumkin. Mazkur holda yosh, nikohga kirish yoshi (sanasi) va farzandlarning tug‘ilgan sanalari ketma-ketlikda qayd qilinishi lozim. Birinchi farzand tug‘ilgan sanadan onaning nikohga kirish sanasini ayirish yo‘li bilan protogenetik interval aniqlanadi. Agar tug‘ilish ongli, ommaviy tarzda cheklanmagan va ixtiyoriy farzandsizlik tarqalmagan bo‘lsa, u aksariyat hollarda bir yildan oshmaydi. Har keyingi farzandning tug‘ilgan sanasidan oldingi farzandning tug‘ilgan sanasini ketma-ketlikda ayirish yo‘li bilan intergenetik interval qiymatlari hisoblanadi va farzandlar tug‘ilgan sanalar bilan onaning tug‘ilgan sanasini taqqoslab, onaning har bir farzandini dunyoga keltirganidagi yoshini aniqlash mumkin.

Tug‘ilishlar taqvimining barqarorligini aniqlash uchun tug‘ilishning joriy statistik qayd qilinishiga nisbatan qator ko‘rsatkichlar qo‘llaniladi.

Eng oddiy ko‘rsatkich – bu umumiy tug‘ilishlar sonidagi har bir navbatdagi tug‘ilishning ulushi va u quyidagi formula yordamida topiladi:

$$d_i = \frac{N_i}{N} \times 100 \quad (7.6)$$

Bu yerda: N_i – i navbatidagi tug‘ilishlar soni.

Hisob-kitoblar va umumiy tug‘ilishlar onaning yoshi bo‘yicha ajratib olib berilishi mumkin. Ushbu holda maxrajda mazkur yoshli onada tug‘ilganlar soni, suratda esa mos ravishda o‘sha yoshdagi onalarda ushbu navbatdagi tug‘ilgan bolalar soni yoziladi.

Keyingi qadam – bu tug‘ilishning o‘rtacha navbatliliğini hisoblash. U barcha tug‘ilishlar uchun quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$q = \frac{\sum N_i \times q_i}{N} \quad (7.7)$$

Bu yerda: q_i – tug‘ilish navbatliliği raqami.

Mazkur formula orqali alohida yosh guruhlaridagi ayollar uchun hisob-kitoblar ham olib boriladi, u ham maxrajga ushbu yoshdagi ayollarda tug‘ilgan bolalar soni, suratga esa alohida navbatlilikdagi tug‘ilishlar soni yoziladi.

Xuddu shu usulda har bir navbatlilik uchun o‘rtacha tug‘ilish yoshi aniqlanadi, biroq bu holda formula maxrajida ushbu navbatlilikda tug‘ilganlarning umumiy soni, suratda esa berilgan yoshdagi onalarda ushbu navbatlilikda tug‘ilganlarning yig‘indisi yozilib, u mos ravishdagi yosh qiymatlari bo‘yicha taqsimlangan bo‘ladi:

$$X_i = \frac{\sum N_{xi} \times X}{N_i} \quad (7.8)$$

Besh yillik yosh guruhlarida uchun har bir guruh uchun mos ravishdagi yosh qiymatlari quyidagicha: 15-19 yoshdagilarda – 17,5; 20-24 yoshdagilarda – 22,5 va h.k.

Sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlarni tahlil qilish borasida yoshlik davrlarida va quyi tartibdagi sonlarda tug‘ilishning eng ko‘p to‘planishi, albatta, past tug‘ilishga va aholining toraygan takror barpo bo‘lishiga yo‘naltirilgan tendensiya mavjudligidan dalolat berishini nazarda tutish lozim. Tug‘ilish darajasi yuqori bo‘lgani sari solishtirma og‘irliklarning yosh guruhlarida va farzandlar tug‘ilishi tartibi bo‘yicha taqsimlanishi kengroq bo‘ladi.

Ammo, barcha qayd etilgan ko‘rsatkichlar tug‘ilishlarning mutlaq miqdoriga, reproduktiv yoshdagi ayollarning yosh tarkibiga

asoslanadi. Shu bois, tug‘ilishlar taqvimining aniqroq tavsifini **tug‘ilishning kumliativ koeffitsiyenti** yordamida berish mumkin.

Akkumlatsiya yosh koeffitsiyentlarini ketma-ketlikda qo‘yish yo‘li bilan amalga oshiriladi. Tug‘ilishning kumliativ koeffitsiyentini hisoblash tartibi 7.7-jadvalda keltirilgan.

7.7-jadval

Tug‘ilishning kumliativ koeffitsiyentini hisoblash

Yoshga qadar yig‘ilgan tug‘ilishlar soni	Tug‘ilishning yosh koeffitsiyentlar yig‘indisi
20 yosh	f_{15-19}
25 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24}$
30 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24} + f_{25-29}$
35 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24} + f_{25-29} + f_{30-34}$
40 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24} + f_{25-29} + f_{30-34} + f_{35-39}$
45 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24} + f_{25-29} + f_{30-34} + f_{35-39} + f_{40-44}$
50 yosh	$f_{15-19} + f_{20-24} + f_{25-29} + f_{30-34} + f_{35-39} + f_{40-44} + f_{45-49}$

Akkumlatsiya jarayoni – bu ketma-ketlikdagi amallarga bo‘lingan tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentining hisoblanishidir, shu sababli 50 yoshga qadar yig‘ilgan tug‘ilishlar soni berilgan shartli avlodning tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentiga teng bo‘ladi. Tug‘ilishlar makonini tavsiflash nuqtai nazaridan kumliativ koeffitsiyentlar tug‘ilishning ikkita eng muhim ko‘rsatkichlarini aniqlash imkonini beradi, bu tug‘ilishning median yoshi va deyarli barcha farzandlilikka moyilliklar amalga oshgan yosh. Bu ko‘rsatkichlardan birini hisoblash uchun har bir kumliativ koeffitsiyentni tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentiga bo‘lish lozim. Median yosh – bu tug‘ilishlar soni (yosh koeffitsiyentlari yig‘indisi) tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti qiymatidan 50 foizga oshganidagi yoshdir. Mazkur shartlilikni hisobga olgan holda ushbu yoshni farzandlar tug‘ishdagi o‘rtacha yosh deb hisoblash mumkin. Ikkinchi ko‘rsatkichga kelsa, bunda so‘z yig‘ilgan tug‘ilishlar soni 85-90 foizga yetadigan yosh guruhini topish haqida boradi. Mazkur davrni aksariyat ayollarning reproduktiv moyilliklarini amalga oshirish uchun chegara sifatida qabul qilish mumkin.

Shunday qilib, tug‘ilish darajasini aniqlash va unga baho berishda tug‘ilishning umumiy, maxsus, yosh guruhlari, yig‘indi va kumliativ koeffitsiyentlaridan foydalaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Tug‘ilishning tarixiy turlarini sanab bering.
2. Tug‘ilishning birinchi turiga nimalar xos bo‘lgan?
3. Tug‘ilishga oid ma’lumotlarni tahlil qilishda qanday usullardan foydalaniladi?
4. Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini baholashning qanday mezonlarini bilasiz?
5. Farzandlilik koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
6. Tug‘ilish taqvimi deganda nimani tushunasiz?
7. Yosh akkumlatsiyasi nima?
8. Tug‘ilish ko‘rsatkichlari hisoblanganda yosh qanday guruhlanadi?

VIII BOB. O‘LIM, EPIDEMIOLOGIK VAZIYAT VA SALOMATLIK

8.1. O‘limning demografik mohiyati

O‘lim – bu aholi takror barpo bo‘lishida sodir bo‘ladigan va uning tabiiy harakatini, ko‘payishini shakllantiradigan individual hayotni to‘xtatishning ommaviy jarayoni. Miqdoriy jihatdan o‘lim koeffitsiyenti ma‘lum bir davrda turli xil kasalliklardan o‘lim soni yiliga mamlakat yoki hududning barcha aholisi, 1000 kishi, aholining yosh guruhlariga nisbatan hisoblash bilan tavsiflanadi.

O‘lim demografik statistika tizimi ma‘lumotlarni to‘playdigan va birlashtiradigan asosiy hayotiy voqea. O‘lim statistikasi, umuman o‘limni tahlil qilish kabi demografik tadqiqotlar uchun ham (sof bilim jihat) ham, amaliyot uchun ham, birinchi navbatda sog‘liqni saqlash va ijtimoiy siyosat organlari uchun zarurdir.

O‘lim va o‘lim statistikasini qo‘llashning eng muhim va ustuvor yo‘nalishlari quyidagilardir: mavjud demografik vaziyatni tahlil qilish va uning o‘zgarish tendensiyalari; sog‘liqni saqlash xizmatlarining ma‘muriy va tadqiqot ehtiyojlarini qondirish, sog‘liqni saqlash dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish hamda ularning samaradorligini baholash bilan bog‘liq; sog‘liqni saqlashdan boshqa sohalarida siyosat va harakatlarni belgilash; turli xil kasbiy va tijorat faoliyati (demografiya) bilan bog‘liq holda aholining o‘zgarishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarga bo‘lgan ehtiyojni qondirish.

O‘lim ma‘lumotlari o‘tgan demografik tendensiyalarni tahlil qilish uchun ham, demografik proyeksiyalarni ishlab chiqish uchun ham zarur. Keyingisi, ma‘lumki, deyarli barcha faoliyat sohalarida qo‘llaniladi: uy-joy xizmatlari, ta‘lim tizimi, sog‘liqni saqlash tizimini rivojlantirishni rejalashtirish, aholini ijtimoiy himoya qilish dasturlarini amalga oshirish, turli aholi guruhlar uchun tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun.

O‘lim statistikasi kasallanishni milliy va mintaqaviy darajada tahlil qilishda muhim ahamiyatga ega. Sog‘liqni saqlash organlari o‘lim statistikasini monitoringini olib borish va faoliyatini yaxshilash uchun foydalanadilar.

8.2. O‘limning turlari

Demografik tarixni davrlashtirish o‘limning quyidagi uchta asosiy turining mavjud bo‘lganligini asoslashga yordam beradi:

1. Arxetip (qadimgi tur).
2. O‘limning an’anaviy turi.
3. O‘limning zamonaviy turi.

O‘limning arxetip turi – kishilik jamiyati tarixining eng uzoq davom etgan davrini qamrab oladi. Uning paydo bo‘lishi insonning hayvonot dunyosidan ajralib chiqishi va o‘zgacha bir biologik turga mansub mavjudotlar guruhining shakllana boshlanishi bilan bog‘liq. Uning shakllanishidagi faol davri neolit hamda dastlabki agrar inqilob, ya’ni termachilikdan ishlab chiqaruvchi iqtisodiyotga o‘tish davriga to‘g‘ri keladi. Inson madaniyatining taraqqiyotidagi ushbu qadam yangi mehnat qurollarining paydo bo‘lishi, mehnat unumdorligining oshishi, turar joylarning takomillashishi, joylashuv tizimining o‘zgarishi, aholining to‘planishi va o‘rtoqlashuvining kengayishi atrof-muhit haqidagi bilimlarning oshishiga olib keldi. Bu esa, o‘z navbatida, insonning tabiiy kuchlar ta’siridan qaramligini kamaytirdi va uning qurshab turgan dunyodan o‘zini himoyalash kuchini oshirdi. Ayni vaqtda ishlab chiqaruvchi iqtisodiyot sharoitlarida mehnat iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lib bordi hamda o‘z-o‘zidan insonning hayotga bo‘lgan munosabatining o‘zgarishiga olib keldi. Bu o‘zgarishlar nafaqat odamzodning moddiy dunyosida, balki ijtimoiy munosabatlarida ham ro‘y berdi. Uning muhim jihatlaridan biri – bu oilaning faol shakllanishi hamda uning asosiy ijtimoiy institut sifatida e’tirof etilishi bo‘ldi. Aholining takror barpo bo‘lishi oilada amalga oshirila boshlandi. Shu bilan birga, odamlar o‘limning ekzogen omillari bilan kurasha boshladi. Ushbu holat aholi o‘limining nisbatan kamayishiga olib keldi. Shunday qilib, o‘limning arxetip (qadimgi) turining e’tirof bo‘lishi o‘lim dinamikasi ustidan ijtimoiy nazorat o‘rnatilishining ilk qadami hisoblanadi. Shuni alohida qayd qilish lozimki, bu davrdagi sodir bo‘lgan ijobiy o‘zgarishlarga yuqori baho bermaslik kerak. Chunki, bu davrda insonlarning hayot davomiyligi 21 yoshdan oshmagan.

O‘limning an’anaviy turi quldorlik jamiyatidan boshlab shakllana boshlagan va XVIII asrning o‘rtalariga qadar mavjud bo‘lgan.

Ko'pchilik mamlakatlarda, masalan, O'zbekistonda u XX asrgacha davom etgan. O'limning mazkur turining tarqalishi agrar iqtisodiyotining hukm surishi, inqirozi esa industrial jamiyatning rivojlana boshlashi bilan izohlanadi. Uning aksariyat jihatlari o'limning arxetip turiga o'xshash, chunki, o'limning bu turida ham ekzogen omillar va unga xos bo'lgan o'lim sabablari ustunlik qilgan: ommaviy epidemiyalar, ocharchilik, urush oqibatidagi o'lim va h.k. Shunday bo'lsa-da, ushbu o'lim turi doirasida shartli ravishda normal o'lim va o'lim nihoyatda yuqori ko'rsatkichlariga ega (o'lat, chechak, vabo va boshqalar kabi butun davlatlarni qamragan hamda aholisini ikki marotaba va undan ham ko'pga qisqartirgan kasalliklar natijasida) vaqtlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Normal o'limning asosiy sabablari sifatida ommaviy epidemiyalarni emas, balki hayot va turmush sharoitlaridan kelib chiqqan omillarni ko'rsatish lozim. Ya'ni, bu sifatsiz ozuqa, to'yib ovqatlanmaslik, og'ir jismoniy mehnat, turar joyning sanitar-gigiyenik talablarga javob bermasligi va h.k.

Ta'kidlash lozimki, o'sha davrda an'anaviy jamiyatdagi odam bunday holatni tabiiy, ya'ni me'yor sifatida qabul qilgan. Chunki, yashashning o'zgacha sharoitlari hamda o'limning boshqa tartibini tasavvur qilmagan. Ko'p jihatdan o'zining va o'zgalarning hayotiga bo'lgan munosabatda taqdirga ishonish inson o'lganidan keyin ham hayoti boshqa dunyoda davom etishiga ishontirish talabidan kelib chiqardi. Industrial ishlab chiqarishning vujudga kelishi o'limni ijtimoiy nazorat qilishning kuchaytirilishi uchun moddiy asoslarni yaratishga kuchli turtki berdi. Umuman olganda, industrial ishlab chiqarishning paydo bo'lishi, sanoat va qishloq xo'jaligining taraqqiy etib borilishi Vatan taraqqiyoti uchun, birinchi navbatda, tabiiy fanlar hamda tibbiyotning ravnaqiga qulay zamin yaratdi.

Uyg'onish davridagi madaniy inqilob ko'plab ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni o'zgartirdi. Inson shaxsni yangi o'zgacha pog'onaga ko'tardi, ongning asta-sekinlikda individuallasishi bog'lanib, unda hayot va o'lim shaxsiy mulk va shaxsiy yo'qotish sifatida qabul qilina boshlandi. Mazkur hol ham individual, ham ijtimoiy miqyosda hayot va salomatlikka nisbatan bo'lgan munosabatda yangi xulq modelining shakllanishiga sharoit yaratadi.

Tibbiyotning taraqqiyoti natijasida "vaksinatsiya" deb ataluvchi profilaktik kasalliklarning oldini olish usuli yaratildi. Masalan, XVIII

asrning oxiriga kelib, E. Djener chechak kasalligiga qarshi ishonchli immunitet yaratish usulini ishlab chiqdi. Shunisi muhimki, bu kashfiyotning ommaviy ijobiy ta'siriga qaramay, unda profilaktikaning asosiy omili, ya'ni inson organizmining individual himoyalaniishi jihati namoyon bo'ldi. Asta-sekin zamonaviy vaksinatsiyalar bilan kasalliklarning oldini olish va tarqalishni to'xtatish hamda davolash mumkin bo'lgan kasalliklar doirasi imkon qadar kengayib bordi. Ular jumlasiga, sil, pnevmoniya, sifiliz va h.k.larni kiritish mumkin.

XIX asrda antiseptika, rentgen yordamida tashhishlash, jarrohlik va boshqa zamonaviy tibbiyot sohalari uslublarining ishlab chiqarilishi boshlandi. Mazkur sohalardagi tadqiqot va kashfiyotlar L.Paster, R.Koxa, V.K.Rentgen, I.I.Megnikovlarning nomlari bilan bog'liq. Ushbu yuz yillik oxiriga kelib o'limning pasayishi hamda hayot davomiyligining o'sishi ko'rsatkichlari keskin ko'tarildi. Agar o'rta asrlarda Skandinaviya mamlakatlarida hayot davomiyligining maksimal ko'rsatkichlari 40-42 yoshdan oshmagan bo'lsa, 1905-yilga kelib, u 55-58 yoshga yetdi.

O'limning bu turida O'zbekistonda aholining o'rtacha umr ko'rish davri 32 yosh bo'lgan. O'lkadagi og'ir turmush sharoiti, tibbiy xizmatlarning juda kamligi, aholi o'rtasida o'limning ko'pligi aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligining kamayishiga olib kelgan¹³.

Shunday qilib, XX asrning boshlariga kelib o'limning yangi zamonaviy turining shakllanishi uchun zamin yaratildi. Aftidan, epidemiya, yuqumli va parazitar kasalliklar ustidan o'rnatilgan nazorat hali to'liq darajada o'limning an'anaviy turining tugallanganligini anglatmaydi. Endogen omillar bilan bog'liq o'lim sabablarining ustun kelishi asosan XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Ushbu davrda o'lim sabablari tarkibida qon aylanish tizimi va o'simta kasalliklaridan sodir bo'lgan o'lim hollari yetakchi o'rinni egalladi. Biroq, bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida kutilayotgan hayot davomiyligi 75-80 yoshdan oshgan bo'lsa-da, ekzogen patologiyalar, ayniqsa, bolalarda tugatilganligi haqida xulosa chiqarishga hali erta. Shu bilan birga, bugungi kunda kasallanish ehtimoli yuqori bo'lgan muayyan yosh va kasb guruhlar, epidemiya

13 Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т.: Университет, 1997. – 105 б.

xavfi yuqori sanaluvchi hududlar, murakkab tabiiy iqlim sharoitiga ega yerlar va h.k. mavjud va bu esa bir me'yorda kechmayotganligidan dalolat beradi. Ayni vaqtda, XX asrning davomida va XXI asrning boshlarida o'lim omillari hamda patologiyalar tarkibida sezilarli darajada o'zgarishlar ro'y berdi va buning natijasida yosh guruhlarida o'lim kamaydi va hayot davomiyligi birmuncha oshdi, bunday holat o'limning o'zgacha insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi avvalgi bosqichlaridagidan farqlanuvchi tarixiy turi mavjudligini e'tirof etish imkonini beradi.

8.3. Epidimiologik o'tish tushunchasi

Insoniyat yashab kelayotgan muhitning modernizatsiyalashuvi ikki yo'nalishda kechadi: bir tomondan, sivilizatsiya taraqqiyoti inson hayoti davomiyligini qisqartiruvchi omillarni nazorat qilish imkonini yaratadi; ikkinchi tomondan esa, sivilizatsiyaning o'zi taraqqiy etib borishi davomida biologik mavjudot hisoblanuvchi insonga qarshi bo'lgan, asosan texnogen tabiatga oid ekzogen omillarni keltirib chiqaradi. Ushbu ma'noda, tashqi omillar yig'indisi muntazam ravishda o'zgaradi, murakkablashadi va kengayib boradi. Bir tomondan o'limni ijtimoiy nazorat qilishning kuchayishi, ikkinchi tomondan, ijtimoiy va individual xulq-atvorning shakllanishi ekzogen omillar rolini cheklaydi va aksincha endogen omillar rolini oshiradi.

Endogen va ekzogen omillar ta'sirida o'lim holatlarining yuz berganligi bois, ulardagi o'zgarishlarning yig'indisi ikki xil oqibatga olib keladi. Bular o'limni miqdor ko'rsatkichlarining o'zgarishi (yosh o'sib borgani sayin o'lim holatlarining ko'payishi hamda yoshdan qat'i nazar o'lim hollarining tez-tez uchrashi) va hayot davomiyligining o'sishi. Mazkur hodisalar demografiyada epidemiologik o'tish deb nomlanadi. Bunda turli yoshdagi o'lim hamda o'lim sabablari intensiv ravishda evolutsion o'zgarishi nazarda tutiladi. Ushbu holda o'lim sabablari deganda, insonga ekzogen omillar va inson organizmining qarish jarayoni bilan bog'liq patologiyalarning yuz berish holatlari tushuniladi.

Ekzogen omillar ta'sirida sodir bo'lgan o'lim sabablariga yuqumli va parazitar kasalliklar, baxtsiz hodisalar, zaharlanish va shikastlanish,

nafas yo‘llari, shamollash, oshqozon-ichak a‘zolarining kasalliklari kiradi.

Endogen tabiatga ega bo‘lgan o‘lim sabablari qatoriga qon aylanish tizimi, endokrin kasalliklar, shishlar, tug‘ma nuqsonlar, qon-tomir tizimining shikastlanishi va bir qator boshqa kasalliklar kiradi. Mutaxassislarning fikricha, ko‘p kasalliklarning kelib chiqishi aralash tabiatga ega. Buning yaqqol misoli – xavfli shishlar va o‘simtalarning paydo bo‘lishi. Zero, ularning vujudga kelishi genetik moyillik bilan bog‘liq, lekin, ayni vaqtda, ularning tashqi muhit (kanserojen) omillar ta‘sirida ham o‘lishi aniqlangan. Shuning uchun o‘lim sabablarining ushbu guruhi kvaziendogen sabablar qatoriga kiritiladi.

8.4. O‘lim jadvali va kutilayotgan hayot davomiyligi

Demografiyaning asosiy vazifalaridan biri aholining o‘rtacha umr ko‘rish darajasini aniqlashdan iborat. **Umrning o‘rtacha davomiyligi** deganda, joriy yilda tug‘ilgan avlodning (ularning hayoti davomida shu yilda hisoblangan har xil yoshdagi o‘lim ko‘rsatkichi o‘zgarmas bo‘lib qolganda) o‘rtacha umrga – yashashga to‘g‘ri kelgan yosh soni tushuniladi. Umrning o‘rtacha uzunligini aniqlash uchun demografiyada o‘limni tahlil qilishning asosiy usullaridan biri bo‘lmish o‘lim jadvalini (ba‘zan hayot yoki yashash jadvali deb ham ataladi) tuzish kerak bo‘ladi. Joriy yilda ayrim yoshlardagi o‘lim ko‘rsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini ko‘rsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘rsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadvalga o‘lim jadvali deyiladi.

O‘lim jadvali aholisi 100 000 dan kam bo‘lmagan hududlarda, shahar va qishloqlarda erkaklar va ayollar uchun alohida hisoblanadi. Odatda, bunday jadvallar davlat tomonidan aholini ro‘yxatdan o‘tkazish davriga bog‘lab tuziladi hamda bosqichma-bosqich hisoblashlar va ma‘lumotlar olish natijasida umrning o‘rtacha davomiyligi ko‘rsatkichi olinadi va u aholi salomatligining asosiy ko‘rsatkichlaridan biri hisoblanadi. O‘lim jadvalini inglizcha, hayot jadvali (life tables) deyilishi bejiz emas, chunki u faqat o‘lim haqidagi model bo‘lmay, balki avlodlar harakati haqidagi modeldir.

O‘lim jadvalining ikkita asosiy varianti ajratiladi: real (bir yilda tug‘ilganlar, ya’ni tengdoshlar) va shartli (bir kalendar yilda yashovchi zamondoshlar) avlodlar. Birinchi guruh o‘lim jadvaliga bir vaqtda demografik hodisani (masalan, nikohga kirish) boshidan kechirgan insonlar guruhi uchun hisoblangan jadvallar kiradi. O‘lim dinamikasi uchun amalda shartli avlodlar o‘lim jadvali qo‘llaniladi.

Boshlang‘ich axborot bilan bog‘liq holda (yosh guruhlari bo‘yicha o‘lim koeffitsiyentlari) to‘liq va qisqa o‘lim jadvallari farqlanadi.

To‘liq o‘lim jadvali – bu bir yillik koeffitsiyentlar asosida hisoblab chiqariladigan o‘lim jadvali. Mazkur holda o‘lim jadvali qadami 1 ga teng bo‘ladi. Odatda, ular 0 dan 100 gacha bo‘lgan yosh davrini qamrab oladi.

Qisqa o‘lim jadvalida bir qadam 5 yilga teng bo‘ladi. Biroq, bunda aksariyat hollarda hayotning birinchi yili alohida ajratiladi (o‘lim jadvalida 0 belgisi yoziladi) va butun birinchi besh yillik bir yillik guruhda ko‘rib chiqiladi. Bu albatta, asoslidir, chunki mazkur yosh intervalida o‘lim darajalari yil sayin o‘zgarib boradi va ushbu o‘zgarishlar ancha sezilarlidir, shu bois go‘daklar o‘limi va hayotning to‘rtinchi yilidagi holati kelgusi hisoblashlardagi katta xatolarga olib keladi.

BMT tavsiyalarida qisqa o‘lim jadvalini 85 yosh va yuqori yosh guruhiga qadar hisoblash zarurligi ta’kidlanadi; Butun jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti amaliyotidagi o‘lim jadvalini 75 va yuqori mezonni qo‘llaniladi.

Dastlabki o‘lim jadvali 1662-yili Londonda D.J.Graund tomonidan tuzilgan va E.Galley va I.Zyusminlx (1741-yil) tomonidan takomillashtirilgan.

Demografik uslub, ya’ni o‘lim jadvalini o‘limning yosh guruhlari bo‘yicha koeffitsiyentlari asosida tuzilishi ilk Shvetsiyada P.Vargentik (1757-y.) tomonidan, keyinchalik esa belgiyalik demograf A.Ketli (1835-y.) va ingliz demografi U.Farri (1842-y.) tomonidan Angliya va Uels uchun qo‘llanilgan.

Asosiy ko‘rsatkichlar va ularni hisoblash uslublari. O‘lim jadvali – bu o‘ziga xos ko‘rsatkichlarga ega hamda hisoblanishni ketma-ketligini aks ettiruvchi ustunlar qatoridir.

O‘lim jadvalining birinchi ustunida l_x – x yoshgacha yashab yetadiganlar soni qayd etiladi. Aytish joizki, o‘lim jadvalining o‘zagi l_0

(100 000 yoki 10 000)ga teng bo‘ladi va keyingi ko‘rsatkichlar o‘lganlar sonini ketma-ketlikda ayirib borish yoki keyingi yoshga yashash ehtimoliga mos bo‘lgan ko‘rsatkichga ko‘paytirish yo‘li bilan hosil qilinadi. $d_x - x$ yoshidan $x=5$ yoshi oralig‘idagi o‘lchamlar soni. Ushbu holda,

$$l_{x+5} = l_x - d_x \quad (8.1)$$

$q_x - x$ yoshidan $x+5$ yoshi oralig‘ida o‘lish ehtimoli.

Mazkur ko‘rsatkichni uch uslubda hisoblash mumkin, agar l_x qiymatlarining ketma-ketligi mos ravishdagi yosh guruhlari oralig‘ida o‘lganlar sonini ketma-ketlikda oshirib borish yo‘li bilan hisoblab chiqarilgan bo‘lsa, u holda o‘lim ehtimoli quyidagi formula yordamida hisoblanishi mumkin:

$$q_x = \frac{l_{x+5}}{l_x} \quad (8.2)$$

Aftidan, ma‘lum yoshgacha yashab ketganlar va shu oraliqda o‘lganlar sonlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik tufayli o‘lim ehtimolini yana bir usulda hisoblab chiqish mumkin:

$$q_x = \frac{d_x}{l_x} \quad (8.3)$$

Hisoblashning uchinchi usuli bevosita yosh guruhlari bo‘yicha o‘lim koeffitsiyentlaridan kelib chiqadi va quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$q_x = \frac{2m_x}{2+m_x} \quad (8.19)$$

O‘lim jadvalining keyingi ko‘rsatkichi – bu x yoshidan $x+5$ yoshigacha yashab yetish ehtimolidir. Yashab yetish ehtimoli hamda o‘lim ehtimoli bir-birini istisno etuvchi ikkita ehtimol bo‘lganligi bois, ularning yig‘indisi 1 ga teng. Shunday qilib, $x+5$ yoshigacha yashash ehtimoli quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$p_x = 1 - q_x \quad (8.4)$$

Qisqa o‘lim jadvalida oxirgi sanaluvchi “85 yosh va undan yuqori” yosh oralig‘iga yetib borilganda hisob-kitoblarni yakunlash uchun quyidagi amallarni bajarish lozim: o‘lim ehtimoli 1 ga, keyingi yosh guruhigacha yashab yetish ehtimoli esa mos holda 0 ga tenglashtiriladi.

r_x qiymati mavjud holda yashab yetganlar soni quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$l_{x+5} = l_x \times p_x \quad (8.5)$$

O‘lim jadvalidagi birinchi to‘rt ustun ko‘rsatkichlari yangi o‘zaro bog‘lanishlar, ulardan uchtasini oson yo‘l bilan biridan biri usulida (o‘lganlar soni bundan istisno) chiqarish mumkinligini yuqoridagi misollarda kuzatib o‘tdik.

Sanab o‘tilgan ko‘rsatkichlar kelgusi hisob-kitoblar uchun juda muhim bo‘lib, agregat ko‘rsatkichlar hamda bevosita kutilayotgan hayot davomiyligini hisoblash jarayoniga o‘tish uchun zamin yaratadi. Yashab yetganlar soni, garchi ular o‘lim tartibining egri chizig‘ini ta’riflasa-da, diskret tarzda o‘zgaradi. Ayniqsa, mazkur qisqa o‘lim jadvaliga tegishli, aslida esa avlod soni ancha ravon va muntazam tarzda pasayib boradi. Shu sababli, muayyan avlodning real kattaligini aniqlash uchun boshqa ko‘rsatkich, ya’ni x yoshi bilan $x+5$ yoshi oralig‘idagi yashovchilar sonidan foydalaniladi, buning uchun x yoshigacha yashab yetganlar soniga $x+5$ yoshigacha yashab yetganlar soni qo‘shiladi, yig‘indi esa ikkiga bo‘linadi, ya’ni oddiy o‘rtacha arifmetik ko‘rsatkich hisoblanadi. Natijada berilgan besh yillik oralig‘idagi har bir guruhiga kiruvchi odamlarning o‘rtacha soni hosil bo‘ladi, so‘ng bu son 5 ga, ya’ni oraliq uzunligiga ko‘paytiriladi, so‘nggi variantida ushbu formula quyidagi ko‘rsatkichga ega bo‘ladi:

$$L_x = \frac{l_x + l_{x+5}}{2} \times 5 \quad (8.6)$$

O‘lim jadvali hisoblashdagi keyingi qadam bu berilgan o‘lim tartibi saqlanishi sharoitida ma’lum kalendar yilida tug‘ilganlarning yashashi lozim bo‘lgan yillar sonini aniqlash. Bu ko‘rsatkich barcha L_x qiymatlarining yig‘indisi bo‘lib, bunda qo‘shish quyidan yuqoriga bo‘lgan ketma-ketlikda amalga oshiriladi. O‘lim jadvaliga teng bo‘lgan, ya’ni l_0 guruhi uchun u “85 yosh va yuqori” yoshidan «0» yoshigacha yashaganlar soni yig‘indisiga teng.

$$T_0 = \sum L_x \quad (8.7)$$

Boshqa har bir yosh guruhi uchun mos ravishda “85 yosh va yuqori” yoshidan x yoshigacha yashaganlar soni yig‘indisini tashkil qiladi.

$$T_x = \sum L_x \quad (8.8)$$

O‘lim jadvalining yakuniy ko‘rsatkichlari – bu yangi tug‘ilgan chaqaloqlar uchun hayot davomiyligi hamda oraliq hayot davomiyligi, ya’ni ma’lum yoshgacha yashagan insonlarning kelgusida yashaydigan hayot davomiyligi ko‘rsatkichlarining ketma-ketligini ifodalovchi sonlar.

Yangi tug‘ilgan chaqaloqlarning kutilayotgan hayot davomiyligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$e_o = \frac{T_o}{l_o} \quad (8.9)$$

Mos ravishda har bir boshqa yosh guruhi oralig‘igacha yashab yetganlarning hayot davomiyligi ushbu formula bo‘yicha hisoblanadi.

$$e_x = \frac{T_x}{l_x} \quad (8.10)$$

O‘lim jadvalida birinchi yosh guruhidan tashqari, boshqa barcha guruhlardagi aholi yoshining o‘sib borishi bilan ular umrining o‘rtacha uzunligi kamayib borishi tabiiy hol.

Tanlangan uslub va boshlang‘ich axborotning haqqoniyligidan qat’i nazar o‘lim jadvali ko‘rsatkichlarining aniqligi ko‘p jihatdan hisoblash obyekti bo‘lgan guruhning kattaligiga bog‘liq. Bunday ehtimoliy uslublar statistik qonunlarga bo‘ysunuvchi katta sonlar qonuniyatidan kelib chiqishini yodda tutmoq lozim.

O‘lim jadvalining asosiy ko‘rsatkichlari hisobi natijalari yordamida hisoblab chiqiladigan miqdor ko‘rsatkichlar orasida ma’lum yosh oralig‘i boshlanishigacha yashab yetmaganlarning o‘rtacha hayot davomiyligi ko‘rsatkichi alohida qiziqish uyg‘otadi. U quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$e_{(x+t)} = \frac{T_{(x+t)} - T_x}{l_{(x+t)}} \quad (8.11)$$

Mazkur ko‘rsatkichning ahamiyati shundaki, u aniq yosh oralig‘idagi o‘lim hisobiga hayot davomiyligi yillaridagi real yo‘qotiladigan yillar sonini aniqlash imkonini beradi.

Buning uchun hosil bo‘lgan qiymatni berilgan yosh oralig‘i uzunligidan ayirish lozim. Masalan, agar 20-30 yosh oralig‘ida hisoblangan hayot davomiyligi 9,5 yoshga teng bo‘lsa, oralig‘ning amaldagi uzunligi 10 yil bo‘lsa, u holda joriy o‘lim darajasi saqlangan

vaziyatda har bir 20 yoshga to'lganlar uchun yo'qotishlar 0,5 yilga teng bo'ladi. Ushbu guruh uchun 20 yoshlilarning amaldagi sonini bilib, mazkur aholi avlodi kelgusi 10 yil mobaynida duch keladigan yo'qotishlarning yig'indisini aniqlash mumkin. Ular quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$dT = 0,5 \times P_{20} \quad (8.12)$$

O'lim jadvali o'limning joriy holati va yosh bo'yicha guruhlardagi dinamikasi tahlilining mukammal vositasidir. O'lim jadvalining yakuniy ko'rsatkichi hisoblangan yangi tug'ilgan chaqaloq uchun kutiladigan hayot davomiyligining ko'rsatkichi ko'rinishida, bir tomondan, o'lim darajasini tavsiflaydi, ikkinchi tomondan esa har qanday mamlakat, hududlarning o'lim darajalarini taqqoslash imkonini beradi, ya'ni bir demografik guruhning boshqasiga nisbatan holatini epidemiologik jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi, hayot sifati nuqtai nazaridan taqqoslash imkonini beradi. Shu sababdan hayotning kutilayotgan davomiyligi aholi ijtimoiy-iqtisodiy farvonligining asosiy o'lchamlari sifati qaraladi.

Demografiyada alohida olingan kasalliklar bo'yicha umrning o'rtacha uzunligini aniqlash uchun shu kasallikdan o'lganlar sonini d_x dan ayirib tashlanib, o'lim jadvali tuziladi. Natijada ayrim kasalliklarning umrning o'rtacha uzunligiga ta'siri o'rganiladi.

8.5. Aholining kasallanish ko'rsatkichlari

O'lim sabablarining xalqaro tasnifi tibbiyot fani tomonidan qabul qilingan kasalliklar ro'yxati bo'lib, Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan ishlab chiqiladi va muntazam ravishda qayta ko'rib turiladi. Shunday qilib, turli yillarda kasalliklarni va o'lim sabablarini qayd etish amaliyotidan kasalliklarning xalqaro tasnifining turli shakllari bir-birining o'rnini almashtirib kelgan. Mazkur hol o'limning aniq sababini tenglashtirishida deyarli aks etmaydi. Agar kasalliklar xalqaro tasnifining urushdan keyingi variantlariga nazar tashlasak, aholining turli guruhlarda sodir bo'lgan o'lim sabablari bir sinfidan boshqa sinfiga o'tkazib turilgan. Xususan, bunday ko'chirishlar oshqozon-ichak hamda parazitar kasalliklar o'rtasida amalga oshirilgan. Aytish joizki, ba'zi mamlakatlar kasalliklarning xalqaro tasnifi ro'yxatlaridan foydalanmaydi yoki ular asosida o'zining

milliy shart-sharoitlariga moslashtirilgan variantlarini ishlab chiqadi. Xususan, 1960-yillarda O‘zbekiston Sobiq ittifoq tomonidan ishlab chiqilgan kasallik va shikastlanishlar hamda o‘lim sabablari tasnifidan foydalangan va -ilga kelib xalqaro tasnifga o‘tgan.

O‘lim sabablari xalqaro tasnifining yaratilishi uzoq tarixga ega. O‘lim sabablarining dastlabki ro‘yxati J.Bertilon tomonidan taqdim etilgan bo‘lib, u 1893-yil Xalqaro statistika instituti tomonidan qabul qilingan. 1900-yildan beri o‘lim sabablarining xalqaro tasnifi muntazam ravishda qayta ko‘rib kelinmoqda.

Tarkibiy jihatdan o‘lim sabablarining xalqaro tasnifi 19 ta kasalliklar sinfiga bo‘linadi (8.1-jadval).

8.1-jadval

O‘lim sabablari xalqaro sinfining nomlanishi

Sinflar	Kasalliklar nomi
I sinf	Yuqumli va parazitlar kasalliklar
II sinf	Xavfli o‘simtalar va shishlar
III sinf	Qon va qon hosil qiluvchi a‘zolar kasalliklari
IV sinf	Endokrik tizimi kasalliklari, moddalar almashinuvi, ovqatlanish va immunitetning buzilishi
V sinf	Ruhiy faoliyat va xulq-atvorning buzilishi
VI sinf	Asab tizimi kasalliklari
VII sinf	Ko‘z kasalliklari
VIII sinf	Quloq kasalliklari
IX sinf	Qon aylanish tizimi kasalliklari
X sinf	Nafas olish a‘zolari kasalliklari
XI sinf	Ovqat hazm qilish a‘zolari kasalliklari
XII sinf	Teri kasalliklari
XIII sinf	Suyak-mushak tizimi va biriktiruvchi to‘qima kasalliklari
XIV sinf	Tanosil tizimi kasalliklari
XV sinf	Homiladorlik, tug‘ish va tug‘ishdan keyingi davr asoratlari
XVI sinf	Perinatal davrdagi alohida holatlar
XVII sinf	Tug‘ma nuqsonlar, xromosomalarning buzilishi
XVIII sinf	Boshqa bo‘limlarda tasniflanmagan, klinik va laboratoriya tekshiruvlarida aniqlanmagan belgilar va alomatlar
XIX sinf	Baxtsiz hodisalar, zaharlanishlar va shikastlanishlar

O‘lim sabablarining xalqaro tasnifi 19 ta kasalliklar sinfi bilan bir qatorda 106 ta guruh va 999 bo‘limga taqsimlangan holda tadqiq etiladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, o‘limni statistik tahlil etish jarayonida quyidagi asosiy sinflar qo‘llaniladi:

1. Yuqumli va parazitar kasalliklar.
2. O‘simtali kasalliklar va shishlar.
3. Qon aylanish tizimi kasalliklari.
4. Nafas olish yo‘llari kasalliklari.
5. Ovqatni hazm qilish a’zolari kasalliklari.
6. Baxtsiz hodisalar, zaharlanishlar va shikastlanishlar.

Ushbu sabablardan yuz bergan o‘lim hodisalari juda kam hollarda umumiy tarzda ko‘rib chiqiladi. Har bir sinf doirasida eng ommaviy hisoblangan, natijada ijtimoiy jihatdan muhim sabablar guruhlari va hatto alohida kasalliklar ajralib turadi. Masalan, yuqumli kasalliklar orasida sil, og‘ir xavfli infeksiyalar (vabo, o‘lat va boshqalar), venerik kasalliklari alohida ajratiladi. O‘simtali kasalliklar orasida ayollar ko‘krak bezi raki, erkaklarda tomoq raki ajratiladi. Qon aylanish tizimi kasalliklari sinfida uchta guruh ajratiladi: yurakning ishemik kasalligi (miokard infarkti alohida qayd etiladi), yurakning gipertonik kasalligi va nihoyat serebro – vakular kasalligi yoki bosh miya tomirlari kasalligi (shu jumladan, insult).

Baxtsiz hodisa, zaharlanish va shikastlanishlar sinfi ham demografik, ham ijtimoiy nuqtai nazardan muammoli hisoblanadi, chunki uning tarkibiga kirgan barcha sabablar o‘z tabiatiga ko‘ra ekzogen bo‘lib, ularni bartaraf qilish mumkin va ko‘p hollarda ushbu hodisalar yoshlik yoki o‘rta yoshlik davrda yuz beradi, ya’ni inson organizmining tabiiy qarishi bilan bog‘liq emas.

Mazkur sinf holatlari jamiyatga sezilarli darajada iqtisodiy zarar yetkazishi mumkin, zero ularning oqibatida aksariyat hollarda aholining eng iqtisodiy faol qismi hayotdan barvaqt ko‘z yumadi. Ayni vaqtda yoshlik va o‘rta yoshlik davrlariga mansub avlodlarning o‘limi takror barpo bo‘lish ko‘rsatkichlariga ham miqdor, ham sifat jihatidan ta’sir etadi.

Ushbu sinfni tashkil qilgan sabablar jumlasiga: yo‘l-transport hodisalari, birovning yoki o‘z joniga qasd qilish hollari, alkagoldan

zaharlanish, noaniq hodisalar bilan bog‘liq o‘limi, cho‘kib ketish va h.k.lar kiradi.

Qolgan o‘lim sabablari guruhi barcha o‘lim sabablarining 10-15 foizini tashkil etadi, ular “o‘limning boshqa sabablari” guruhiga birlashtirilgan, biroq mazkur hol ushbu sabablar dinamikasi nazardan chetda qoladi degani emas, albatta. Undan tashqari, so‘nggi o‘n yilliklar davomida bir qator kasalliklarning tarqalish darajasida o‘zgarishlar kuzatilayotgani bois, ularning, garchi o‘lim ko‘rsatkichi baland bo‘lmasa-da, ijtimoiy ahamiyat kasb etgani sababli ma‘lum sinflarga ajratish keng tarqalmoqda, masalan, endokrin, ruhiy va boshqa bir qator kasalliklar.

Reproduktiv salomatlikni tahlil qilish jihatidan yana ikkita sinf alohida e‘tiborni tortadi, bu – homiladorlik, tug‘ish va tug‘ishdan keyingi davr asoratlari (ya‘ni, onalar o‘limi) hamda perinatal davrdagi alohida holatlar. Aytish joizki, ularni chuqur tahlil natijasida go‘daklar o‘limining sabablarini aniqlash imkoni paydo bo‘ladi. Onalar o‘limi tarkibida, ayniqsa, sog‘liqqa katta zarar yetkazuvchi tibbiy muolaja – abortdan sodir bo‘lgan o‘lim alohida ajralib turadi.

Bugungi kunda kasalliklarning xalqaro tasnifi kengaymoqda va tarkibiy jihatdan murakkablashib bormoqda. Bu holat ikki o‘zaro chambarchas sabablarga ko‘ra sodir bo‘lgan. Birinchisi, insoniyat sivilizatsiyasining evolutsiyasi hamda uning oqibatida yuz bergan o‘lim sabablari dinamikasi va epidemiologik vaziyatdan ta’sir o‘tkazuvchi omillar tarkibidagi o‘zgarishlar ma‘lum patologiyalarni tenglashtirish jarayoniga aniqliklar kiritilishini talab qiladi. Ikkinchisi, tibbiyot fanining rivojlanishi va diagnostik texnologiyalarning takomillashtirilishi natijasida alohida kasalliklarning kelib chiqishi va kasalliklarning xalqaro tasnifi doirasidagi ma‘lum kasallik hamda o‘lim sabablari sinfiga mansubligi haqidagi taassurotlarni taftish qilish uchun obyektiv sharoitlar yuzaga keldi.

Shunday qilib, yangi kasalliklarni xalqaro tasnifining yaratilishi aslida epidemiologik o‘tish evolutsiyasi va uning demografik o‘tishdagi roli haqidagi tasavvurlar rivojlanishining tarixiy jarayonidagi navbatdagi bosqichi bo‘ldi.

Yuqorida sanab o‘tilgan o‘lim sabablarini asosiy sinflarining nomlari o‘zgarmadi. Bir qator sinflar bo‘lindi (perinatal o‘lim sabablari), tashhislash (klinik va laborator tekshiruvlarda aniqlangan

simptom belgilar va h.k.) va kasallikning oqibatiga bevosita ta'sir etuvchi omillarning tahliliga (aholining salomatligiga hamda odamlarning tibbiy muassasalarga murojaat etishiga ta'sir etuvchi kasallik va o'limning tashqi sabablari) bo'lgan munosabatlarning o'zgargani haqida dalolat beruvchi sinflar paydo bo'ldi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. O'lim jarayoni qanday omillar ta'sirida vujudga keladi?
2. Kzaziendogen omillar deb nimaga ataladi?
3. Epidemiologik o'tish deganda nimani tushunasiz?
4. Demografik tarixni davrlashtirish o'limning nechta turi mavjudligini ko'rsatadi?
5. O'lim sabablarining dastlabki ro'yxati kim tomonidan tuzilgan?
6. O'limning umumiy koeffitsiyenti qanday aniqlanadi?
7. Standartlangan o'lim koeffitsiyentlarini bevosita va bilvosita uslubda hisoblash tartibini tushuntirib bering.
8. Inson hayotining birinchi yili qanday davrlarga ajratiladi?
9. "Perinatal o'lim" tushunchasi qanday ma'noni anglatadi?
10. Barvaqt va kechki neonetal o'lim qanday aniqlanadi?
11. Umrning o'rtacha davomiyligi deganda nimani tushunasiz?
12. Qisqa o'lim jadvalini tuzish tartibini tushuntirib bering.

IX BOB. INDUSTRIAL MAMLAKATLARDA TUG‘ILISHNING PASTLIGI

9.1. Industrial mamlakatlarda demografik o‘tish bosqichi

Tug‘ilishning kamayishi va uning qisqa vaqtdagi keng qamrovi boshqa demografik jarayonlardan yaqqol ajralib, oila hayotiga o‘z ko‘lankasini solmoqda va inqiroz tamg‘asini bosmoqda. Tug‘ilishga iqtisodiy vaziyat ham ta’sir qiladi, ya’ni aholini yashash darajasining ko‘tarilishi tug‘ilishning ko‘payishiga, aksincha yashash sharoitlarining pastligi hissiy tuyg‘ularni jilovlashga olib keladi. Aholi sonining kamayishiga ta’sir etuvchi navbatdagi omil o‘lim (chaqaloqlar, onalar va mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, keksalar) darajasining ortishidir. Depopulatsiya jarayoni ishchi kuchi va mehnat salohiyatining qisqarishiga, buning oqibatida ishlab chiqarish va iqtisodiy faollikning kamayishiga hamda aholining keksayishiga olib keladi. Natijada iqtisodiy o‘shishning kamayishi kuzatiladi.

9.2. Industiral rivojlangan mamlakatlarda tug‘ilishning pastligi sabablari

Demografik o‘tishning boshlanishi aholi jon boshiga YAIM ishlab chiqarishni ko‘payishiga, ovqatlanish sifatini, sanitariya sharoitlarini, tibbiy xizmatlarning sifati va mavjudligini va boshqalarni yaxshilashga olib keladigan modernizatsiya jarayonlarining boshlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu o‘z navbatida umr ko‘rish davomiyligining sezilarli o‘shishiga va o‘limning pasayishiga olib keladi. Modernizatsiya jarayonlari oxir-oqibat tug‘ilish darajasining sezilarli darajada pasayishiga olib keladi, ammo bu sezilarli kechikish bilan sodir bo‘ladi.

Demografik o‘tishni ikkita tezkor jarayon sifatida tasavvur qilish mumkin: qishloqlarda hayot kechirish bosqichining shahardagi to‘kinlik bosqichiga aylanishi va to‘kinlik fazasining yirik shaharlar ko‘rinishidagi kondensatsiyasi. O‘shishning asosiy mexanizmi oxir-oqibat aholi o‘shishini to‘xtatadi va uni demografik evolutsiyaning boshlanishiga qaytaradi. An’anaviy agrar jamiyatda bolalar qishloq xo‘jaligidagi qo‘shimcha ishlaydigan “qo‘llar” sifatida qaralgan.

Shuning uchun, farzand ko‘rish iqtisodiy ma’noga ega edi. Bundan tashqari, bolalarning ko‘pligi nisbatan yuqori bolalar o‘limi sharoitida naslning kafolati hisoblanadi. Urbanizatsiya va industrial mehnat bu xatti-harakatni yo‘q qilib, tug‘ilish darajasining pasayishiga olib kelmoqda va qishloqdan ko‘chib kelganidan keyin shaharda qancha ko‘proq aholi yashasa, tug‘ilish darajasi shunchalik past bo‘lishini ko‘rsatdi. Ko‘p sonli bolalarning borligi ijtimoiy sug‘urta / pensiya tizimi mavjud bo‘lmaganda ota-onalar uchun birmuncha farovon keksalikning yagona ishonchli kafolati edi.

Rivojlangan sanoat jamiyatida farzandlar zamonaviy talablarga javob beradigan malaka olishlari uchun uzoq vaqt o‘qishlari kerak. Bu ularni iqtisodiy hayotdan chetlashtirishga olib keladi. Farzandlar yordamchilardan ota-onalari uchun yukka aylanadi. Ota-onalar o‘z farzandlarining yuqori bilim darajasiga erishishlari uchun o‘z vaqtlari va moliyaviy imkoniyatlarini sarflashga majburlar. Ular faqat bitta yoki ikkita “yuqori sifatli” farzandlarni tarbiyalashni afzal ko‘rishadi, chunki oilada ko‘plab farzandlarning bo‘lishi, odatda, ularning ta‘lim darajasi va kelajakdagi karyeralariga salbiy ta‘sir ko‘rsatadilar. Bundan tashqari, uzoq muddatli o‘qish birinchi farzandini (16 yoshdan 25 yoshgacha va undan katta) tug‘adigan ayolning o‘rtacha yoshini oshirishga ta‘sir qiladi. Agrar jamiyatda farzandlar ota-onalari bilan birga ishlab zaruriy mehnat ko‘nikmalarini tabiiy ravishda egallashgan.

Ayollarning mustaqilligi va ma‘lumotlarini oshirish tug‘ilish darajasini pasaytirishning qo‘shimcha omilidir. O‘z navbatida, ayollarning ma‘lumotli bo‘lishi ularning mustaqilligini oshirishga olib keladi. Bolalarni boqish va tarbiyalashning asosiy yuki ayollar zimmasiga tushganligi sababli, ular obyektiv ravishda ko‘p bolali bo‘lishdan manfaatdor bo‘lmaydilar.

Shuningdek, butun boshli xikikomori, NEET avlodi, Satori avlodi, qulupnay avlodi, Y avlodi, yolg‘iz parazit, o‘txo‘r odam kabi avlodlar paydo bo‘lib, ularda hayot tarzi tufayli farzand ko‘rish ehtimoli juda kam.

Ba‘zi mualliflarning fikriga ko‘ra, pensiya ta‘minoti tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini pasayishiga olib kelmoqda va bolalarning inson kapitaliga investitsiyalar uchun to‘siq bo‘lmoqda, chunki

farzandlar qarilikni ta'minlashning rag'batlantiruvchi omil hisoblanadi.

Oltmishinchi yillardagi demografik o'zgarishlar erkaklar va ayollarning alohida va to'g'ridan to'g'ri juftlik sifatidagi xatti-harakatlaridagi o'zgarish natijasidir. Nikoh va farzand ko'rish sohasida abort qilish va sterilizatsiya qilish imkoniyatlarining kengayishi bilan birga yangi, juda samarali kontratseptiv vositalarining mavjudligi o'ziga xos katalizator bo'lib xizmat qildi.

Sanoat mamlakatlari haqiqatan ham demografik rivojlanishida yangi bosqichga ko'tarilishdi. Shu bilan birga, tug'ilish darajasi ustidan to'liq nazorat mavjud. Er-xotinlarda bir yoki ikkitadan ortiq farzand ko'rish motivatsiyasi yo'qligi sababli, tug'ilish darajasi avlodlarni almashtirish darajasidan pastga tushadi. Shu bilan birga, Shimoli-G'arbiy Yevropaning bir qator mamlakatlari 90-yillarda tug'ilishni rag'batlantirish bo'yicha aniq chora-tadbirlar tufayli sezilarli darajada o'sishga erishdilar.

Tug'ilishning pasayishi qandaydir darajada oilani rejalashtirish dastrularining ham natijasi hisoblanadi. Garchi, bunday dasturlar reproduktiv xatti-harakatlarni rag'batlantirishda muhim rol o'ynashi ehtimoldan yiroq bo'lsa-da, ammo ular hech bo'lmaganda, kontratsepsiya vositalarini targ'ib qilish va tarqatish orqali tug'ilishni tartibga solishga hissa qo'shadilar.

Oila institutining inqirozi rivojlanayotgan mamlakatlarga o'xshab rivojlanayotgan mamlakatlarga ta'sir qilmadi. Katta oilalar, bir necha avlod qarindoshlarining birgalikda yashashlari hali ham an'ana, ba'zan esa diniy me'yor. Ushbu mamlakatlarda uy xo'jaliklari hali ham bolalarga bo'lgan iqtisodiy ehtiyojga ega. Shunday qilib, Xalqaro mehnat tashkilotining ma'lumotlariga ko'ra, rivojlanayotgan mamlakatlarda o'rtacha 5 foiz bolalar (5-14 yosh) oilaviy biznesda (aksariyati qishloq xo'jaligida) ishlaydilar.

O'zbekiston tarixidagi mustaqillik bilan bog'liq burilish natijasida industrializatsiya jarayonlarining rivojlanishi, shahar va qishloq aholisi sonidagi farqlarning kamayishi, oilani rejalashtirish dasturlarining amal qilishi bilan aholining o'sishi keyingi yillarda pasayish tendensiyasiga ega.

9.3. Aholining keksayishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari

Aholining keksayishi hozirgi davrning zamonaviy demografik hodisasi hisoblanib, garchi uning rivojlanish intensivligi turlicha bo'lsa-da, barcha mamlakatlar uchun xos bo'lmoqda. **Aholining keksayishi** aholi umumiy sonida ulug' yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog'ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o'rta yoshdagi aholi sonining ko'payishida o'z ifodasini topadi. Ta'kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh guruhidagi kishilar salmog'ining, balki mutlaq sonining ham ortishi tushuniladi. O'zbekistonda ham bugungi kunda jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishlar demografik jarayonlarga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatdi: tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari keskin kamaydi, tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligi uzaydi. Buning natijasida aholining "keksayishi" jarayoni tezlashdi.

Fanda keksalik, uning dastlabki ko'rinishlari, keksalik yoshi va uning chegaralari kabi masalalar atrofida bahs-munozaralar anchadan beri olib boriladi, lekin so'nggi yillardagina bu masalalar iqtisodiyot, demografiya, sotsiologiya, gerontologiya kabi fanlarning jiddiy tadqiqot obyektiga aylandi. Chunki, aholining keksayish jarayoni bilan bir vaqtda keksa kishilarning ijtimoiy, fiziologik va biologik xarakteristikasida tub o'zgarishlar ro'y beradi. Bu o'zgarishlarning silliqroq kechishi nafaqat sog'liqni saqlash tizimiga, balki jamiyatning boshqa tuzilmalariga – iqtisodiy, ishlab chiqarish, rekreatsiya, ijtimoiy ta'minot, oila va boshqalarga ham bog'liqdir.

Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti qarilikni insonning hayoti davomida kechadigan o'zgarishlarni belgilovchi fiziologik jarayon, deb hisoblashni taklif qilgan¹⁴. Shu bilan birga, keksalikni kasallik bilan tenglashtiruvchi fikrlar ham keng tarqalgan. Biz bu fikrni to'g'ri emas, deb hisoblovchilar fikriga qo'shilamiz. Bizningcha, keksalik kishida namoyon bo'lgach, ular surunkali kasalliklarga tez-tez yo'liqadigan aholi guruhini tashkil etadilar, xolos. Chunki, inson organizmining jismonan qarishi oqibatida kishining tashqi o'zgarishlar va noqulay holatlarga moslashishi susayadi va u tez-tez kasalliklarga chalinadigan bo'lib qoladi. Kexsa kishi mehnatga layoqatsiz va o'zgalari yordamiga muhtoj bo'ladi.

14 Здоровье пожилых // Доклад комитета ВОЗ, Женева, 1992. – С.7.

Odatda, mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi pensiya yoshidagi aholi hisoblanadi. Bu yosh chegarasidan boshlab insonda jismoniy quvvatning zaiflashuvi, ish qobiliyatining susayishi ro'y beradi, uning ijtimoiy-iqtisodiy, jamiyat va oiladagi mavqeida ham o'zgarishlar sodir bo'ladi. Shuning uchun ham iqtisodchilar aholining bu guruhini qariyalar guruhiga kiritadi.

Inson organizmida ro'y beradigan o'zgarishlar: jismoniy quvvatning zaiflashuvi, ish qobiliyatining susayishi, tashqi ta'sirlarga moslashish va javob reaksiyalarining sekinlashuvi va boshqalar 55-60 yosh chegarasidan yuzaga chiqadi. Demak, keksalik davrining boshlanishiga shartli ravishda O'zbekistonda belgilangan mehnatga layoqatli yoshning eng yuqori chegarasini asos sifatida olishni va mehnatga layoqatli yoshdan katta bo'lgan aholi – 55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklarni qariyalar guruhiga kiritish mumkin, deb hisoblaymiz.

So'nggi yillarda inson umrining keksalik davrini tasniflash bo'yicha xilma-xil yondashuvlar paydo bo'ldi. Masalan, gerontologlar tasnifiga ko'ra, 60-74 yoshdagilar – qariyalar, 75-84 yoshdagilar – keksalar, 85 va undan yuqori yoshdagilar – juda keksalardir¹⁵, Butun jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tasnificha, 60-74 yoshdagilar – qariyalar, 75-89 yoshdagilar – keksalar, 90 va undan yuqori yoshdagilar – uzoq umr ko'ruvchilar, deb hisoblanadi¹⁶.

Bizningcha, bu mezonlarni dunyodagi barcha mamlakatlar aholisi uchun tatbiq etib bo'lmaydi. Keksalik yoshini bunday davrlarga bo'lishda har bir davlatdagi tug'ilganda kutilayotgan hayot davomiyligi asos qilib olinishi lozim. Chunki, hozirda aholisi o'rta hisobda 35-40 yil umr ko'radigan mamlakatlar ham bor. Masalan, dunyoda o'rtacha umr davomiyligi 67 yil bo'lsa, Mozambikda 40 yil, Afg'onistonda 43 yil, Zambiyada 35 yil, O'zbekistonda 71,8 yil, Norvegiyada 80 yil, Yaponiyada 82 yildan iboratdir.

XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida aholining yosh tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, bu davr dunyoda, shu jumladan, O'zbekistonda ham aholi tarkibida bolalar ulushining kamayib, aksincha qariyalar ulushining ortib borishi bilan

15 Возраст мудрости – возраст создания / Программа развития ООН. – Москва, 1999. – С.17.

16 Калинин И.В. Возрастная структура населения СССР. – М.: Статистика, 1975. – С.12.

tavsiflanadi. Bu hol, o‘z navbatida, aholining keksayish jarayoni boshlanganligini ko‘rsatmoqda.

Demograf olimlar tomonidan aholining keksayish darajasini “qarish indeksi” yordamida baholash taklif etilgan. “Qarish indeksi” tushunchasi fanga taniqli demograf A.Sovi tomonidan kiritilgan. Frantsuz demografi qarish indeksini mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (qariyalar) sonining mehnatga layoqatli yoshgacha bo‘lgan aholi (bolalar) soniga foizlarda hisoblangan nisbati orqali aniqlashni va aholining keksayish darajasini baholashda hozirda jahonning ko‘pchilik mamlakatlarida foydalanilayotgan quyidagi demografik mezonni taklif qildi (9.1-jadval).

9.1-jadval

Aholining keksayish darajasi mezon*

Bosqich	Aholining qarish indeksi, %	Aholining qarish darajasi
I	20 dan kam	past
II	20-30	o‘rta
III	30 dan baland	yuqori

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, aholining qarish indeksi 20%dan kamni tashkil etsa, shu hudud aholisining keksayish darajasi past hisoblanadi. Agar qarish indeksi 30%dan ortsa shu hudud aholisi yuqori darajada keksayayotgan hududlar qatoridan o‘rin oladi.

Muayyan hududda aholining keksayish jarayonining rivojlanish darajasini baholashda belgilangan yosh chegarasidan yuqori yoshdagi aholi salmog‘i ko‘rsatkichidan foydalaniladi. Mazkur ko‘rsatkichning ortib borishi bilan shu hudud aholisi demografik nuqtai nazardan qari hisoblanishi mumkin. Shu munosabat bilan ko‘p mamlakatlardagi olimlar demografik qarilik to‘g‘risidagi masalani ko‘tarmoqda. Masalan, frantsuz demograflari Jaklin Bojyo-Garne va E.Rosset demografik qarilikni to‘rt bosqichga ajratishni taklif qilgan (9.2-jadval).

9.2-jadval

Aholi qarish jarayonining rivojlanish darajasiga ko'ra keksalik tasnifi*

Bosqich	Qariyalar salmog'i (60 yosh va undan yuqori), % hisobida	Qarish bosqichlari va aholining keksayish darajasi
I	8 dan kam	demografik yosh
II	8-10	qarish bo'sag'asida
III	10-12	haqiqiy qarish
IV	12 va undan yuqori	demografik qari
	12-14	demografik qarilikning boshlang'ich bosqichi
	14-16	demografik qarilikning o'rtacha bosqichi
	16-18	demografik qarilikning baland darajasi
	18 va undan yuqori	demografik qarilikning juda baland darajasi

9.2-jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, muayyan hudud aholisi tarkibida qariyalar ulushi 8%dan kamni tashkil qilsa, bu hudud aholisi demografik yosh, 12%dan ko'p bo'lsa demografik qari hisoblanadi. Hozirgi kunda bu holat asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, jumladan Germaniya (24%), Fransiya (23,7%), Buyuk Britaniya (20,3%) va shu kabilarda kuzatilayotganligining guvohi bo'lamiz.

BMT demograflari demografik qarish darajasini baholash maqsadida uch bosqichli shkala ishlab chiqqan (9.3-jadval).

9.3-jadval

Aholining keksayish shkalasi

Bosqich	65 va undan yuqori yoshdagilar ulushi, % hisobida	Aholining qarish darajasi
I	4 dan kam	demografik yosh
II	4 - 7	qarish bo'sag'asida
III	7 dan yuqori	demografik qari

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, BMT demograflari aholining keksayish darajasini baholash uchun keksalik yoshining boshlanish chegarasini

asos qilib olgan va unga ko‘ra, aholining yosh tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilarning ulushi 7,0 foizdan oshsa, hudud aholisi demografik qari hisoblanadi. Agar dunyo mamlakatlarini ushbu tasnif bo‘yicha guruhlarga ajratsak, quyidagi holatni ko‘ramiz. Unga ko‘ra:

- 61 mamlakat aholisi demografik qari;
- 58 mamlakat aholisi demografik qarish bo‘lag‘asida;
- 73 mamlakat aholisi demografik yosh;
- 23 mamlakat haqida ma‘lumot yuqoridagi darajada emas¹⁷.

Endi yuqoridagilarga asoslangan holda, O‘zbekiston aholisining keksayish darajasini baholaydigan bo‘lsak, fransuz demograflari tasnifi bo‘yicha 60 va undan yuqori yoshdagilar aholining 6,0 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik nuqtai nazardan yosh, BMT demograflari tasnifi bo‘yicha esa 65 va undan yuqori yoshdagilar aholining 4,5 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik qarish bo‘lag‘asida turibdi.

Aholining keksayishi juda uzoq vaqt davomida aholining takror barpo bo‘lishidagi o‘zgarishlar, aholi migratsiyasi va urushdan keyingi sanitar-demografik holatlar kabi murakkab omillar tufayli sodir bo‘ladi. Bugungi kunda aholi keksayishi jarayonining quyidan yoki yuqoridan rivojlanib borishiga qarab “quyidan keksayish” va “yuqoridan keksayish” kabi turlarga ajratiladi:

“quyidan keksayish” – bu tug‘ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog‘ining kamayib, qariyalar salmog‘ining esa ortib borishidir;

“yuqoridan keksayish” – bu tug‘ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o‘rtasida o‘limning qisqarishi, tug‘ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog‘ining ortib borishidir.

Ilmiy kuzatishlarimiz ko‘rsatishicha, aholi asosan tug‘ilishning kamayishi hisobiga qariydi, ya‘ni “quyidan” keksayish jarayoni sodir bo‘ladi. Shu bilan birga, hozirgi davrda rivojlangan G‘arb mamlakatlari va Yaponiyada tibbiyot sohasida erishilgan yutuqlar tufayli qariyalar orasida o‘lim holatlari keskin kamaydi va aholining o‘rtacha umr ko‘rish muddati uzaydi. Buning natijasida aholining “yuqoridan” keksayish jarayoni boshlandi.

17 Медков В.М. Демография. Учебник. – М.: Инфра, 2014. – С.134.

Aytish joizki, aholining keksayish jarayonining rivojlanishi quyidagi qator ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga olib keladi:

- aholining iqtisodiy faolligini pasaytiradi;
- pensiya jamg‘armasi zimmasiga pensiyalar to‘lash xarajatlarining benihoya og‘ir yuki tushadi;

- qariyalarga tibbiy xizmat ko‘rsatish uchun qo‘shimcha mablag‘ sarflash, geriatric muassasalar tarmog‘ini kengaytirish va butun sog‘liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi;

- hali ishlashni istaydigan “yosh qariyalarni” ish bilan ta‘minlash;
- moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasining tuzilmasiga ta‘sir qiladi, ya‘ni qariyalarning ehtiyojlariga muvofiq ravishda tovar va xizmatlar assortimentini o‘zgartirishga to‘g‘ri keladi.

Shunday qilib, aholining keksayishi aholi tarkibida qariyalar ulushining ortishi hisobiga kelib chiqadi va mazkur muammoga duchor bo‘lgan har bir mamlakat o‘z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda keksalarning turmush farovonligini oshirishga harakat qilmoqda.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Industiral mamlakatlarda aholi o‘zgarishlarida qanday o‘zgarishlar mavjud?

2. Rivojlangan mamlakatlar uchun demografik o‘tishning qanday ko‘rinishi xos?

3. Nima uchun agrar mamlakatlarda farzandlar ko‘pligi rag‘batlantiruvchi omil hisoblangan?

4. Industiral mamlakatlarda ayollar qanday maqomga ega bo‘ldilar?

5. Ayollarning iqtisodiy faolligi va farzandlar soni o‘rtasida aloqadorlik mavjudmi?

6. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholi tug‘ilish darajasini pasaytiruvchi qanday yangi avlodlar paydo bo‘lmoqda?

7. Demografik yuk koeffitsiyenti deganda nimani tushunasiz?

8. Aholining keksayishi qanday demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarga olib keladi?

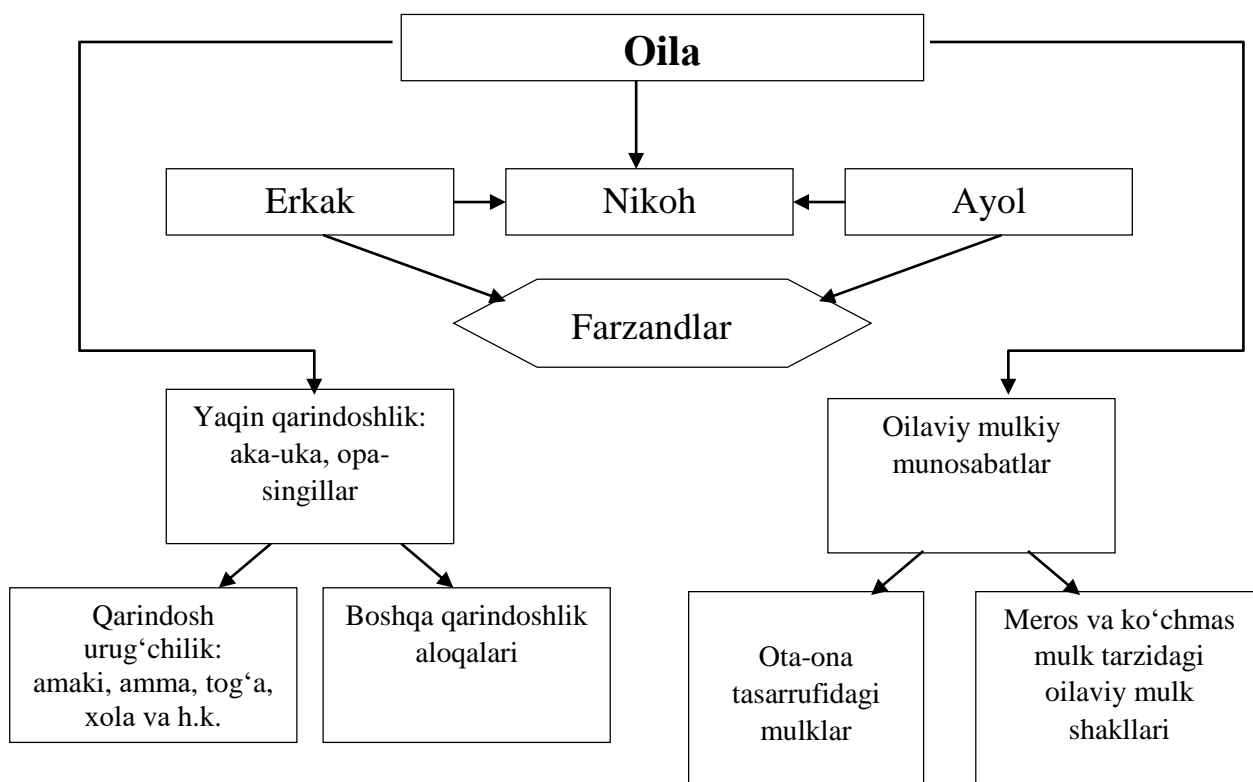
9. Aholi qarish jarayonining rivojlanish darajasiga ko‘ra qanday tasniflanadi?

10. Aholi keksayishi jarayonining quyidan yoki yuqoridan rivojlanib borishiga qarab qanday turlarga bo‘linadi?

X BOB. OILAVIY TUZILMANING O‘ZGARISHI

10.1. Oilaning shakllanishi va rivojlanishi

Oila jamiyatdagi demografik tizimning nisbatan kam o‘rganilgan fenomeni hisoblanadi. **Oila** – fiziologik-tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishning nikoh asosida tartibga solinadigan tizimi bo‘lib, bir-biri bilan ijtimoiy-ruhiy jihatdan qarindosh-urug‘chilik munosabatlari asosida iqtisodiy jihatdan mulkiy munosabatlar uyg‘unligida birgalikda faoliyat yurituvchi kishilar birikuvidir. Garchi oilaning asosini er-xotin o‘rtasidagi nikoh tashkil qilsa-da, oiladagi uchta birlik, ya’ni er-xotinlik – ota-onalik – qarindoshlik rishtalarining bo‘lishi bu oilaning haqiqiy, tom ma’nodagi oila ekanligini belgilaydi. Yuqorida aytib o‘tilgan uchta rishtadan bitta yoki ikkitasi qayd etilganda esa a’zolar hali oila qurishga ulgurishmagan yoki o‘tmishda oila qurishgan, deb qaraladi.

10.1-rasm. Oila shakllanishining ijtimoiy, iqtisodiy va demografik asoslari.

Demografik amaliyotda oila bir necha belgilari bilan birlashgan quyidagi shaxslar guruhini tashkil qiladi: birgalikda yashash;

qarindoshlik yoki quda-andalik munosabatlari; umumiy budjetning mavjudligi.

10.1-rasmda oila shakllanishining ijtimoiy, iqtisodiy va demografik asoslari keltirilgan.

Oila eng muhim ijtimoiy yacheyka sifatida ko‘plab ijtimoiy fanlar (sotsiologiya, psixologiya, iqtisodiyot, huquq, etnografiya, pedagogika, demografiya) tadqiqot obyekti hisoblanadi. Bu fanlardan har biri predmetiga muvofiq ravishda oilaning faoliyati va rivojlanishining o‘ziga xos jihatlarini tadqiq qiladi. Jumladan, iqtisodiyotning diqqat markazida iqtisodiy, ishlab chiqarish va iste‘molchilar yacheykasi sifatida oila yoki uy xo‘jaligi turadi. Sotsiologiya nikohga asoslangan va muayyan ishlarni bajaruvchi ijtimoiy institut sifatida diqqat qaratadi.

Demografiya esa oilani aholining takror barpo bo‘lish yacheykasi sifatida o‘rganadi, shu munosabat bilan birinchi o‘ringa uning reproduktiv mayli, oilaning hosil bo‘lish va rivojlanish jarayonining o‘zi yoki uning demografik rivojlanishi ko‘tariladi. Boshqacha qilib aytganda, demografiya oilaning hayotiy siklini o‘rganadi. U qator davrlarga bo‘linadi:

- oilaning paydo bo‘lishi (birinchi nikohdan o‘tish);
- farzand tug‘ilishining boshlanishi (birinchi farzandning tug‘ilishi);
- farzand tug‘ilishining tugashi (oxirgi farzandning tug‘ilishi);
- “bo‘sh uya” – oxirgi farzandning nikohga kirishi va oiladan ajralib chiqishi;
- oila hayotining tugashi.

Oilani hayot siklining boshqa versiyalari ham mavjud bo‘lib, ularni quyidagi davrlarga ajratib ko‘rsatish mumkin:

– sirdoshlik, yaqinlik: er va xotinning shakllanish bosqichidagi o‘zaro munosabatlari. Bu davrdagi vazifa – bir-biriga ko‘nikish, moslashishdir;

– to‘lish, boyish: oilada farzandlarning dunyoga kelish davri. Vazifa – oila a‘zolarida tarbiyaviy qobiliyat va imkoniyatlarni rivojlantirish;

– individuallashtirish, oila a‘zolarining ajralib chiqishi: oiladagi bolalar maktabga bora boshlagan payt. Vazifa – ota-onalar shaxsini

bola shaxsidan ajratib olish va oilada ham, undan tashqarida ham yordam ko'rsatish;

– o'rtoqlik munosabatlari: oilada o'smir bolalar mavjud bo'lgan davr. Vazifa – bola va ota-ona o'rtasida uning o'sib borayotgan mustaqilligini tushunishga asoslangan munosabatlarni o'rnatish;

– qayta guruhlanish: voyaga yetgan farzandlar ota-ona uyini tashlab ketadi. Vazifa – avlodlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zgartirish, ota-onalar va bolalar o'rtasida “kattalar kattalar bilan” singari o'zaro munosabatlarga o'tish;

– tiklash – oilada ota-ona tashvishlari to'la yo'qoladi. Vazifa – bolalarsiz er-xotin juftligi munosabatini tiklash. Bolalar va ota-onalar munosabatlari ham o'zgarib ketadi;

– o'zaro qo'llab-quvvatlash – ota-onalar pensiyada, er-xotin ko'pincha buva va buvi bo'lib qoladi. Vazifa – avlodlar o'rtasida o'zaro qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish.

Demograf olimlar oilaning hayotiy siklini bir necha jihatlarida ko'rib chiqishni taklif qiladi:

- demografik yoki reproduktiv jihatdan;
- ijtimoiy yoki maqom jihatdan;
- iqtisodiy jihatdan.

Endi yuqoridagilarga batafsil to'xtalib o'tsak:

1. Oila rivojlanishining reproduktiv “chizig'i” asosiy demografik omillar ta'siri ostida shakllanadi va quyidagi davrlarni o'z ichiga oladi:

birinchi davr – oilaning “o'sishi”. Uning harakat qilish vaqti – nikohdan o'tish paytidan oxirgi bola tug'ilgunga qadar bo'ladi. U ikki davrga bo'linadi: nikohga kirish paytidan boshlab birinchi farzand tug'ilishiga qadar (0-2,5 yosh) va birinchi bola tug'ilgandan oxirgi bola tug'ilishigacha (2,5-12 yosh);

ikkinchi davr – oila tarkibining “nisbiy barqarorlik” davri, u birinchi farzandning ota-ona uyidan ketish paytigacha davom etadi (12-17,5 yosh);

uchinchi davr – “yetuklik” davri. Bu oiladan bolalarning ajralib chiqishi, shuningdek, katta yoshdagi qarindoshlarning ketishi yoki kamayishi payti (17,5-30 yosh);

to'rtinchi davr – “so'nish” davri, er-xotin o'limiga qadar davom etadi.

2. Oila rivojlanishining ijtimoiy “chizig‘i” (ijtimoiy maqom) oila a‘zolarining bandlik xususiyati, ularning ijtimoiy harakatchanligi turi bilan belgilanadi. U quyidagi davrlarga ajratiladi: birinchi davr – oilaning ijtimoiy maqomi va uning kasb sohasidagi rolining qaror topishi (0-17,5 yosh). U ikki davrga bo‘linadi: nisbatan yuqori maqom (0-5 yosh), u avvalo ota-ona oilasi hisobiga hosil bo‘ladi (ota-onalar ayollarning bola tug‘ilishi munosabati bilan faol kasbiy hayotdan vaqtinchalik chiqishining o‘rnini to‘ldiradi); bandlikning pasayishi va barqarorlashuvi (5-17,5 yosh), unda ota-onalar faol mehnat yoshidan chiqib ketadilar, ayol–ona esa kasbiy sohaga hali to‘la kirishmagan bo‘ladi; ikkinchi davr – ijtimoiy maqomning o‘sishi (17,5-22,5 yosh). Nafaqat ayollarning, balki katta yoshdagi bolalarning ham mehnat faoliyatiga faol kirishishi bilan ajralib turadi; uchinchi davr – ijtimoiy maqomning pasayishi (22,5-35 yosh). O‘z oilasini yaratayotgan katta yoshdagi bolalarning qatordan chiqishi bilan ajralib turadi; to‘rtinchi davr – oila a‘zolari mehnat faolligining so‘nishi, ota-onalarning pensiyaga chiqishi.

3. Oila rivojlanishining iqtisodiy “chizig‘i” moddiy va uy-joy bilan ta‘minlanganlik bilan belgilanadi, ular o‘rtacha jon boshiga to‘g‘ri keladigan daromad, uy-joy hajmi va sifat ko‘rsatkichlari bilan o‘lchanadi. Oilaning moddiy ta‘minlanganlik darajasi quyidagi omillarga bog‘liq: oila a‘zolarining ish bilan bandligi (u asosan demografik holat bilan belgilanadi); ularning ish haqlarining kattaligi; ishlovchilar, oila (bolalar, ishlamaydigan kattalar) va davlat qaramog‘idagilar (nafaqa, pensiya, stipendiya oluvchilar) sonining o‘zaro nisbati, ya‘ni boqimandalarning ishlovchilarga tushadigan yukining kattaligi.

Iqtisodiy holatning bir necha davrlarini ajratib ko‘rsatish mumkin: birinchi davr – moddiy ta‘minlanganlikning pasayishi (0-17,5 yosh), unda boqimandalar sonining ko‘payishi oilaning mehnatga layoqatli a‘zolari ish haqlari bilan qoplanmaydi; ikkinchi davr – moddiy ta‘minlanganlikning jadal o‘sishi (17,5-27,5 yosh), unda omillar harakati bitta yo‘nalishda sodir bo‘ladi: oila a‘zolari ish haqlarining o‘sishi, yangi xodimlarning mehnat faoliyatiga qo‘shilishi, boqimandalar sonining kamayishi; uchinchi davr – moddiy ta‘minlanganlikning barqarorlashuvi (27,5-37,5 yosh), unda oila xodimlar sonining, ular ish haqlarining eng yuqorisiga va

boqimandalar sonining eng kamiga erishadi; to'rtinchi davr – moddiy ta'minlanganlikning, asosan oila daromadlarining, pensiyalar miqdorining cheklanganligi bilan bog'liq bo'lgan tushishi.

Hayot sikllarini nafaqat oddiy, balki kengaytirilgan oila uchun ham ishlab chiqiladi. Amerikalik tadqiqotchilar oila oldida, uning butun mavjudligi davomida turadigan, oddiydan kengayganga qadar maqsadlarini o'z ichiga olgan quyidagi oila hayot sikli variantini taklif qilgan:

Birinchi davr – oilaning paydo bo'lishi. Oila rivojlanishining bu bosqichi ko'pincha ko'chish bilan birga kechadi, buning natijasida oila a'zolari ota-onalar, qarindoshlar va do'stlardan kenglik bilan ajralib qoladilarki, bu ularning eski dunyo va ilgarigi an'analar bilan aloqasining ziflashib ketishiga olib keladi.

Ikkinchi davr – bolalar tug'ilishi va yangi oila tizimining paydo bo'lishidan boshlanadi. U oila tizimining yaratilishi va kengayishi, ikki avloddan tarkib topgan yacheykada bolalar tarbiyasi bilan tavsiflanadi.

Uchinchi davrda – nuklear oila uchinchi avlodga qadar kengayadi, bu paytda ulg'ayib qolgan bolalar uydan ketadilar yoki qoladilar, o'z oilasini quradilar yoki uni qurishni keyinga suradilar. Ota-onalar bu davrda buva va buvi – donishmandlik va bilim sohiblari roliga moslashishlari, shuningdek, ota-onalik rolining bir qadar avtoritarligidan voz kechishlari kerak. Balog'atga yetgan yoshlar yarim tobe bo'lib qolishda davom etadilar. Ular tez-tez ota-onani ko'rgani borishi, maslahat bilan murojaat qilishi, moliyaviy va moddiy yordamga muhtoj bo'lishi mumkin, u shu tarzda oilani uch avloddan iborat yacheyka sifatida mustahkamlab boradi. Bu oila taraqqiyotining eng murakkab davridir. Ota-onalarga ularning katta yoshdagi bolalarining nikoh bo'yicha qarindoshlari bilan munosabatda bo'lishlariga to'g'ri keladi. Aytish joizki, oila rivojlanishining bu davrida ko'p avlodli yacheykaning kuyovlar va kelinlar shaxslarida vakil qilingan boshqa yacheyka bilan to'qnashuvi sodir bo'ladi. Buning natijasida oila qisqarishi yoki kengayishi mumkin.

To'rtinchi davr – avlodlar o'rtasidagi munosabatlarda avtonomlashuv va muvozanat davri. Bu davrda bolalar o'z oilalarida muvaffaqiyatli o'rnashib oladilar, 50-65 yoshga etgan ota-onalar esa o'z martabalari cho'qqisida yoki pensiyaga chiqishga tayyorlanadi. Bu davr mobaynida oilaviy birdamlik mustahkamlanadi, oila tarkibi eng

maqbul, unda barcha avlodlardan vakillar bor va uning aksariyat a'zolari mustaqillik va hurmatga sazovor bo'lgan. Oilaning katta yoshdagi a'zolari ota-onalarni qo'llab-quvvatlash va agar zarur bo'lsa, ularga g'amxo'rlik qilish qobiliyatida ifodasini topuvchi yetuklikka erishadi.

Beshinchi davr – g'amxo'rlik davri. Ko'pgina avlodlardan tarkib topgan oila tarkibi borgan sari ko'proq murakkablashadi, yangi avlodlarni o'ziga qo'shib oladi. G'amxo'rlikka muhtoj a'zolari soni borgan sari ortib boradi, oilaning katta a'zolarida jismoniy zaiflashuv va kasalliklar ehtimoli o'sadi. Bu davrda o'rta yoshga yetgan bolalar o'z faoliyatida va bir necha avlodlarni birlashtiruvchi qarindoshlik aloqalari tizimida asosiy o'rinni egallaydi. Ular keksayib qolgan ota-onalarga boshpana berishlari; ajrashgan qizi va uning bolasiga g'amxo'rlik qilishi; o'z bolalarini o'qish davrida qo'llab-quvvatlashi; qarindoshlarga vasiylik qilishi va ularga uy-joy berishlari mumkin.

Keksalar va jismoniy zaif ota-onalar haqida g'amxo'rlik qilish – bu davrdagi asosiy vazifa oiladagi ko'p sonli stresslar va keskinlik o'sishining manbayidir. Oila birligiga katta avlodning huquqiy muomalaga layoqatsizligi va o'limi tahdid soladi. Oilaga oiladagi yetakchi rolni guruhning keksayib borayotgan asosidan keyingi avlodga asta-sekin berilishi davrida rollarning o'zgarishi, oila musibati va yo'qotishlari bilan bog'liq bo'lgan vazifalarni bajarishga to'g'ri keladi.

Oltinchi davr – oila siklining yakuniy davri bo'lib, u “qayta qurish” deb ataladi. Oilaning yangi boshlig'i paydo bo'lishi bilan bajariluvchi vazifalarning murakkabligi kichrayadi, qayta qurilgan guruh – yangi oila emas, oilaning hayot siklidagi ikkinchi avlod paydo bo'ladi. Dastlabki guruh bilan mustahkam aloqa ko'p yillar davomida noyob oilaviy an'analarga yana va yana qaytuvchi oilaviy xotiralar, marosimlar, udumlar yordamida saqlab turiladi.

Oilaning hayot siklini o'rganish oila rivojlanishining turli davrlaridagi muammolarining chuqurroq tahlilini o'tkazish imkonini beradi. Shu bilan birga, olingan ma'lumotlardan oilaga manzilli yordam ko'rsatishda, oilaviy siyosatni o'tkazishda foydalanish mumkin.

10.2. Oilaning vazifalari, tarkibi va turlari

Oilaning ijtimoiy-iqtisodiy, demografik mohiyati oila vazifalari, uning tarkibi kabi tushunchalar orqali ifodalanadi.

Oilaning vazifalari jamiyat, oila va uning barcha a'zolarining o'zaro birgalikdagi harakati tizimini aks ettiradi. Har qanday jamiyat faoliyati uchun oilalar ham umuminsoniy rolni, ham undan jamiyat talab qiladigan qator eng muhim rollarni bajarishlari kerak. Bu umuminsoniy ehtiyojlarning dastlabki ta'minoti, bolalar tarbiyasi, ijtimoiy, madaniy an'analarning davom ettirilishidir. 10.1-jadvalda oilaning asosiy vazifalari keltirilgan.

Oilaning eng muhim vazifasi – bu har doim farzandlarning tug'ilishi va tarbiyasi bo'lgan. Bola shaxsi, uning hayoti ijtimoiy munosabatlar ta'siri ostida shakllanadi. Biroq, ota-onalarning madaniyat, shu jumladan, axloqiy madaniyat darajasi, ularning hayotiy rejalari va intilishlari, ijtimoiy aloqalari va oilaviy an'analari shaxsning rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Farzandning ko'pgina shaxsiy sifatlari (or-nomus, qadr-qimmat, mehnatsevarlik, yaxshilik, sobitqadamlik) oilada shakllanadi va rivojlanadi.

10.1-jadval

Oilaning asosiy vazifalari

Oilaviy faoliyat shakli	Jamoaviy vazifalar	Individual vazifalar
Reproduktiv	Jamiyatning biologik takror barpo bo'lishi	Farzandlarga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi
Tarbiyaviy	Yosh avlodning ijtimoiylashuvi. Jamiyatning madaniy uzluksizligini ta'minlash	Ota-onalikka, farzandlar bilan muloqotga, ularni tarbiyalashga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi
Xo'jalik-maishiy	Jamiyat a'zolarining jismoniy sog'lig'ini saqlash	Oilaning bir a'zosining ikkinchisiga xo'jalik-maishiy xizmat ko'rsatishi, farzandlarni parvarish qilish
Iqtisodiy	Jamiyatning voyaga yetmagan va mehnatga layoqatsiz a'zolarini iqtisodiy ta'minlash	Oilaning bir a'zosining ikkinchisidan moddiy yordam olishi (mehnatga layoqatsizlik holatlarida)
Ma'naviy	Oila a'zolarining shaxsini	Oila a'zolarining o'zaro

muloqot	rivojlantirish	ma'naviy boyishi.
Ijtimoiy maqom	Oila a'zolariga ma'lum ijtimoiy maqomning berilishi. Ijtimoiy tarkibning takror barpo bo'lishi	Ijtimoiy intilishga bo'lgan ehtiyojning qondirilishi
Dam olish	Oqilona dam olishni tashkil etish. Dam olish sohasida ijtimoiy nazoratni amalga oshirish	Oila a'zolarining birga dam olishga bo'lgan ehtiyojlarining qondirilishi, dam olishga bo'lgan qiziqishlarning o'zaro boyitilishi
Emotsional (psixoterapevtik)	Shaxsning emotsional barqarorlashuvi, ularni ruhiy davolash	Oiladagi individlarga ruhiy yordam berish, emotsional qo'llab-quvvatlashni ta'minlash.
Jinsiy	Jinsiy nazorat	Jinsiy ehtiyojlarning qondirilish
O'zini o'zi muhofaza qilish	Oila a'zolarini xavfsiz, sog'lom, to'laqonli yashashlarini ta'minlashga asoslangan oilaviy vazifalar balans	Individual va jamoaviy yashashning ehtiyojlarini qondirish va mahalliy hamjamiyat qiziqishlarining asosini tashkil qilish

1990-yillargacha oilaning ishlab chiqaruvchilik vazifasi cheklangan ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatdan iborat bo'lgan. Bu faoliyat (ayniqsa, ayollarniki) bolalar tarbiyasi, dam olish, mulkni boshqarish va uni meros bo'yicha berishning faqat qisman imkoniyati, sezilarli darajada oila o'rnini bosuvchi ijtimoiy ta'minot, bolalarni jamoatchilik asosida tarbiyalash bilan bog'liq bo'lgan.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi oilaning mamlakat iqtisodiyoti va rivojlanishidagi ahamiyatining o'sishiga olib keldi. So'nggi yillarda oilaning iqtisodiy vazifasi o'zgarishining asosiy xususiyatlariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- amalga oshishida oilaning barcha a'zolari ishtirok etadigan oilaviy biznesning rivojlanishi;
- qator xo'jalik-maishiy faoliyat turlarining oiladan tashqaridagi institutlardan qaytadan oilaga qaytishi;

- ayollarning oilaviy ishlab chiqarishga qaytishi;
- bolalarning ota-onalar ixtiyoriga iqtisodiy jihatdan kechroq berilishi va ota-onalarning o‘z farzandlaridan shaxsiy yordamchi xo‘jalikda, kichik biznesda xodim sifatida borgan sari ko‘proq foydalanishlari va bundan manfaatdorligining bir paytning o‘zida borayotgan jarayoni chog‘ida, oila tomonidan ularga xarajatlarning ko‘payishi;

- insonlar tomonidan oiladan tashqarida sarflanuvchi vaqt miqdorining kamayishi.

Oila va uy xo‘jaliklarini ishlab chiqarish hamda iqtisodiy faoliyatiga ko‘ra ishlab chiqaruvchilik va noishlab chiqaruvchilik turlariga ajratish mumkin.

Uy xo‘jaliklarining ishlab chiqaruvchilik vazifasi o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- shaxsiy yordamchi xo‘jaliklarni yuritishni, ya‘ni qishloq xo‘jaligi, jumladan, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlarini uy xo‘jaligida yetishtirish, iste‘mol qilish va tashqarida sotish, ishlab chiqarish uchun barcha turdagi yer maydonlaridan (tomorqa, bog‘, dala hovli, poliz, hovli) foydalanishni;

- kasanachilikni rivojlantirishni;

- aholiga turli xil maishiy xizmatlarni ko‘rsatishni;

- oilaviy biznesni.

Iqtisodiy noishlab chiqarish vazifalari o‘z ichiga quyidagilarni oladi:

- oilaviy lizing, ya‘ni uy-joy maydonlarini, dala hovlilarni, yerlarni, uzoq muddat foydalaniluvchi predmetlarni, asbob-uskunalarini, avtomobillarni, garajlarni ijaraga berish;

- qimmatli qog‘ozlar va valuta sotib olish hamda ulardan foydalanish, banklarga omonatlar qo‘yish bilan operatsiyalarni amalga oshirish.

Oila bozor xo‘jaligida xaridorning kuchi yetadigan tovarni shakllantirishning eng muhim omilidir. Ish haqi, tadbirkorlik faoliyatidan keladigan daromadlar, boshqa daromadlar oila darajasida uning a‘zolari miqdoriga, ularning ijtimoiy-demografik xususiyatlariga muvofiq qayta taqsimlanadi, bu o‘z navbatida, ularni aynan oila a‘zolari sifatida iste‘mol qilishga ta‘sir qiladi. Oila nafaqat xususiy va davlat korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilgan tovarlar va

xizmatlarni, balki turli xil ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlarini ham iste‘mol qiladi.

Shunday qilib, zamonaviy oilaga xos bo‘lgan vazifalar majmuyi quyidagilardan iborat:

- reproduktiv;
- tarbiyaviy;
- xo‘jalik-iqtisodiy;
- rekreativ (o‘zaro yordam, sog‘liqni saqlash, bo‘sh vaqt va dam olishni tashkil qilish);
- kommunikativ va regulyativ (boshlang‘ich ijtimoiy nazorat, oiladagi hokimiyat va obro‘ni amalga oshirish).

Oila tarkibi deganda, uning a‘zolari o‘rtasidagi qarindoshlik, ma‘naviy-axloqiy munosabatlar tizimi tushuniladi.

Oilalarning avtoritar va egalitar tarkibi mavjud. Avtoritar oilalar xotinning erga qat‘iy bo‘ysunishi va odatda, ota-onalar va bolalarning o‘zaro munosabatlaridagi qattiq intizom bilan ajralib turadi. Egalitar oilalar er-xotinning shaxsiy sifatlari va qobiliyatlariga muvofiq taqsimlanishiga, ulardan har birining qarorlar qabul qilishda teng ishtirok etishlariga, vazifalar va bolalar tarbiyasining ixtiyoriy taqsimotiga asoslangan.

Oilaning turlari. Demografik tarkib va qarindoshlik munosabatlariga bog‘liq ravishda oilalar turlarga ajratiladi.

Oilalar ichida eng keng tarqalgan turi – bu oddiy (nuklear) oilalar bo‘lib, bunday oilalar nikohda turmaydigan, bolali yoki bolasiz er-xotin juftligidan iborat oilalar hisoblanadi. Ota va onaning bolalar bilan qarindoshligi, aka-ukalar va opa-singillar o‘rtasidagi qarindoshlik er-xotinlikning nuklear asosiga qo‘shimchadir, shuning uchun demograflar ularni ba‘zan er-xotinlik oila deb atashadi.

Agar oiladagi bolalardan ba‘zilari nikohlangan bo‘lsa kengaygan yoki murakkab oila hosil bo‘ladi. U birga yashaydigan va umumiy xo‘jalik bilan bog‘langan uch yoki undan ko‘p avlodlarni, ularning bitta yoki har xil avlodga tegishliligi yoki tegishli emasligidan qat‘i nazar o‘z ichiga oladi. Kengaygan oilada ota-onalar va bolalarning, aka-ukalar va opa-singillarning qon-qarindoshligi ta‘kidlab ko‘rsatiladi, shuning uchun ularni ba‘zan qon-qarindoshlar deb ataladi.

Ko‘pchilik tadqiqotchilar fikricha, kengaytirilgan oila barham topayotgan oila turi hisoblanadi. Chunki, sanoat inqilobi katta xo‘jalik,

ko‘p sonli a‘zolar, jumladan, bitta uyda yashovchi ko‘p bolalar, katta yoshdagi aka-ukalar, opa-singillar, ularning farzandlari, buvalar va buvilar xos bo‘lgan ushbu oila turini barbod qiladi. Bitta-ikkita ota-ona va bir necha farzandlardan iborat bo‘lgan va qarindoshlar bilan cheklangan aloqalarga ega bugungi nuklear oila sanoatlashtirish natijasidir.

Oilaning boshqa tipologiyalari ham mavjud:

– er-xotinning mavjudligiga ko‘ra tugal (oilada er va xotin mavjud) va tugalmas (er yoki xotinning bittasi yo‘q) oilaga ajratiladi;

– oilani yana quyidagi turlarga ajratib ko‘rsatish mumkin:

a) patriarxal oila. Unda ota oilaning rasmiy boshlig‘i bo‘ladi va hokimiyatni amalga oshiradi;

b) matriarxal oila. Rasmiy boshliq sifatida ona hisoblanuvchi shakli.

Oilaning iqtisodiy barqarorligini ta‘minlash ko‘pchilik hollarda uning iqtisodiy faoliyati bilan bog‘liq. Shu bois, har qanday oila uy-ro‘zg‘ordagi maishiy muammolarni hamjihatlikda hal etib, o‘zini o‘zi iqtisodiy jihatdan ta‘minlagan taqdirdagina barqaror bo‘lishi, jamiyatda ro‘y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarning faol subyektiga aylanishi mumkin. Shu bilan birga, oila jamiyatning birlamchi ijtimoiy-iqtisodiy bo‘g‘ini hisoblanib, unda aholi daromadlari shakllanadi va uning a‘zolarining moddiy-iqtisodiy hamda iste‘mol ehtiyojlari qondiriladi.

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, oilalar iqtisodiy ta‘minlanganlik darajasi bo‘yicha beshta guruhga ajratiladi:

1. Kambag‘al oilalar. Bu toifa oilalarda bir kishiga to‘g‘ri keladigan daromad tirikchilik minimumiga teng yoki undan kam bo‘ladi.

2. Kam ta‘minlangan oilalar. Oilaning bu turida bir kishiga to‘g‘ri keladigan daromad tirikchilik minimumidan ko‘p, biroq o‘rtacha ko‘rsatkichdan past bo‘ladi.

3. Ta‘minlangan oilalar. Bu oilalarda bir kishiga to‘g‘ri keladigan daromad o‘rtacha ko‘rsatkich atrofida bo‘ladi.

4. To‘q oilalar daromadi o‘rtacha ko‘rsatkichdan yuqori va o‘zidan hech narsani ayamaydigan oilalar hisoblanadi.

5. Boy oilalar. Bu toifa oilalarga daromadi oqilona iste‘mol budjetidan yuqori bo‘lgan oilalar kiradi.

Oilada er-xotin va farzandlarning manfaatlari uygʻunlashib, ularning sa'y-harakati bilan pul topib, ro'zg'or tebratish kabi iqtisodiy vazifalar bajariladi. Buning natijasida oilaning iqtisodiy barqarorligi ta'minlanadi. Shu bilan birga, oilaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning bir qator tamoyillari borki, ularga rioya etish lozim. Ular quyidagilar:

- oilaning sa'y-harakati barcha oila a'zolari talab-ehtiyojini qondirishga bo'ysunishi talab qilinadi;

- oilaning iqtisodiy faoliyatiga oid qarori demokratik asosda qabul qilinishi kerak;

- oila iqtisodiy ratsionalizm qoidlariga rioya etishi kerak, ya'ni oila o'z farovonligini oshirishning eng nafli yo'lidan borishi kerak;

- muqobil tanlov qoidasiga amal qilish kerak. Oilaning ehtiyoji ko'p bo'ladi, lekin uning topgan daromadi cheklanib, hamma ehtiyojlarni birdaniga qondirishga yetmaydi. Shu bois ehtiyojlarning eng zaruri tanlab olinishi va ularni kam sarf bilan qondirilishi lozim bo'ladi;

- iqtisodiy murosaga kelish qoidasiga amal qilish lozim. Bunda oila a'zolari oila farovonligini oshirish uchun kim nima ish qilishi, kimning individual ehtiyojini qachon qondirish haqida bir qarorga kelish va uni hamjihatlik bilan amalga oshirish talab qilinadi;

- oila daromadlari va xarajatlarini rejalashtirish, ularning bir-biriga muvofiqligini ta'minlab, oila budjetidagi kamomadga yo'l bermaslik kerak.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tamoyillar bevosita oilalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan bo'lib, ularga amal qilish oilalar farovonligini oshirishga yordam berishi shubhasizdir.

10.3. Zamonaviy oila transformatsiyasi

Oilada doimiy ravishda o'zgarishlar sodir bo'lganligi bois, uning ahamiyati va roliga ortiqcha baho berish qiyin. Masalan, an'anaviy oilada huquq va burchlar azaldan uning barcha a'zolari o'rtasida taqsimlab berilgan va barcha so'zsiz bu qoidalarga bo'ysuniladi. Buning asosida mehnatning tabiiy taqsimlanishi yotgan: oila an'anaviy tarzda faqat ayollar mehnati ishga solinadigan soha hisoblangan, erkaklar vazifalari doirasi esa asosan oiladan tashqarida to'plangan.

Bunday oilada tarbiyalanuvchi farzandda jamoa va oilaviy an'analarga hurmat tuyg'usi hosil bo'lgan. Shu bilan birga, oilaning roli yyetarlicha pragmatik bo'lgan: bolani o'z ota-onalariga ishda yordam bera olishi, keksayganlarida ularga tayanch, himoya va boquvchi bo'lishi uchun parvarishlagan va o'qitishgan.

Oilani bunday an'anaviy tushunish ancha uzoq hukmronlik qilgan. Biroq, XX asrning 50-yillarida nikohga nisbatan ayrim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Uning eng muhim maqsadi hech qanday qiyinchiliklar bilan hisoblashmasdan, bolalarning muvaffaqiyatiga erishish bo'lib qolgan. Oila borgan sari ko'proq o'z vazifalari avtonomligini yo'qotib boryapti: keksaygan ota-onalarini boqish, kichik yoshdagi bolalarni tarbiyalash va o'qitishda yordam ko'rsatish kabi vazifalardan ayrimlarini turli-tuman ijtimoiy va maishiy institutlarga berib yubormoqda. Buning natijasida oila a'zolari o'z oilasiga kam darajada tobe bo'lib qolmoqda. Oilaning katta yoshdagi a'zolari, odatda, oila bilan, uning manfaatlari bilan aloqasi bo'lmagan har xil faoliyat sohalariga, mehnat jamoalariga jalb qilingan. Oila uning a'zolarining bu munosabatlaridan tashqarida qolib ketmoqda. Oilaning "inson – jamiyat" o'zaro munosabatlaridagi vositachilik faoliyati miqyoslari ham qisqarmoqda, chunki oilaning har bir a'zosi jamiyat bilan deyarli bevosita bog'liqdir.

Bozor munosabatlarining rivojlanishi oilani sezilarli darajada o'zgartirdi. U jamiyatning yanada ko'proq mustaqil va avtonom guruhi bo'lib bormoqda. Shu bilan bir paytda oilaga munosabat, uning istiqbollari haqidagi fikrlar o'zgarmoqda. Ayrim demograf olimlarning fikricha, oilaning kelajakdagi roli o'sadi. Buning asosiy sababi, avvalo, shundan iboratki, oila – bu hayotning o'sib borayotgan sur'atlaridan holdan toygan bugungi kun odamlari uchun deyarli yagona boshpanadir. Dunyoda raqobat, quyosh ostidagi joy uchun kurash, shafqatsizlik, sovuq hisob-kitob qanchalik ko'p bo'lsa, inson himoyalanihga, osoyishtalikka, oilaning axloqiy qadriyatlariga shunchalik ko'proq intiladi. Jamiyatda odamlar qanchalik begonalashib borsa, ularning tug'ishganlar va yaqinlarning dilkash davrasiga intilishi shunchalik kuchli bo'ladi.

Oilaga demograf olimlar tomonidan bildirilgan boshqacha nuqtai nazarga muvofiq, inson tomonidan oliy ustunlik o'z qobiliyatlarini rivojlantirishga, o'z shaxsini izlashga beriladi. Er-xotinlik ittifoqini

tuzish va saqlash uchun asosiy dalil bu holda o'z baxt-saodatiga intilish bo'lib qoladi. Birinchi qarashda bu hamon oilaning ahamiyatini yuqori baholashdek ko'rinadi, chunki oila haqida so'zlar ekan, odamlar uni tayanch deb ataydilar. Biroq, bu nuqtai nazarni batafsilroq o'rganish "tayanch" tushunchasi ostiga nima joylanishini aniq ko'rsatadi. Oila, onalik va bolalik instituti tomonidan o'tkazilgan tekshiruv shuni ko'rsatadiki, so'ralganlarning 50 foizidan ortig'i oila "kasallik paytida", "katta ko'ngilsizliklar paytida", "turmushni yo'lga solishda" muhim. Qolgan barcha vaziyatlarda oila ijobiy rol o'ynamaydi, to'siq yoki ahamiyatga ega bo'lmagan narsa sifatida chiqadi. To'g'ri, ayollar oila rolini erkaklarga qaraganda ijobiy baholaydi. Biroq, bu ularning taxminan yarmi oilani "daromadlarni oshirishga intilishdagi", "buyumlar sotib olishdagi", "ta'til paytidagi" tayanch, deb baholashida namoyon bo'ladi.

Shunga o'xshash natijalarni aholi o'rtasida o'tkazilgan qator sotsiologik tadqiqotlar ham tasdiqlaydi. Masalan, Germaniyada joylashgan "Allenbax" demografik tadqiqotlar instituti xodimlari tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda aholiga "Baxtli hayot kechirish uchun oilani zarur, deb hisoblaysizmi?" degan savol bilan murojaat qilingan. So'rov natijalariga ko'ra, 68 foiz erkaklar va ayollar tasdiqlab javob bergan. Shu bilan birga, 80 foiz oilalar bolalar va ota-onalar o'rtasida o'zaro tushunish hukmronligini, umumiy ishlar ko'pligini, barcha muhim qarorlar birgalikda qabul qilinishini aytgan. Biroq, o'z oilasi haqida so'zlar ekan, faqat 40 foiz so'ralganlarga o'z oilasida hamma narsani birgalikda qilishni istashini bildirgan, 44 foizi o'zlarining bolalar bilan o'zaro munosabatlarini qoniqarli, deb baholagan.

Shunday qilib, aytish mumkinki, "avval – men, qolgan barcha narsalar keyin" shiori tobora ommalashib bormoqda. O'zbekistonda, to'g'ri, bu jarayonlar hali ommaviy xususiyat kasb etgani yo'q, biroq bularning barchasi yaqin kelajakda uni ham kutib turibdi. Hozircha esa biz buni g'arb jamiyati misolida kuzatishimiz mumkin.

Sotsiolog olim Bekning ta'kidlashicha, zamonaviy bozor modeli mantiqiy nihoyasiga yetkazilsa nikohsiz va oilasiz dunyoda hozir bo'lish mumkin. Har kim bozor talablariga javob berishi uchun mustaqil, ozod bo'lishi kerak, faqat shunday qilibgina o'zining moddiy tirikligini ta'minlash mumkin. Qaror topgan bozor jamiyati bolasiz jamiyatdir.

Shu bilan birga, haqiqatda oilaning yo'qolishi yoki parchalanishi emas, balki oila va jamiyatda qabul qilingan munosabat uslubidagina

parchalanish va o'zgarish bo'lmoqda, deb da'vo qilish tamoman qonuniydir.

Oiladagi vazifalarning taqsimlanishi, eski turining o'zgarishi jamiyat ustunlarining yemirilishi emas, balki eski ijtimoiy sharoitlarning buzilish jarayonidir. Oila a'zolari o'rtasidagi patriarxal turdagi munosabatlar o'rniga yangi egalitar kelmoqda. U an'analar tomonidan berilgan va tabiiy qonun darajasigacha ko'tarilgan hukmronlik va bo'ysunish munosabatlariga emas, balki tenglik munosabatlariga asoslangan. Ularning asosida oilaning har bir a'zosining qobiliyati va istaklariga muvofiq keluvchi rollar va majburiyatlarni ijro etish istagi va qobiliyati yotadi.

Egalitar yo'nalish tarafdorlarining hisoblashicha, bizning hayotimizning salbiy hodisalari – oilaviy rishtalarning zaiflashuvi, yangi avlodning miqdor va sifat ko'rsatkichlarining pasayishi, parvarishsiz qolgan qariyalar muammosi, alkogolizm – jamiyat o'zining daxlsiz negizlarini buzganligi natijasi emas, balki davrimizning patriarxal turdan egalitar turga o'tishidir. Aytish joizki, bu davrda eski qonunlarga amal qilmaydi yoki zid amal qiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. "Oila" tushunchasiga ta'rif bering.
2. Oila qaysi fanlar tadqiqot obyekti hisoblanadi?
3. Oilaning asosiy vazifalarini sanab bering.
4. "Oila" va "uy xo'jaligi" tushunchalarini farqlang.
5. Oilaning reproduktiv vazifasini tushuntirib bering.
6. Aholining oilaviy tarkibi deganda nimani tushunasiz?
7. Oilaning qanday turlarini bilasiz?
8. Iqtisodiy ta'minlanganlik darajasi bo'yicha oilalar qanday guruhlarga ajratiladi?
9. Oilalarning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning qanday yo'nalishlarini bilasiz?
10. Zamonaviy oila transformatsiyasi deganda nimani tushunasiz?

XI BOB. IKKILAMCHI DEMOGRAFIK O‘TISH VA MIGRATSIYA

11.1. Ikkilamchi demografik o‘tishda migratsion harakat tavsifi

Aholi migratsiyasi – bu odamlarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o‘zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib-ketishini anglatuvchi ko‘chishidir.

Migratsiya so‘zi lotincha “migratio” so‘zidan olingan bo‘lib, “ko‘chish” ma’nosini anglatadi.

Aholining turli maqsadlarda, ya’ni yangi yerlarni o‘zlashtirish, daromad topish, o‘qish, yashash hamda siyosiy nuqtai nazardan yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o‘zgartirishiga uning mexanik harakati deyiladi¹⁸.

Demograflar orasida haligacha migratsiya demografiyaning predmeti hisoblanishi yoki mustaqil fanligi to‘g‘risida bahslar davom etib kelmoqda. Migratsiyani demografiyaning bir tarkibiy qismi sifatida ko‘rilishiga qarshi bo‘lgan demograflarning keltiradigan asosiy dalili shundan iboratki, migratsiya dunyo aholisining umumiy soniga hech qanday ta’sir o‘tkazmaydi, chunki u doimo nolga teng, ya’ni immigrantlarning soni emigrantlar sonida teng. Professor V.A.Ionsevning fikriga ko‘ra, migratsiya aholining takror barpo bo‘lishiga bevosita ta’sir o‘tkazishi mumkin, ya’ni demografik jarayon sifatida faqatgina ko‘chishlar yoki qaytmaydigan migratsiya shaklida yuzaga chiqishi mumkin va faqat ushbu shaklda u demografiya predmetiga bevosita kiradi¹⁹.

Migratsiya demografik jarayonlarga bevosita ta’sir o‘tkazishi bilan birga, u mamlakatning demografik rivojlanishiga ham bilvosita ta’sir o‘tkazishi mumkin. Masalan, AQSHga mehnat qilish maqsadida borgan migrantlar oilasida tug‘ilgan chaqaloq mamlakat fuqarosi hisoblanadi va shu yo‘sinda uning demografik rivojlanishiga o‘z ta’sirini o‘tkazadi.

18 Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. Монография. – Т.: Fan va texnologiya, 2010. - 113 б.

19 Введение в демографию. Учебное пособие. – М.: ТЕИС, 2002. – С.344.

Migratsion harakatning umumiy tasnifi makon-vaqt tarkibiy qismlariga asoslanadi. Aholi migratsiyasining bir qancha tasniflari mavjud bo‘lib, ularning asosiga: migratsiya turlari, holati (ko‘rinishi), shakllari, sabablari va bosqichlari kiritilgan.

Migratsiya turlari. Migratsion harakat nafaqat bir mamlakat ichida, balki mamlakatlararo ham sodir bo‘lishi mumkin. Shuning uchun migratsiyaning ikki turi farqlanadi: xalqaro (mamlakatlararo, tashqi) va ichki (mamlakat ichida).

Xalqaro migratsiya uchun aynan immigratsiya va emigratsiya kabi tushunchalar xosdir. Immigratsiya aholining biror mamlakatga ishga joylashish yoki o‘qish uchun doimiy yoki vaqtinchalik (odatda, uzoq muddat) yashash uchun ko‘chib kirishini bildiradi. Shuningdek, uning ko‘pchilik hollarda fuqarolikni almashtirish (masalan, oilalarni birlashtirish) bilan bog‘liq bir qator sabablari ham bor. Emigratsiya aholining boshqa mamlakatga doimiy yoki vaqtinchalik (uzoq muddatga) yashash uchun ko‘chishini (ixtiyoriy yoki majburiy) bildiradi.

Xalqaro migratsiya kontinentlararo (masalan, Yevropadan AQSHga yoki Avstraliyaga) va kontinent ichidagi (masalan, Yevropa hududi bo‘yicha) kabi turlarga bo‘linadi.

Ichki migratsiya deganda, mamlakat hududi doirasida bir manzilgohdan ikkinchi manzilgohga ko‘chayotgan aholi tushuniladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi hududi doirasida aholining ko‘chishi ichki migratsiya hisoblanadi.

Ichki migratsiya oqimlari quyidagi yo‘nalishlar bo‘yicha farqlanadi: shahardan shaharga, qishloqdan qishloqqa, qishloqdan shaharga, shahardan qishloqqa. Ushbu yo‘nalishlar ma’lum bir ma’noda xalqaro migratsiya uchun ham xosdir.

Migratsiya ko‘rinishlari. Migratsiyani (tashqi va ichki) ko‘rinishlari bo‘yicha tasniflayotganda odatda ular quyidagicha farqlanadi: doimiy (umrbod), vaqtinchalik, majburiy, qonuniy, noqonuniy, mehnat.

Doimiy (umrbod) migratsiya doimiy yashash joyini butunlay almashtirish bilan bog‘liq: boshqa mamlakatga yoki qishloqdan shaharga va h.k.

Vaqtinchalik migratsiya yyetarlicha uzoq muddatga, lekin cheklangan, ko‘pincha oldindan belgilangan muddatga ko‘chishini

bildiradi. Masalan, ko'pchilik ishchilarning kam sonli aholi yashaydigan hududlarga shartnoma bo'yicha bir necha yil ishlash uchun ko'chishi vaqtinchalik migratsiya hisoblanadi.

Majburiy migratsiya migratsiyaning zamonaviy ko'rinishlaridan biri bo'lib, u siyosiy sabablarning natijasi hisoblanadi. Masalan, sobiq ittifoqda majburiy migratsiyaning shakllaridan biri bo'lib aholini ommaviy deportatsiya qilish hisoblangan. U bir necha yo'nalishlarda amalga oshirilgan. Quloqlar deb nomlanuvchi odamlarga nisbatan bir qator deportatsiyalar qo'llanilgan. Ular 1930-yillarning boshida kollektivlashtirish va quloqlarni yo'qotish shiori ostida amalga oshirilgan. Ushbu rejalar bo'yicha Ukrainadagi quloqlar Shimoliy va markaziy Qora tuproq hududlariga, Quyi va O'rta Volga bo'ylari va Belorussiyadan Sibirga, Shimoliy kavkazdan Ural va Qozog'istonga ko'chirilgan. G'arbiy hududlar aholisi Sharqiy Sibir va Uzoq Sharqqa ko'chirilgan. Umuman olganda, ushbu ko'chirishlarda quyidagi tendensiyalar kuzatilgan: birinchidan, ularni vatanlaridan iloji boricha uzoqroqqa ko'chirib o'tishga intilish, ikkinchidan, umuman boshqa tabiiy iqlim sharoitlariga jo'natish. 1931-yildagi quloqlarni surgun qilish geografiyasida shimoliy va uzoq hududlarni o'zlashtirish rejalaridan hududlarni iqtisodiy rivojlantirishning mahalliy va amaliy vazifalarini yechishga o'tish kuzatildi.

Sovet deportatsiyalarining yana bir turi – “chegaralarni tozalash” hisoblanadi. 1930- va 1934–1935-yillardan boshlab chegara hududlarda yashovchi odamlar o'z vatanlaridan ko'chirila boshladi: G'arbdan finlar, nemislar, polaklar; janubdan qurdlar, eronliklar; Uzoq sharqdan esa koreyslar.

Va nihoyat, Ikkinchi jahon urushi yillarida butun bir xalqlar va elatlarni mamlakatning uzoq hududlariga deportatsiya qilish jarayoni kuzatildi (masalan, O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sibirga).

Ittifoqning parchalanishi bilan majburiy migrantlar paydo bo'ldi. Hozirgi vaqtga ularga quyidagilar kiradi: qochoqlar; vaqtinchalik qochoqxona berilgan shaxslar; majburiy ko'chib ketganlar; ichki ko'chirilgan shaxslar.

Qochoq maqomini O'zbekiston fuqarosi bo'lmagan, ma'lum bir alomatlar bo'yicha: irqi, dini, millati, ma'lum bir ijtimoiy guruhga mansubligi, siyosiy qarashlari bo'yicha ta'qib qilinish qurboni bo'lishdan qo'rqayotgan va o'z fuqaroligi bo'lgan davlatning

himoyasidan foydalana olmaydigan yoki foydalanishni xohlamaydigan kishilar oladilar. Bular qatoriga ma'lum bir fuqaroligi bo'lmagan, o'zining avvalgi yashash joyi davlatiga bora olmaydigan yoki borishni istamaydigan shaxslarni ham kiritish mumkin. Tinchlikka, insoniylikka nisbatan jinoyat sodir qilgan yoki boshqa og'ir qasddan jinoyat sodir qilgan shaxslar qochoq sifatida tan olinmaydilar.

Vaqtinchalik qochoqxona olgan shaxslar qatoriga ularni qochoq deb tan olinishi uchun asoslari bo'lgan, lekin mamlakat hududida vaqtinchalik qolish imkonini berish uchun iltimosnoma arizasi bilan cheklangan xorijiy fuqarolar va fuqaroligi yo'q shaxslarni kiritish mumkin. Ular qochoqlar deb tan olinishi uchun asosga ega bo'lmasliklari ham mumkin, lekin insoniylik yuzasidan mamlakatdan tashqariga deportatsiya qilinmaydi.

Sobiq ittifoq tarkibiga kirgan respublika hududida muqaddam yashagan, fuqaroligi bo'lgan, mamlakatda qochoq maqomini olgan, keyinchalik fuqaroligini olishi bilan avvalgi maqomini yo'qotgan shaxs majburiy ko'chuvchi sifatida tan olinishi mumkin. Lekin, bunda shunday holatlar e'tiborga olinishi kerakki, ularni qochoq maqomi amaldagi davrida mamlakat hududida joylashishiga xalaqit beradigan holatlar e'tiborga olinishi zarur.

Majburiy ko'chuvchi sifatida xohlagan mamlakat fuqarosi ham tan olinishi mumkin, u mamlakatning biror-bir subyektidagi yashash joyini almashtirishga majbur bo'lgan va boshqa subyektga ko'chib o'tgan yoki xorijiy davlat hududidagi yashash joyini tashlab ketishga majbur bo'lgan va mamlakatiga kelgan shaxs bo'lishi mumkin. Ular qatoriga qonuniy asoslarga ko'ra O'zbekiston hududida doimiy yashovchi va uning chegaralari doirasida yashash joylarini o'zgartirgan xorijiy fuqarolar va fuqaroligi yo'q bo'lgan shaxslar ham kirishi mumkin.

Majburiy ko'chuvchi sifatida tinchlikka, insoniylikka nisbatan jinoyat sodir qilgan yoki boshqa og'ir qasddan jinoyat qilgan shaxslar tan olinmaydi.

Ichki ko'chirilgan shaxslar – mamlakat hududida doimiy yashovchi, millatlararo janjallar natijasida doimiy yashash joylarini tashlab ketgan, lekin majburiy ko'chuvchi maqomiga ega bo'lmagan fuqarolardir.

Agar gap tashqi migratsiya haqida ketadigan bo'lsa, uning yana bir ko'rinishi – noqonuniy (yashirin) migratsiyani ham ajratib ko'rsatish mumkin. Uning asosida qonunni buzish yotadi. Bunday migratsiyaning subyektlari bo'lib nazorat qilinmaydigan shaxslar va noqonuniy migrantlar hisoblanadi. Shuningdek, noqonuniy migrantlarga mamlakatga noqonuniy kirib kelayotgan xorijlik fuqarolar va fuqaroligi bo'lmagan shaxslar; ma'lum qilingan istaklari maqsadlariga muvofiq bo'lmagan shaxslar ham kiradi. Bunda noqonuniy migrantlar – bu qonuniy va noqonuniy asoslarda, keyinchalik noqonuniy holatga o'tayotgan va noqonuniy ishga joylashayotgan, boshqa mamlakatga ish topish maqsadida kirib kelayotgan shaxslar (turist sifatida va h.k. sabablarga ko'ra xususiy chaqirilayotgan shaxslar) ham kiradi.

Mehnat migratsiyasi – bu mehnat faoliyatini amalga oshirish maqsadida doimiy yashayotgan odamlarning bir hududdan ikkinchi hududga (mamlakatga) qonuniy asoslarda ixtiyoriy ravishda ko'chib o'tishidir. Tashqi mehnat migratsiyasining subyektlari bo'lib fuqaroligi bo'lmagan davlatda mehnat faoliyatini amalga oshirmoqchi bo'lgan va amalga oshirayotgan shaxslar hisoblanadi. Tashqi mehnat migratsiyasi xorijlik ishchilarni ishga jalb qilish va o'z fuqarolarini boshqa mamlakatlarga jo'natish bilan bog'liqdir. Xalqaro mehnat tashkilotining baholariga ko'ra, har yili ish qidirib 20 mln.ga yaqin qonuniy migrantlar dunyo bo'yicha ko'chib yuradi va ushbu jarayonda 100 dan ortiq mamlakat ishtirok etadi.

Mehnat migratsiyasi aholining yangi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga ko'nikishining shakli sifatida, ba'zan aholini ayrim qismining farovonligini oshirishning yagona imkoniyati sifatida yuzaga chiqadi. Unga turli kasb, ijtimoiy maqom, jins, yosh va ta'lim darajasiga ega odamlar tortilgan.

Mehnat migratsiyasi haqida keyingi paragraflarda batafsil to'xtalib o'tamiz.

Migratsiya shakllari. Migratsiya amalga oshirilish shakllari bo'yicha ijtimoiy-tashkillashtirilgan (davlat yoki ijtimoiy organlar ishtirokida va ularning iqtisodiy ko'magi yordamida amalga oshiriladigan) va ijtimoiy-tashkillashtirilmagan (individual, ya'ni tashkilotlarning tashkiliy va moddiy yordamisiz migrantlar o'zlarining

mablagʻlari va kuchlari hisobiga amalga oshirilgan) shakllarga boʻlinadi.

Migratsiya sabablari. Migratsiyani sabablar boʻyicha tasniflash muhim ahamiyat kasb etadi. Ulardan quyidagilarni ajratib koʻrsatish mumkin:

– ijtimoiy va iqtisodiy, ularni koʻpincha ajratish qiyin boʻladi (boʻsh qishloq xoʻjalik yerlari va ish qidirish bilan bogʻliq koʻchishlar; yuqoriroq daromadlarni qidirish bilan; turmush tarzini oʻzgartirish maqsadida qishloqdan shaharga koʻchib oʻtish va aksincha; yanada yuqoriroq ijtimoiy maqomga ega boʻlish va h.k.larga koʻra koʻchishlar);

– siyosiy – siyosiy taʼqiblardan, irqiy va diniy siquvlardan qochish, siyosiy sharoitlar yoki davlat chegaralarining oʻzgarishi bilan bogʻliq repatriatsiya (qochoqlar va koʻchirma boʻlganlarning oʻz vataniga qaytishi);

– harbiy – evakuatsiya, reevakuatsiya va deportatsiya;

– etnik (milliy);

– demografik (oilalarni birlashtirish, nikoh migratsiyasi);

– tabiiy sharoitlar (iqlim);

– ekologik sharoitlar – atrof-muhitning ifloslanishi, ekologik halokatlar, natijada aholi koʻchib ketishga majbur boʻladi.

Migratsiya bosqichlari. Migratsiya jarayoni uch bosqichga boʻlinadi:

Birinchi bosqich – koʻchish toʻgʻrisida qaror qabul qilish.

Ikkinchi bosqich – bevosita hududiy koʻchish. U davlat, turli jamoat tashkilotlari yordamida yoki mustaqil amalga oshirilishi mumkin.

Uchinchi bosqich – migrantlarning yangi yashash, ish joyiga va mos ravishda ularning samarali hayot va mehnat faoliyatiga koʻnikishi. Bu boʻyicha barcha migrantlarni sprinter va stayer-migrantlarga (bu yerda gap noodatiy va ogʻir iqlimiy sharoitlari boʻlgan hududlarga koʻchish haqida ketmoqda) ajratish mumkin. Sprinter-migrantning yangi joydagi mehnati faqat birinchi 2-3 oyliklarda samarali boʻladi va ularning keyingi koʻnikishi qiyinchiliklar tugʻdiradi. Stayer-migrantlarda esa mehnatning samaradorligi meʼyorlashadi, bir necha oylar mobaynida oshib boradi va koʻnikish jarayoni borgan sari

yengillashib hamda tezlasha boradi. Migrantlarni aynan shu turkumidan hududning doimiy aholisi shakllanishi va mehnat migratsiyasining samaradorligi sezilarli darajada oshishi mumkin.

11.2. Migratsiyani hisobga olish usullari va ko'rsatkichlari

Aholi migratsiyasini hisobga olish nihoyatda murakkab masalalar qatoriga kiradi. Migratsiya haqidagi ma'lumotlar manbayiga asoslanib, uni hisobga olish usullarini ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh migratsiyani hisobga olish usullarining bevosita usullariga asoslanib, ularning asosida migratsion jarayonlarni joriy ro'yxatga olish yotadi. Bu yerda migrantlarni ketish va kelish joyidagi har bir alohida harakatlanish vaziyatlarini bevosita ro'yxatga olish nazarda tutilmoqda. Lekin, ushbu ma'lumotlar aholini tabiiy harakatlanishi dalolatnomalarini ro'yxatga olishga nisbatan reprezentativligi ancha past. Shuning uchun keluvchilar va ketuvchilar o'rtasidagi farq sifatidagi migratsiyaning saldosi aniqlash har doim ham ishonchli bo'lavermaydi.

Bunday holatda migratsiyani hisobga olishning bilvosita usullari qo'llaniladi, ular hisob-kitob xususiyatiga ega va aholini ro'yxatdan o'tkazish hamda tanlama tadqiqotlarga asoslanadi. Masalan, har bir bolaning tug'ilgan joyidagi aholini ro'yxatdan o'tkazishda amalga oshirilgan ro'yxatga olishga asoslanadi. Tug'ilgan va yashash joyi to'g'risidagi ma'lumotlarni solishtirib mahalliy bo'lmagan yashovchilarning son ko'rsatkichlarini aniqlash mumkin va u migratsiya saldosi bilvosita tavsiflab beradi.

Migratsiyaning miqdoriy tahlili uning o'lchamini aniqlashdan boshlanadi. Migratsiya o'lchamlari ikki nuqtai nazar bo'yicha ko'rib chiqilishi mumkin:

1. Har bir ochiq aholi uchun uni boshqa ochiq aholi bilan migratsion o'zaro aloqadorligini tavsiflab beruvchi ko'rsatkichlarni belgilab olish mumkin. Bu yerda hudud chegaralaridan tashqariga ketuvchilarning va chegaralar tashqarisidan kelayotganlarning umumiy nazarida tutiladi (tashqi migratsiyaga nisbatan aytilganda emigratsiya va immigratsiya haqida gap ketadi). Keluvchilar va ketuvchilar soni o'rtasidagi farq sof migratsiya deb yuritiladi (netto-migratsiya yoki migratsiya saldosi). Keluvchilar va ketuvchilar

sonining yig'indisini yalpi migratsiya deyiladi (yoki brutto-migratsiya).

2. Har bir aholi uchun (ochiq yoki yopiq) ushbu aholi harakatchanligining umumiy darajasini ko'rsatib beruvchi ko'rsatkichlarni aniqlash mumkin. Harakatchanlikning ushbu ko'rsatkichlari bo'lib:

– yopiq (berk) aholi uchun harakatchanlik kelish va ketish miqdoriga to'g'ri keladi;

– ochiq aholi uchun harakatchanlik berilgan hudud chegarasi tashqarisidan kelish va ketishlarning barcha sonining yig'indisiga teng.

Migratsion jarayonlarni yanada to'liqroq tahlil qilish uchun ko'pincha uning oqimlarini differentsiatsiya qilish va ularni qiyosiy tahlil qilishga ehtiyoj tug'iladi.

Umumiy migratsiyani differentsiatsiya qilish asosiga turli alomatlar qo'yilishi mumkin. Masalan, migrantlarning demografik, ijtimoiy, kasbiy kabi turli tavsiflariga bog'liq ravishdagi alomatlar. Turli yosh guruhlaridagi ayollar va erkaklarning, shahar va qishloq aholisining migratsiyasini ko'rib chiqish mumkin.

Yuqorida sanab o'tilgan ko'rsatkichlar mutlaq kattaliklarni aks ettiradi. Lekin, ular jarayonning jadalligini aks ettirmaydi. Shuning uchun nisbiy kattaliklarni – migratsiyaning jadallik ko'rsatkichlarini hisoblab chiqish lozim bo'ladi.

Migratsiyaning jadallik koeffitsiyenti migratsiya o'lchamining ko'rilayotgan hudud aholisining umumiy miqdoriga nisbati sifatida hisoblab chiqiladi. Aholining tabiiy harakati koeffitsiyenti singari u har ming kishiga (promille) nisbatan hisoblanadi.

Shunday qilib, aholining migratsiya jarayonlarini hisobga olishda bevosita va bilvosita usullardan, migratsion jarayonlarni to'liqroq tahlil qilish maqsadida esa migratsiyaning jadallik koeffitsiyentidan foydalaniladi.

11.3. Mehnat migratsiyasi

Mehnat migratsiyasi deganda, odatda mehnatga qobiliyatli aholining ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishdagi o'zgarishlar bilan bog'liq makoniy ko'chib yurishi tushuniladi.

Halqaro Mehnat Tashkilotining tasnifi bo'yicha mehnat migratsiyasi quyidagi turlarga ajratiladi:

– shartnoma asosida ishlovchilar. Bu holda migrantlarni qabul qiluvchi davlat tomonidan ularning mazkur mamlakatda bo'lish muddatlari aniq belgilab qo'yiladi. Migratsiyaning mazkur turi asosan ish kuchini mavsumiy (masalan, qishloq xo'jaligi, qurilish) ishlarga jalb qilish bilan bog'liqdir;

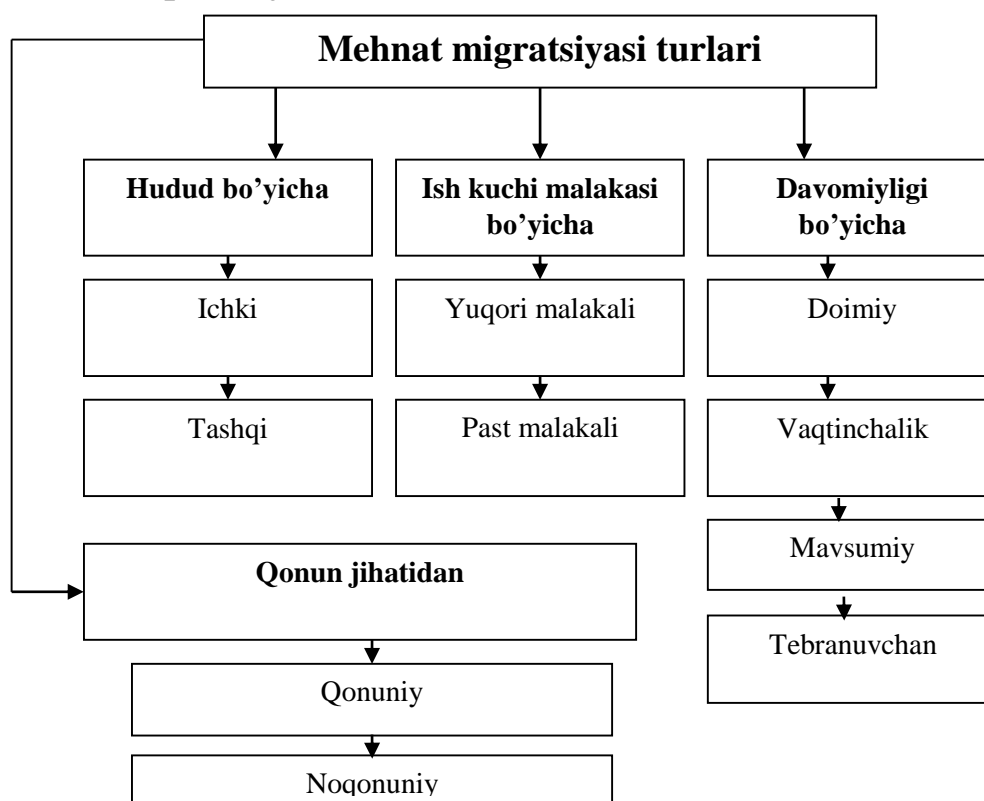
– malakali kadrlar migratsiyasi. Migratsiyaning bu turiga yuqori malakali mutaxassislar yoki ishchilarni imtiyozli tartibda (yuqori ish haqi, boshqa imtiyozlar hisobiga) ishga taklif qilinishi misol bo'la oladi;

– noqonuniy migratsiya. Bu noqonuniy ravishda boshqa mamlakatlarda mehnat faoliyati bilan shug'ullanishdir;

– qochoqlar. Migratsiyaning bu toifasiga hayoti xavf ostida qolishi oqibatida boshqa joylarga ko'chishga majbur bo'lganlar kiradi;

– ko'chmanchilar. Ular doimiy yashash uchun boshqa joyga ko'chib borganlardir.

Mehnat migratsiyasi hudud, ish kuchi malakasi, davomiyligi bo'yicha hamda qonun jihatidan tasniflanadi (11.1-rasm).

11.1-rasm. Mehnat migratsiyasi tasnifi.

Hudud bo'yicha ichki va tashqi mehnat migratsiyasi farqlanadi. Ichki mehnat migratsiyasi bir mamlakat miqyosida, mintaqalar, tuman va shaharlar o'rtasida bo'ladi. Tashqi mehnat migratsiyasi deyilganda ish kuchining bir davlatdan boshqa davlatga ko'chib o'tishi tushuniladi. U quyidagi xususiyatlarga ega:

- rivojlanayotgan mamlakatlardan rivojlangan mamlakatlarga mehnat migratsiyasi;

- rivojlangan mamlakatlar o'rtasida mehnat migratsiyasi;

- rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida mehnat migratsiyasi.

Malaka bo'yicha yuqori malakali hamda past malakali ish kuchi migratsiyasi farqlanadi.

Mehnat migratsiyasi davomiyligiga qarab:

- doimiy yoki uzoq muddatga mo'ljallangan (boshqa mamlakatga doimiy ko'chib ketish yoki qishloq joylaridan shaharga doimiy yashashga ko'chib ketish);

- vaqtinchalik (masalan, shartnoma asosida boshqa mamlakatga muayyan davrga ishlash uchun borish);

- mavsumiy (masalan, qishloq xo'jaligi ishlariga jalb etish);

- tebranuvchan (ish kuchining bir hududdan ikkinchisiga, masalan qishloq joylaridan shaharlarga muntazam qatnab ishlashi).

Mehnat migratsiyasi qonuniy, ya'ni mamlakatda amal qilayotgan qonunchilik, xalqaro huquq me'yorlari, davlatlararo huquqiy bitimlar asosida hamda noqonuniy bo'lishi mumkin.

Bugungi globallashuv sharoitida mehnat migratsiyasi ommaviy tus olgan. Masalan, Yevroosiyo iqtisodiy hamjamiyati mamlakatlarida ekspertlar xulosalariga ko'ra, mehnat migrantlari ish bilan band bo'lgan aholining taxminan 4,0-5,0 foizini tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda noqonuniy, ya'ni ro'yxatga olinmasdan mehnat faoliyatini olib borayotgan migrantlar ham ko'pchilikni tashkil etadi.

O'zbekiston Respublikasida tashqi mehnat migratsiyasi bo'yicha faol davlat siyosati amalga oshirilib kelinmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 12-noyabrdagi 505-son qaroriga muvofiq mamlakat fuqarolarining xorijiy davlatlarda mehnat faoliyatini amalga oshirish tamoyillari belgilab berilgan. Unga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi fuqarolari mamlakat qonun hujjatlariga muvofiq hukumatlararo, idoralararo shartnoma va bitimlar

asosida mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun xorijga chiqish huquqiga ega. Xususiyl mehnat shartnomalari bo'yicha mehnat faoliyatini amalga oshirish uchun chet ellarda ishlash uchun faqat O'zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiyl muhofaza qilish vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi tomonidan beriladigan ruxsatnomalar bo'yicha chiqish mumkin.

Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari agentligi mamlakatda ish kuchining tashqi migratsiyasini tartibga solish va boshqarish bo'yicha vakolatli davlat tuzilmasi hisoblanib, uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mehnat migratsiyasi sohasidagi xalqaro hamkorlik loyihalarini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorijda va xorij fuqarolarini O'zbekiston Respublikasida ishga joylashtirish uchun kvotalar ajratish va ruxsatnomalar berish masalalari bo'yicha xorijiy davlatlarning vakolatli organlari bilan hamkorlik qilish;

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijda mehnat faoliyatini amalga oshirish huquqini ro'yobga chiqarishda ishga joylashtirish, xorijda ishga joylashtirishga nomzodlar bilan dastlabki ko'nikuv tadbirlarini o'tkazish yo'li bilan ularga ko'maklashish;

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarining xorijlardagi va xorijlik fuqarolarning O'zbekiston Respublikasidagi mehnat faoliyatini muvofiqlashtirib borish;

- fuqarolarni xorijda ishga joylashtirish bo'yicha xo'jalik hisobidagi mintaqaviyl byurolar, shuningdek, xorijga ketayotgan fuqarolarni oldindan ko'niktirish va o'qitish markazi faoliyatini muvofiqlashtirish;

- xorijiy ish kuchlarini yollovchi xorij firmalari (korxonalar, muassasalar, kompaniyalar) bilan hamkorlikni rivojlantirish;

- O'zbekiston Respublikasi fuqarolarini xorij mamlakatlariga jo'natish uchun nomzodlarini tanlab olish bo'yicha Idoralararo komissiyaning qaroriga muvofiq ruxsatnomalar berish yoki mavjud ruxsatnomalarning amal qilish muddatini uzaytirish;

- yuridik shaxslarga xorijiy ish kuchlarini jalb etish uchun ruxsatnomalar berish yoki mavjud ruxsatnomalar amal qilish muddatini uzaytirish.

Shu bilan bir qatorda Tashqi mehnat migratsiyasi masalalari bo'yicha agentlik mamlakat fuqarolarining xorijda ishga joylashtirish uchun kvotalar ajratish masalalarini hal etadi. Bu to'g'risida tegishli

mamlakatlar migratsiya xizmatlari bilan shartnoma va bitimlar tuzadi hamda ular bajarilishini muvofiqlashtirib boradi.

Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi Qoraqalpog‘iston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi, viloyatlar va Toshkent shahar Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish bosh boshqarmalari takliflariga muvofiq tashqi mehnat migratsiyasi jarayonlarini tahlil etadi, aholi mehnat migratsiyasini rivojlantirishning uzoq muddatli va o‘rta muddatli prognozlarini hisobga olgan holda xorijiy fuqarolarga mamlakat hududida mehnat faoliyatiga tasdiqnomalar beradi. Shuningdek, agentlik Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish hududiy organlari bilan birgalikda xorijga yuborilgan fuqarolar mamlakatga qaytganlaridan keyin ishga joylashtirilishini tashkil etadi. Shu bilan birga, u xorijiy mamlakatlarning mehnat bozorini o‘rganadi, chet ellarda mehnat faoliyatini amalga oshirishni xohlovchi fuqarolar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar bazasini shakllantiradi.

Shunday qilib, fuqarolarning chet ellardagi mehnat faoliyatida ularning huquqiy, ijtimoiy, sog‘liqni saqlash masalalari qonuniy ta‘minlanishi O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi huzuridagi Tashqi mehnat migratsiyasi agentligi bilan bir qatorda mintaqalardagi fuqarolarni chet ellarda ishga joylashtirish bo‘yicha xo‘jalik hisobidagi byurolar zimmasidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. “Migratsiya” so‘zi qanday ma‘noni anglatadi?
2. Aholi migratsiyasi deganda nimani tushunasiz?
3. Migratsiyaning qanday turlarini bilasiz?
4. Aholi migratsiyasining qanday shakllari mavjud?
5. Migratsiyaning sabablarini tushuntirib bering.
6. Migratsiyani hisobga olishning qanday usullarini bilasiz?
7. Aholi migratsiyasining ko‘rinishlarini sanab bering.
8. Xalqaro Mehnat Tashkilotining tasnifi bo‘yicha mehnat migratsiyasi qanday turlarga ajratiladi?
9. O‘zbekistonda mehnat migratsiyasi masalalari bilan qaysi tashkilot shug‘ullanadi?
10. “Sprinter-migrant” va “stayer-migrant” tushunchalarini farqlang.

XII BOB. DEMOGRAFIK SIYOSAT HAMDA UNING JAMIYAT UCHUN OQIBATLARI

12.1. “Demografik siyosat”ning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va mohiyati

Demografik siyosat deganda, hozirgi davr hamda uzoq muddatli istiqbol uchun aholining takror barpo bo‘lishi va dinamikasi sohasida muayyan bir sifat va miqdorga erishishni nazarda tutuvchi birlashgan vositalar va fikrlar birligining davlat miqyosida qabul qilingan tizimi tushuniladi.

Demografik siyosatni o‘tkazish quyidagi shart-sharoitlarga rioya qilishni talab etadi:

- siyosatning maqsadini tavsiflovchi vazifa va vaqtini belgilovchi konsepsiyaning mavjudligi;
- qabul qilingan konsepsiya doirasida siyosatning barcha tadbirlarini moliyalashtirishga sarflanishi zarur bo‘lgan resurslar;
- o‘tkazilayotgan siyosatning asosiy strategik fikrlarini qo‘llovchi o‘zaro mutanosib fikrlar.

Aytish joizki, demografik siyosatni o‘tkazish uchun iqtisodiy, ma‘muriy-huquqiy va ijtimoiy-psixologik uslublardan foydalaniladi.

Iqtisodiy uslub asosan tug‘ilish darajasi aholi ko‘payishini ta‘minlay olmagan hollarda qo‘llaniladi. Bu uslubda davlat tomonidan homilador ayollarga farzand ko‘rgandan keyin va farzandi 2-3 yoshga to‘lnunga qadar maxsus nafaqalar ajratiladi hamda turli imtiyozlar beriladi.

Ma‘muriy-huquqiy uslubda aholining takror barpo bo‘lishiga qonunlar hujjatlari orqali ta‘sir ko‘rsatiladi. Masalan, bu uslub abortlarni qonun yo‘li bilan ta‘qiqlash, nikohga kirish yoshini ko‘tarish, aholining migratsion harakatini cheklash yoki rivojlantirish, er-xotin ajrashganda ona va bola huquqlarini himoya qilish, homilador ayolni ishga qabul qilishda yoki bo‘shatishda ularning huquqlarini himoyasi va boshqa tadbirlar orqali amalga oshiriladi.

Demografik siyosat o‘tkazishning ijtimoiy-psixologik uslubi aholini “demografik tarbiyalash” deb ham ataladi. Aholini demografik tarbiyalash orqali yosh avlodning oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga bo‘lgan munosabatini davlat ijtimoiy-iqtisodiy

taraqqiyotiga, aholi salomatligiga mos ravishda shakllantiriladi. Bunda oila asosiy tarbiya o‘chog‘i hisoblanadi. Shuning uchun ham otalarning “demografik savodxonligi”ga katta e‘tibor beriladi. Demografik tarbiyaning yana bir muhim o‘chog‘i ommaviy axborot vositalari orqali aholining demografik mayliga ta’sir o‘tkazish hisoblanadi.

Demografik siyosatning istalgan strategiyasi doirasida davlat o‘zining ijtimoiy jarayonlarini boshqarish huquqini amalga oshiradi. Shu bilan bir vaqtda, davlat tomonidan olib borilayotgan demografik siyosatning maqsad va vazifalari oqimida borayotgan aholi qismining xarajatlarini qoplash ham davlat zimmasida bo‘ladi. Bunday siyosat turli ijtimoiy-demografik guruhlar, hududiy va etnik jamoalarning hayotiy qiziqishlari va qadriyatlariga mos ravishda maksimal differensiallashgan bo‘lishi lozim. Shundagina demografik dasturning u yoki bu jihatiga qiziquvchilarning doirasi kamayib, dasturlarni amalga oshirish xarajatlarining samaradorligi oshishi mumkin.

Shu bilan bir qatorda, siyosatchilar tug‘ilish darajasining kamayishi bilan bog‘liq bo‘lgan demografik rivojlanishning salbiy tendensiyalariga qaramay, demografik siyosatni olib borishda to‘g‘ri chiziqli qarorlarni qabul qilish, ya’ni konkret tor doiradagi demografik maqsadlarni ilgari surishni xohlaydi. Bunda ijtimoiy rivojlanishning global dasturlarida demografik yoki an’anaviy integratsiya siyosatiga ahamiyat beriladi. Demografik dasturlarga nisbatan bunday ehtiyotkorona munosabatalarni shakllantiruvchi asosiy sabablar quyidagilardan iborat:

– ong va xulqning individuallasuvi davlatning bu yo‘nalishdagi har qanday harakatlarini ommalashtirmaydi;

– demografik investitsiyalar tez va muhim pozitiv natijalarga erishish imkonini bermasligi sababli davlat arboblarning siyosiy imidjini oshirmaydi;

– demografik dasturlar xarajatlarni talab etadi. Masalan, bir marta erishilgan tug‘ilish va o‘lim darajasini bir maromda ushlab turish uchun ketadigan xarajatlar vaqt o‘tishi bilan rasmiy ravishda oshirilib borishi lozim. Buning hisobiga demografik dasturlar, umuman jamiyatga foyda keltirmaydigandek bo‘lib ko‘rinadi. Bundan tashqari, aholi taklif qilingan va amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga tezda moslashib, keyinchalik ularga e‘tibor qilmay qo‘yadi.

Shunday qilib, demografik siyosat aholi siyosatining uzviy qismi hisoblanib, u orqali kutilgan, istalgan aholining takror barpo bo'lish turiga erishish mumkin.

12.2. Tug'ilish sohasidagi demografik siyosat choralari

Bugungi kunda dunyoda aholi sonining yuqori sur'atda o'sib borishi yoki kamayishi muammosidan tashvishga tushib, tug'ilish darajasini tartibga solishga harakat qilmayotgan deyarli birorta davlat qolmadi. Tug'ilishni tartibga solishga urinayotgan barcha mamlakatlar diametral qarama-qarshi maqsadlari va qiziqishlari bilan farqlanuvchi ikki guruhga bo'linadi. Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarda demografik o'tish hali tugallanmagan va tug'ilish darajasi nisbatan yuqori bo'lib, ularni asosan aholining o'sish suratlarini kamaytirish va shu yo'l bilan mamlakat iqtisodiyoti va resurslariga bo'lgan demografik bosimni pasaytirish masalasi tashvishga soladi. Ushbu masalada eng faol pozitsiyani aholisi soni jihatidan eng ko'p hisoblangan Xitoy va Hindiston mamlakatlari egallaydi. Bu mamlakatlar turli xil, jumladan, regressiv chora-tadbirlarni amalga oshirish yo'li bilan aholini keskin o'sishini to'xtatishga urinmoqdalar. Ikkinchi guruhga esa sanoati yuksak darajada rivojlangan, biroq tug'ilish hatto avlodlar almashinuvini ham ta'minlab beraolmaydigan, ko'pincha depopulatsiyaga olib keladigan darajada past bo'lgan mamlakatlar kiradi. Bu mamlakatlarning barchasi ham depopulatsiya muammosining kelib chiqish vaqti, uning davomiyligi, tarixiy, iqtisodiy, siyosiy va boshqa sabablariga ko'ra bir-biridan tubdan farq qiladi. Buning hisobiga bu mamlakatlarda qator muhim masalalar bo'yicha yaqqol differentsiatsiya namoyon bo'ladi. Tug'ilish darajasi va tipi o'xshash bo'lgan mamlakatlarda demografik siyosatni o'tkazish yoki aksincha, uni rad etish haqida qaror qabul qilinishining sabablari orasidan quyidagilarni ajratish mumkin: tug'ilishning haqiqiy darajasi, uning tendensiyalari va aholi soni dinamikasini baholash, ulkan kataklizmalar (birinchi navbatda, urushlar) natijasida aholi orasidagi yo'qotishlar, strategik (iqtisodiy, geosiyosiy, siyosiy-ma'naviy) rejadagi muammolarni yechish zaruriyati. Bu sabablarning birlashishi ba'zi mamlakatlarda ziddiyatlidir. Shu ma'noda tug'ilish sohasida demografik siyosatni olib borish zaruriyatini ochiqdan ochiq rad

qiluvchi ikkita mamlakat – AQSH va Buyuk Britaniya alohida qiziqish uyg‘otadi. Bu mamlakatlardagi tug‘ilish darajasi, hatto aholining takror barpo etilishini ham ta’minlay olmasligiga qaramay, har ikkala mamlakat ham o‘zlaridagi tug‘ilish darajasini ichki va tashqi qarashlar hamda ehtiyojlarni qonuniylashtirish uchun yyyetarli, deb hisoblashadi. Ikkala mamlakatda ham farzandlarning tug‘ilishi, oila va insonning shaxsiy ishi, aholining o‘sishi esa davlatga iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy foyda keltirmaydi, degan fikr ilgari suriladi. AQSH va Buyuk Britaniyadan tashqari Italiya, Irlandiya va bir necha boshqa mamlakatlar tug‘ilish darajasiga ta’sir etuvchi choralarni ishlab chiqish borasida o‘rtacha pozitsiyani egallab turishadi. Bu mamlakatlar farzandlar tug‘ilishini tartibga solishni ma’naviy va etnik me’yorlarga mos kelmaydi, deb hisoblaydi hamda bu masalada katta miqyosda hech qanday siyosat olib borilmaydi. Bu mamlakatlarning hukumati hamda jamoatchilikning nikoh-oila munosabatlari, shuningdek, abort va kontratsepsiya masalalarida konservativ fikr bildirishadi.

Hududi, aholisining soni, iqtisodiy rivojlanish darajasi va boshqa belgilari jihatidan xilma-xil bo‘lgan bu mamlakatlarni ikkita holat birlashtiradi. Birinchidan, bu mamlakatlardan birortasi ham XX asr davomida ulkan insoniy yo‘qotishlarni boshdan kechirmagan, ikkinchidan, demografik o‘shish zarurati bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan strategik (birinchi navbatda, geosiyosiy va iqtisodiy) qarashlar mavjud emas.

XX asrdan boshlab Fransiya, Belgiya va Germaniyada demografik siyosatga butunlay o‘zgacha qarashlar mavjud bo‘lgan. Bu mamlakatlar XIX asrning oxiridan XX asrning boshiga qadar sodir bo‘lgan ketma-ket urushlar oqibatida kattagina yo‘qotishlarni boshdan kechirdi, iqtisodiy muvozanat buzildi va uni tiklash avj olib borayotgan depopulatsiya sharoitida juda mushkul bo‘lgan. Shu bilan birga, bu mamlakatlar Yevropadagi geosiyosiy tenglikni saqlash zaruriyatiga suyangan holda o‘zining demografik salohiyatini qayta tiklashiga harakat qildilar. Aslida Fransiya 1870-yildan 1910-yilgacha bo‘lgan butun davr mobaynida pronatalistik kayfiyat hukm suradi.

Turli mamlakatlardagi farzandli oilalarga beriladigan yordam choralari tahlil qilish, ularni to‘rt guruhga ajratish imkonini beradi:

- 1) qonuniy choralar;

2) farzandli oilalardagi moddiy qiyinchiliklarni kamaytirishga va talab qilinayotgan reproduktiv xulq evaziga shakllangan mukofotlarni taqdim etishga qaratilgan iqtisodiy choralar;

3) ayollar bandligi va onalikka xalaqit beruvchi qarama-qarshiliklarni yengishga qaratilgan huquqiy va iqtisodiy chora-tadbirlar;

4) olib borilayotgan siyosat va uning maqsadlariga jamoatchilik fikrini shakllantirishga qaratilgan ma'naviy-ruhiy ta'sir choralari.

Qonuniy chora-tadbirlar. Tug'ilishni tartibga solishning huquqiy sohasiga quyidagi masalalar kiradi:

– nikohga kirishning minimal yoshini belgilashdagi nikoh-oilaviy huquq, ajralish huquqi, nikohda va nikoh bekor qilingandan so'ng tug'ilgan farzandlar uchun ota-onalarning mas'ulligi;

– abort, kontratsepsiya va sterilizatsiyani amalga oshirish huquqini qonuniy tartibga solish.

Qonuniy chora-tadbirlarni mamlakatlararo qiyoslash juda murakkab, sababi huquqiy dalolatnoma, oila kodeksi va shunga o'xshash qonun hujjatlarini qabul qilish yoki bekor qilinishi aksariyat mamlakatdagi tarixiy an'analar, diniy qarashlar, milliy mentalitet, shuningdek, o'tmishdagi demografik siyosat tajribalari natijalarining tahlillari asosida amalga oshiriladi.

Nikoh-oila qonunchiligi va nikohdagi xulq tipini tartibga solish masalasida O'zbekiston yuqorida qayd etilgan mamlakatlardan tubdan farq qiladi. Gap shundaki, bu mamlakatlarning barchasida nikohning Yevropa tipi, ya'ni kech nikohga kirish, nikohsizlik darajasining yuqoriligi, nikohdan oldin norasmiy birgalikda yashashning keng tarqalganligi, aksariyat farzandlarning norasmiy nikohda tug'ilishi ustun turadi.

O'zbekistonda birinchi nikohga kirishning o'rtacha yoshi Yevropa standartlariga ko'ra past (ayollar uchun – 17, erkaklar uchun – 18 yosh) va voyaga yetgandan so'ng darhol tuzilgan nikohlar sonining ko'pligi holatida nikohga kirish minimal yoshining o'zgarishi, reproduktiv natijalarning taqdiriga o'z ta'sirini o'tkazadi.

Abortlar, kontratsepsiya, sterilizatsiya masalasidagi qonunchilik barcha mamlakatlarda o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, tarixiy jihatdan oila va shaxsning bu masalada mustaqil qaror qabul qilishini taqiqlashdan tortib, to to'la hajmli tolerantlikkacha rivojlangan.

Hozirgi kunda bor yo'g'i sanoqli mamlakatlarga (Irlandiya, Portugaliya, Malta) abortlarning legalizatsiyasiga qarshi keskin pozitsiyani egallab turibdi. O'z navbatida, qonunni kuchaytirishga qaratilgan har qanday urinishlar jamoatchilik fikrining qat'iy qarshiligiga duchor bo'lmoqda.

Abortlar haqidagi qonunchilik tarixi 1810-yildan, ya'ni Fransiyada Napaleon kodeksi qabul qilingan davrdan boshlangan. Chamasi, abortlar amaliyoti bundan ancha ilgari qo'llanilib kelgan, biroq aynan shu davrga kelib davlat siyosatining predmeti tarzida shakllandi. Abort qotillika tenglashtirilib, uning ishtirokchilari kuchli jazolangan, bu huquqiy me'yorlar Fransiyada 1975-yilga qadar saqlanib kelgan va butun o'tgan davr mobaynida nafaqat ulkan jarimalar, balki qamoq jazosi ham tayinlangan. Ko'pchilik mutaxassislar fikriga ko'ra, bunday chora-tadbirlar qo'yilgan maqsadga, ya'ni tug'ilish darajasini oshirishga xizmat qilmasdan kriminal abortlar sonining oshishiga olib keladi. Abort masalasidagi qonunchilikning ommaviy liberalshtirish 1960-yillardan boshlanib, 1970-yillarning o'rtalarida abortni butunlay taqiqlagan mamlakatlar deyarli qolmadi.

Iqtisodiy chora-tadbirlar. Demografik siyosatning ushbu guruh choralari juda xilma-xildir. Ularda farzandli oilalarga nafaqa ajratishdan tashqari, farzandlari bor yoki farzand ko'rgan oilalarga (ota-onalarga) turli imtiyozlar berishni nazarda tutadi. Shu o'rinda oilalarga ajratilgan nafaqa uchun sarflanadigan mablag'larga nisbatan, farzandli oilalardagi moddiy diskriminatsiyani bartaraf etishga qaratilgan, ijtimoiy siyosat sohasiga tegishli imtiyozlarni berishga ko'proq mablag' sarflanadi. Shu usul bilan investitsiyalar ustidan maksimal davlat nazorati o'rnatiladi.

Tug'ilishni iqtisodiy rag'batlantirishning turli mamlakatlardagi tajribasi asosida eng keng tarqalgan yo'nalishlar quyidagilardir:

1. Farzandli oilalarga beriladigan nafaqalar.

– oyma oy beriladigan nafaqa yoki oiladagi farzandlarning soni, tug'ilish ketma-ketligi va oilaning umumiy daromadiga qarab belgilanadigan nafaqa;

– farzand tug'ilishi munosabati bilan bir martalik beriladigan nafaqa;

– homiladorlik va tug‘ruqda qisman yoki to‘liq haq to‘lanadigan ta‘til;

– homilador ayollar, tuqqan ayollar hamda yangi tug‘ilgan chaqaloqlar salomatligini tiklashga qaratilgan chora-tadbirlar.

2. Ishlovchi ota-onalar uchun beriladigan soliq imtiyozlari hamda ularga uy-joy uchun ajratiladigan kreditlar va subsidiyalar.

Oyma oy to‘lanadigan yoki oilaga belgilanadigan nafaqalar. Ushbu nafaqa turi eng keng tarqalgan bo‘lib, mamlakatlarda nafaqaning bu turini belgilash tartibi turlicha. Masalan, Avstriya va Daniyada nafaqa barcha farzandli oilalarga oilaning daromadidan qat‘i nazar tayinlanadi, Fransiya va Germaniyada nafaqaning miqdori oilaning daromadi va farzandlar soniga bog‘liq. Buyuk Britaniyada oiladagi farzandlar sonidan qat‘i nazar faqatgina kam daromadli oilalar nafaqa olish huquqiga ega. Italiya va boshqa bir qancha mamlakatlarda oila daromadining yuqori chegarasi belgilangan bo‘lib, shu miqdordan ortiq daromad oluvchi oilalarga nafaqa berilmaydi.

Oyma oy to‘lanadigan nafaqa miqdori oiladagi farzandlar sonining oshishi bilan ortib boradi, sababi ko‘pchilik mamlakatlarda siyosatning ushbu yo‘nalishi oilada farzandlar tug‘ilishi, ularni tarbiyalash va ma‘lumot berish bo‘yicha xarajatlarni maksimal darajada kompensatsiya qilish davlatning burchi ekanligini nazarda tutadi.

Nafaqa olishning yuqori chegarasi turli mamlakatlarda turlicha bo‘lib, u 16-18 yoshgacha belgilangan. Ko‘pchilik mamlakatlarda nafaqa yoshining kattalashishi bolaning ma‘lumot olishi bilan bog‘liq (Germaniya, Niderlandiyada 27 yoshgacha). Eng ko‘p miqdordagi oilaviy nafaqalar Belgiyada belgilangan (o‘rtacha oylik maoshning 70 foizigacha). Biroq, bunda ko‘proq oiladagi farzandlar soni emas, oilaning moddiy ta‘minlanganlik darajasi hisobga olinadi. Oilaga beriladigan nafaqalarni moliyalashtirish har doim ham budjet mablag‘lari hisobiga amalga oshirilmaydi. Masalan, Avstriyada oilaviy nafaqalar markazlashtirilgan holda yagona kompensatsion jamg‘arma hisobidan to‘lanadi. Jamg‘arma mablag‘lari quyidagi manbalardan shakllanadi:

1. Tadbirkorlar to‘lovlari.
2. Davlat va mahalliy budjetdan ajratmalar.
3. Hududlardagi aholining soniga mutanosib ravishdagi to‘lovlar.

Belgiyada nafaqalar milliy ijtimoiy himoya boshqaruvi tomonidan amalga oshiriladi. Boshqaruv jamg'armalari tadbirkorlardan tushgan to'lovlar asosida shakllanadi. Italiya va Luksemburgda oilaviy nafaqalar ijtimoiy sug'urta jamg'armalari hisobiga moliyalashtiriladi.

O'zbekistonda voyaga yetmagan bolalari bo'lgan oilalarga oyma oy to'lanadigan nafaqa 16 yoshgacha (umumta'lim maktablarida, akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarda ta'lim olayotganlarga 18 yoshgacha) bolalari bo'lgan oilalarga tayinlanadi va to'lanadi. Nafaqa ota-onalardan birining shaxsiy arizasi asosida 6 oy muddatga tayinlanadi va to'lanadi, ushbu muddat tugagach arizachi yangi muddatga nafaqa to'lashni davom ettirish to'g'risida ariza bilan murojaat qilish huquqiga ega.

Oilaga nafaqa:

– bir bolali oilalar uchun – eng kam oylik ish haqining 50 foizi miqdorida:

– ikki bolali oilalar uchun – 100 foizi miqdorida;

– uch bolali oilalar uchun – 140 foizi miqdorida;

– to'rt va undan ko'p bolali oilalar uchun – 175 foizi miqdorida belgilanadi.

Agar belgilangan tartibda nafaqa belgilangan davr mobaynida eng kam oylik ish haqi miqdori o'zgarsa, nafaqa miqdori eng kam oylik ish haqi miqdori o'zgargan oydan boshlab tegishli ravishda ko'payadi.

Respublikada quyidagi voyaga yetmagan bolalari bo'lgan oilalar nafaqalar olishda imtiyozli huquqqa ega:

– nogiron chaqaloqli (bolali) oilalar;

– ota-onaning ikkalasi ham bo'lmagan, bolalar tarbiyasi bilan esa qarindoshlari shug'ullanishadigan oilalar;

– bolalarning ota-onasidan biri yoki ikkalasi ham nogiron bo'lgan oilalar:

– ota-onadan biri yoki ikkalasi ham ishsiz bo'lgan, mehnat organida ish qidiruvchi sifatida hisobda turgan oilalar.

O'zbekistonda oyma oy to'lanadigan nafaqalarning to'g'ri hisoblanishini, o'z vaqtida to'lanishini nazorat qilish Moliya vazirligining nazorat-taftish Bosh boshqarmasi va uning joylardagi organlari tomonidan amalga oshiriladi.

Farzand tug‘ilishi munosabati bilan beriladigan bir martalik nafaqa. Nafaqaning bu turi oyma oy beriladigan nafaqalarga nisbatan kamroq tarqalgan. Bu bilan ko‘pchilik mamlakatlar oiladagi reproduktiv xulqqa nisbatan asosli pozitsiyalarini namoyon qiladi hamda ushbu choraning pronotalistik samarasizligini rad qilishlarini emas, balki oilaning demografik xulq munosabatlari pozitsiyasini ongli ravishdaligini ko‘rsatadi.

Bu pozitsiya oila va shaxsning reproduktiv maylini erkin tanlash modeliga erishish konsepsiyasiga asoslanib, ayni vaqtda ongli ota-ona bo‘lishlikni o‘z ichiga oladi. Ongli ravishda ota-ona bo‘lish deganda, er-xotin va farzand tizimi haqida qaror qabul qilishda bola dunyoga kelgan vaqtda uning minimal zaruriyatlarini qondirish uchun barcha tayyorgarlikni o‘z zimmlariga olishliklari lozimligi nazarda tutiladi.

O‘zbekistonda bola tug‘ilganda beriladigan bir martalik nafaqa eng kam oylik ish haqining ikki baravari miqdorida beriladi. Ish haqiga koeffitsiyent qo‘llaniladigan tumanlarda nafaqa ushbu koeffitsiyentlarni hisobga olgan holda belgilanadi. Ishlayotgan ayollarga hamda ishlab chiqarishdan ajralgan holda oliy, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘lim muassasalarida tahsil olayotgan ayollarga bola tug‘ilganda beriladigan bir martalik nafaqa tegishlicha ish yoki o‘qish joyidan to‘lanadi. Ishlamaydigan va o‘qimaydigan ota-onalarga bola tug‘ilganda beriladigan nafaqa ijtimoiy ta‘minot bo‘limlari tomonidan tayinlanadi va to‘lanadi. Agar ayol homiladorlik bo‘yicha ta‘til davrida ishdan bo‘shab, shu davr mobaynida homiladorlik va tug‘ish bo‘yicha nafaqa olgan bo‘lsa, bir martalik nafaqa umumiy asoslarda beriladi. Bola o‘lik tug‘ilgan hollarda nafaqa to‘lanmaydi.

Shunday qilib, bo‘lg‘usi farzand xususida davlatning olib boradigan siyosati ikki qismdan iborat bo‘ladi. Bir tomondan homiladorlik va tug‘ruqning sog‘lom kechishi uchun barcha sharoitlarni yaratsa (homiladorlarni tekshirish, tug‘ruqqacha va tug‘ruqdan keyingi ta‘til, homiladorlarning ish o‘rinlarini saqlab qolish va h.k), ikkinchi tomondan, davlat qaysidir ma‘noda tug‘ilgan farzandlarni boqish, tarbiyalash va ularga ma‘lumot berishda ishtirok etadi, aslida farzandning tug‘ilishi hamda vaqtini uning ota-onasi belgilaydi va uni ta‘minlash asosan ularning vazifasidir. Umuman olganda, bir martalik nafaqalar bilan ta‘minlash tamoyili pronotalistik siyosatning boshqa chora-tadbirlarga qaraganda ancha differensial-

lashgan hamda ko'p darajada ijtimoiy manzil tavsifiga ega bo'lib, oilaning daromadlari va ijtimoiy maqomiga bevosita bog'liq.

Homiladorlik va tug'ruq bo'yicha ta'til hamda uni to'lash tartibi. Mamlakatlar bo'yicha homiladorlik va tug'ruq uchun ta'til berish tartibi turlicha bo'lib, undagi asosiy farqlar davlat va xususiy sektorda ishlovchi ayollar orasida kuzatiladi. Ularga beriladigan ta'til davomiyligi to'lovning miqdorlari va moliyalash mablag'lari bir-biridan farq qiladi. Odatda, davlat sektorida ishlovchi ayollarga uzoqroq davom etuvchi ta'til va katta o'lchamdagi kompensatsiyalar beriladi.

Bunday hollarda ta'tilga haq to'lash yoki to'liq davlat budjeti mablag'lari hisobiga yoki kompensatsiyalashgan shaklda (ijtimoiy va tibbiy sug'urta budjeti va jamg'armalari) amalga oshiriladi. Xususiy sektorda ishlovchi ayollar esa mablag'larni turli sug'urta jamg'armalaridan oladi. Ko'pgina kompensatsiya miqdori xususiy sektordagi tadbirkorga bog'liq bo'ladi. Qator mamlakatlarda homiladorlik va tug'ruq bo'yicha ta'til huquqi, sug'urta badallarini to'lash va homiladorlikka qadar shu ishda qancha muddat ishlaganligiga bog'liq bo'ladi.

Masalan, O'zbekistonda homiladorlik va tuqqandan keyingi davrlar ta'tili sifatida ayollarga tuqqaniga qadar 70 kalendar kun va tuqqanidan keyin 56 kalendar kun (tug'ish qiyin kechgan yoki ikki va undan ortiq bola tug'ilgan hollarda – 70 kalendar kun) ta'til beriladi. Bu nafaqani tayinlash va to'lash uchun belgilangan tartibda mehnatga layoqatsizlik varaqasi asos bo'ladi hamda ko'rsatilgan barcha davr uchun to'lanadi. Oliy, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'lim muassasalarini tamomlagan va belgilangan tartibda ishga yuborilgan ayollarga ishni boshlagunga qadar homiladorlik va tug'ish bo'yicha berilgan mehnatga layoqatsizlik varaqasi asosida nafaqa ayol ishga kelishi lozim bo'lgan kundan boshlab beriladi. Ishni vaqtinchalik to'xtatish yoki ishlab chiqarishdan ajralmagan holda o'quv yurtlarida tahsil olish munosabati bilan berilgan qo'shimcha ta'til davrida homiladorlik va tug'ish bo'yicha ta'til berilgan holda, nafaqa ko'rsatilgan davr tugagandan keyin ayol chiqishi lozim bo'lgan kundan boshlab beriladi. Xodim yillik ta'tilda va bolani parvarishlash uchun ta'tilda bo'lgan vaqtda homiladorlik va tug'ish bo'yicha ta'til berilganda, nafaqa homiladorlik va tug'ish bo'yicha ta'tilning vaqtincha mehnatga

layoqatsizlik varaqasida ko'rsatilgan barcha kunlari uchun beriladi. Bolani parvarishlash bo'yicha ta'til davri uchun nafaqa ta'rif stavkasidan (lavozim maoshidan) va ta'til boshlanishidan oldingi 12 oy mobaynida olingan mukofotlarning o'rtacha oylik summasidan hisoblab chiqariladi. Bunda vaqtincha mehnatga layoqatsizlik varaqasi ochilgan kuniga bo'lgan tarif stavkasi joylarda belgilangan tuman koeffitsiyenti va ustamalarni hisobga olgan holda olinadi.

Homiladorlik va tug'ish bo'yicha nafaqa, shu jumladan, ayrim hollarda, ya'ni mehnat shartnomasi alohida asoslarga ko'ra bekor qilingandan keyin bir oy ichida vaqtincha mehnatga layoqatsizlik yoki homiladorlik va tug'ish ta'tili boshlangan bo'lsa, nafaqa yashash joyidagi tuman (shahar) ijtimoiy ta'minot bo'limi tomonidan ish haqining 100 foizi miqdorida beriladi.

Homilador ayollar va yangi tug'ilgan chaqaloqlar sog'lig'ini muhofaza qilishga qaratilgan choralar. Bu guruhga kiruvchi chora-tadbirlar ko'proq sog'liqni saqlash va ijtimoiy profilaktik tavsifda bo'lib, tug'ilishni rag'batlantirish bilan bevosita bog'liq emas. Bu choralar homiladorlik bo'yicha ayollarni o'z vaqtida ro'yxatga olish va qonun tomonidan belgilangan tartibda tekshiruvdan o'tish zaruriyatini nazarda tutadi. Bunday tadbirlarning asosiy maqsadi homila va homiladorlik patologiyalarini erta aniqlash, homiladorlikning kechish monitoringini olib borish, homilador ayollarda kuzatiladigan ijtimoiy patologiyalar – narkomaniya, alkogolizm va boshqa kasalliklarni profilaktika qilishdan iborat.

Ayollar homiladorlik davridagi adekvat xulqi turli shakldagi moddiy rag'batlantirishlar, ya'ni tibbiy va ijtimoiy sug'urta, bir martalik nafaqa olish huquqi, homiladorlik va tug'ruq ta'tiliga haq to'lash, oilaviy nafaqalar bilan bog'liq.

Soliq imtiyozlari. Soliq imtiyozlari xilma-xil bo'lib, ularni qo'llash tajribasi mamlakatlar bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

Soliq imtiyozlarini qo'llashning umumiy belgilariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- er va xotinning daromadlarini alohida hisobga olish;
- oilaviy nafaqalar (kamdan kam holatlarni hisobga olmaganda) soliqqa tortiladigan daromad miqdoriga kiritilmaydi;
- yashash minimumi soliqqa tortilmaydi;

- oilaning uy-joy sharoitini yaxshilash uchun sarflanadigan xarajatlari qisman yoki to‘liq soliqdan ozod qilinadi;
- qator hollarda uy-joy solig‘i kamaytiriladi (masalan, Germaniyada har bir farzandga 10 foizdan);
- oilada boquvchining zimmasiga to‘g‘ri keladigan har bir oila a‘zosining (boqimanda) hisobidan kelib chiqqan holda soliq stavkalarini kamaytirish.

Uy-joy sotib olish uchun kreditlar. Tug‘ilishni barqarorlashtirish yoki rag‘batlantirish siyosatini olib boruvchi mamlakatlarning ko‘pchiligida uy-joyni kreditlashning maxsus dasturlari mavjud emas. Oilalarga uy-joy krediti berilgan hollarda ham bu kreditlash asl demografik maqsadlarni emas, balki oilaning tarkibiga, undagi farzandlarga bog‘liq bo‘lmagan holda, oilaning yashash sharoitini yaxshilashni ko‘zlab amalga oshiriladi. Daniya davlati bundan mustasno bo‘lib, bu yerda farzandli oilalarning uy-joy sharoiti aholining boshqa qismiga nisbatan yaxshiroq, mamlakatda uy-joyni ijaraga olish uchun subsidiyalar maksimal 15 foizgacha, qo‘shimcha subsidiya har bir farzandga 15 foiz miqdorda ajratiladi. Shunday qilib, ikkita farzandi bor oilaga ajratiladigan subsidiya miqdori 45 foizni tashkil etadi.

Qonunga ko‘ra, hozirgi davrda har bir yyetarli daromad darajasiga ega bo‘lgan oila omonat banki yoki boshqa tijorat bankidan ma‘lum foiz hisobida kredit olishi mumkin. Mavjud uy-joy kreditlash tizimini ipoteka krediti misolida ko‘rib chiqsak.

Kreditning asosiy shartlari:

- kredit oluvchida sotib olinayotgan uy-joyning 20-30 foizidan kam bo‘lmagan pul mablag‘larining mavjud bo‘lishi;
- kreditni oyma oy oila budjetining 40 foizidan ortiq bo‘lmagan miqdorda to‘lash imkoniyati;
- kredit oluvchi tomonidan zayomning ta‘minlanishi.

Ipoteka krediti miqdori 17 000 dollardan 20 000 dollargacha bo‘lib, 15 foiz ustama bilan 10-15 yil muddatga beriladi. Kredit miqdoridan qat‘i nazar kreditni reallashtirish uchun ketadigan xarajat taxminan 2,5 ming dollarni tashkil qiladi. Ko‘rinib turibdiki, kreditlashning bunday sxemasida ko‘pchilik salohiyatli iste‘molchilar bozordan uzilib qoladi. Sababi, yosh oilalar ham, ko‘p bolali oilalarda ham kreditni ko‘pgina

shartlarini bajarish, ayniqsa, birinchi kredit uchun mablag‘ni to‘lash va garovga mulk qo‘yish imkoniyati yo‘q.

Tug‘ilishning turg‘unligini ta‘minlash va uni rag‘batlantirishning turli chora-tadbirlarini amalda qo‘llagan turli mamlakatlarning tajribalari shuni ko‘rsatadiki, bu borada aniq muvafaqqiyatga olib keluvchi universal strategiya mavjud emas. Demografik siyosat investitsiyalari samaradorligini kamayishining asosiy sababi oiladagi farzandlar soni va ularning tug‘ilish muddatlari masalasida individual qabul qilinish lozim bo‘lgan qarorlarga tashqaridan ta‘sir qilishga nisbatan jamoatchilik fikrining o‘zgarishidir.

Tug‘ilishning iqtisodiy rag‘batlashtirish miqyoslarini aniqlashda uchta fikr-mulohazadan kelib chiqish lozim. Birinchidan, bolali oilalarga beriladigan nafaqalarning miqdori farzandlarni boqishga ketadigan real xarajatlar miqdoriga mos kelmaydi va hech bo‘lmaganda rag‘batlantiruvchi natijaga erishish uchun nafaqalarni prinsipial oshirish lozim. Mutaxassislarning fikricha, bolalarga to‘lanadigan nafaqalar aholining ko‘pchilik qismini qiziqtiradi, biroq bu nafaqalar oiladagi farzandlarga kun sayin oshib boruvchi xarajatlarini qoplash darajasida yyetarli bo‘lgandagina samara beradi.

Ikkinchidan, nafaqalar miqdori oshirilganda davlat budjetidan sarflanadigan mablag‘lar miqdori ham oshadi. Bunday sharoitdan chiqishining yagona yo‘li nafaqalarning manzillilik tamoyillarini amalga oshirishdir. Ko‘proq e‘tibor hali reproduktiv faoliyatini to‘liq amalga oshirishga ulgurmagan bitta farzandi bor yoki farzandi yo‘q yosh oilalarga qaratilishi ularning ichida daromadi kam bo‘lgan yuqori xavf guruhlarini ajratish lozim. Kam bolali oilalarni qo‘llab-quvvatlash nogiron farzandi bo‘lgan va shunga o‘xshash oilalarni qo‘llab-quvvatlashga teng bo‘lib, bu ijtimoiy himoya tizimining vazifasidir.

Uchinchidan, nafaqat bolali oilalarning yashash darajasiga, balki samaradorlikka erishish imkoniyatlariga qarab nafaqalar miqdorining hududiy defferensiatsiyasini yo‘lga qo‘yish lozim. Sababi, qishloq joylarida yashovchi aholi orasida farzand ko‘rishning oldingi me‘yorlari saqlanib qolgan.

Shunday qilib, tug‘ilish sohasidagi demografik siyosat tug‘ilish darajasini tartibga solish (kamaytirish yoki oshirish) maqsadida amalga oshiriladi.

12.3. O‘limni kamaytirish va aholi salomatligini mustahkamlash sohasidagi demografik siyosat

Aholi salomatligini mustahkamlash va o‘limni kamaytirish sohasidagi siyosat tug‘ilishni tartibga solish siyosatiga nisbatan ijtimoiy siyosatga yaqinroq integrallashgan. Bunday mustahkam integrallashuvning asosiy sababi, uning ikki turda namoyon bo‘ladigan universalligidadir.

Birinchidan, har qanday sivilizatsiyalashgan jamiyatdan ushbu sohadagi siyosat maqsadining o‘zi universaldir. Inson hayotini uzaytirish, uning sifatini, ya‘ni sog‘lom va faol hayot davrini yaxshilash asosiy ijtimoiy qadriyatlar jumlasiga kiradi. Shu sababli, bu sohada olib boriladigan siyosatning maqsadlari hech qanday bahs-munozaralarni keltirib chiqarmaydi; kishilik jamiyati rivojlanishining muayyan davrlari va epidemiologik o‘tishning turli bosqichlarida bo‘lgan konkret aholi guruhlariga nisbatan harakatlarning doimiy yo‘nalishlari o‘zgartiriladi va maqsadga erishishning adekvat va samarali usullari hamda choralari tanlanadi.

Ikkinchidan, aholi sog‘lig‘ini saqlash va o‘limni kamaytirish sohasidagi siyosat ijtimoiy siyosat kabi barvaqt keksayish, kasalliklarning ko‘payishi, salomatlikning pasayishi oqibatida aholini yo‘qotishlarni kamaytirishga qaratiladigan ushbu siyosat ta’sir jihatdan universal, chunki bu siyosatning maqsadlari barcha aholi uchun yagona bo‘lib, aholining jamiki ijtimoiy, demografik, hududiy va boshqa guruhlarini, davlat oldida sog‘liqni saqlash va inson hayotini uzaytirish dasturlarini amalga oshirishda tenglikligi va salomatlik sohasidagi ehtiyojlarini qondirishdan hech qanday kamsitishga yo‘l qo‘ymaslikni nazarda tutadi.

Aholining sog‘lig‘ini mustahkamlash va umrini uzaytirish bo‘yicha uzoq muddatli siyosatni ishlab chiqishda har qanday davlat uchun bu siyosatning ikkita o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlari ajratilishi lozim. Birinchisi – aholi salomatligini va o‘limning yosh-jins bo‘yicha shakllanish tarixi va hozirgi tendensiyalarning holati haqida umumiy va alohida hududiy, ijtimoiy, etnik hamda boshqa adekvat tasavvurlarning mavjudligi. Ushbu holatning batafsilligi olib boriladigan siyosatning yaqin va uzoq istiqbolli dasturlarini tanlashda muhim ahamiyatga ega.

Aholi salomatligini mustahkamlash va o'limni kamaytirish sohasidagi siyosatning ikkinchi tarkibiy qismi taxmin qilinayotgan siyosatning chora-tadbirlari, yo'nalishlari va tamoyillarini qo'yishdan maqsad doirasida umumlashtiruvchi konsepsiyadir. Nisbatan konsentrlangan holatda ushbu konsepsiya Butun jahon sog'liqni saqlash tashkilotining dunyodagi o'limni kamaytirish sohasida sezilarli muvaffaqiyatlarga erishgan mamlakatlarning tajribalarini umumlashtiruvchi "Salomatlik barcha uchun" strategiyasida o'z aksini topgan. Bu tajriba shuni ko'rsatadiki, insonlar faqat iqtisodiy rivojlanishga erishish vositasi sifatida qaralmay, insoniyat inson omilidan iborat bo'lib qolmasdan va iqtisodiy o'sish kishilik jamiyatining hisobiga emas, aksincha ularning qiziqishlari yo'lida amalga oshirilsagina strategiya samarali bo'lishi mumkin. Bu siyosat deklaratsiya emas, biroq real faoliyatning zamonaviy ta'minotidir. Bu faoliyat natijasida rivojlangan mamlakatlarda ilgari ham, hozirda ham inson kapitalini rivojlantirishga anchagina mablag'larning investitsiyasi davom etib kelmoqda. Buni sog'liqni saqlash strategiyasida qo'llanilganda eng kamida quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilishni anglatadi.

Sog'liq huquqini insonning eng muhim huquqlaridan biri deb tan olinishi. Davlat har bir insonning qadrini, shuningdek, salomatlik borasida barcha insonlarning huquqlari, majburiyatlari va javobgarliklarining tengligini tan oladi va tasdiqlaydi.

Salomatlik va uni muhofaza qilish masalasida adolatlilik. Salomatlik va uni muhofaza qilish ikkita asosiy jihatni o'z ichiga oladi: kambag'allik va u bilan bog'liq salomatlik va xavf soluvchi amallarni qisqartirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat olib borish; alohida ehtiyojlarga ega bo'lgan (sog'lig'idagi muammolar, ijtimoiy va iqtisodiy holatga ko'ra) aholi guruhlarini izolatsiyadan himoyalash va ularga kerakli tibbiy-sanitar yordamni olishlari uchun imkon yaratish.

Alohida insonlar, aholi guruhlari, tashkilotlar va jamoat sektorlarining sog'liqni saqlash faoliyatidagi ishtiroki va javobgarligi. Bu tamoyil salomatlik fenomenining multifaktor tabiatini tushunishga asoslangan va ikkita asosiy elementdan: barcha sektorlar salomatlik uchun javobgarlikni tan olishlari va ularni sog'liqni saqlash faoliyatiga jalb qilishining samarali mexanizmlarini ishlab chiqish hamda

sogʻliqni saqlash masalalariga tegishli siyosatni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishida aholining ishtirokidan iborat.

Salomatlikni mustahkamlash va oʻlimni kamaytirish sohasidagi siyosatni ishlab chiqishda epidemiologik oʻtish tarixi va epidemiologik jarayonlarning hozirgi holatini hisobga olish inson hayotini, uning faol va sogʻlom davrini maksimal uzaytirish singari uzoq muddatli ulkan maqsadlar bilan bir qatorda real holatda adekvat boʻlgan maqsad va vazifalarni oʻz oldiga qoʻyishni nazarda tutadi. Bunday masalalar jumlasiga aholining baʼzi yosh-jins guruhlari, ijtimoiy xavf yuqori (ishsizlar, nogironlar, yolgʻiz qariyalar va hokazo) guruhlari orasidan oʻlim va kasallanishning alohida sabablari dinamikasidagi salbiy tendensiyalarni yengish zaruriyati kiradi. Bu maqsadlar doirasida amalga oshiriladigan dasturlar koʻp jihatdan shoshilinch tavsifga ega boʻlsa-da, kishilarning hayoti va salomatligini saqlash uchun kurashlarning bosh strategiyasiga qarshilik qilmaydi. Bundan tashqari, salomatlik va oʻlim trendlarining koʻpchilik salbiy oʻzgarishlari ushbu sohadagi ijtimoiy siyosatning konseptual va taktik kamchiliklari natijasida yuzaga kelganligi sababli, inqirozga qarshi dasturlar bosh strategiyaning asosiy toʻgʻrilovchi jihozi boʻlib xizmat qiladi.

Kambagʻallik va qashshoqlikning koʻpayib ketishi alohida bir muammo guruhini keltirib chiqaradi. Tibbiy yordam va dori-darmonlarning qimmatlashuvi, bepul yordamning kamayishi va uning sifati pasayishi sogʻliqni saqlash sohasida ijtimoiy tartibsizlikka olib keladi hamda xatarni kuchaytiradi. Shunday guruhlardan biri qariyalar oʻlim koʻrsatkichining oʻsib borishida koʻrish mumkin. Kam taʼminlangan, koʻp bolali va tugalmas oilalarda ham shunday holat uchraydi.

Kelib chiqqan holatni, muammoni yechishga qaratilgan masalalar quyidagilardan iborat:

- yosh bolalar va oʻsmirlarning sogʻligʻini mustahkamlash va jarohat, zaharlanish, chekish, spirtli ichimliklarni va narkotiklarni isteʼmol qilishdan saqlash;
- jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish;
- aholi salomatligining nazorati va tibbiy yordamini kuchaytirish;
- aholining salomatligini, birinchi navbatda, ish yurita oladigan yoshdagilarda jarohat, zaharlanishni oldini olish va qon aylanish tizimi kasalliklarini hamda yuqumli patologiyalarning nuqsonlarini bilib

olish;

– keksalarning sog‘lig‘ini saqlash, onkologik, endokrin va yuqumli kasalliklarning oldini olish.

Aholining ko‘p qismi doimiy stress holatida bo‘lganligi bois tibbiy yordamning dolzarbligini oshiradi. Shu o‘rinda aytish kerakki, tibbiy yordamni nafaqat davlat tashkilotlari, balki nodavlat tashkilotlar ham ko‘rsatsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, aholi salomatligini mustahkamlashga va o‘lim holatlarini kamaytirishga yordam beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Demografik siyosatning mohiyatini tushuntirib bering.
2. Demografik siyosatni o‘tkazishning qanday uslublarini bilasiz?
3. Demografik tarbiyalash deganda nimani tushunasiz?
4. Tug‘ilish sohasida demografik siyosatni o‘tkazishdan maqsad nimada deb o‘ylaysiz?
5. Farzandli oilalarga beriladigan yordam choralari qanday guruhlarga ajratiladi?
6. O‘zbekistonda oilalarni ijtimoiy-iqtisodiy qo‘llab-quvvatlash maqsadida nafaqalarning qanday turlari beriladi?
7. Respublikada yosh oilalarni qo‘llab-quvvatlash maqsadida qanday imtiyozlar berilgan?
8. O‘zbekistonda o‘limni kamaytirish va aholi salomatligini yaxshilash borasida qanday ishlar amalga oshirilmoqda?

GLOSSARIY

Avlod – muayyan bir vaqtda tug‘ilgan insonlarga tegishli bo‘lib, ko‘pincha bir kalendar yiliga teng. Shu bilan birga, demografiyada ota-onalar nolinchi, ularning farzandlari birinchi, nevaralari esa ikkinchi avlod hisoblanadi.

Avlod uzunligi – bu ota-onalar avlodi o‘rnini ularning bolalari bosishi uchun kerak bo‘ladigan o‘rtacha vaqtdir. Ayol aholi uchun avlod uzunligi 30 ± 2 yil atrofida tebranadi, erkak aholi uchun esa u nisbatan kattaroqdir.

Ajralish avloddagi nikoh juftliklarining nikohni bekor qilishi natijasida yuzaga keladigan demografik jarayondir. Bu er va xotinning hayot vaqtidagi nikohning bekor qilinishidir.

Akkumulatsiya jarayoni – bu ketma-ketlikdagi amallarga bo‘lingan tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentining hisoblanishidir, shu sababli 50 yoshga qadar yig‘ilgan tug‘ilishlar soni berilgan shartli avlodning tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentiga teng bo‘ladi.

Amaliy demografiya – “Amaliy demografiya” atamasi ilmiy adabiyotlarida XX asrning 60-yillarida paydo bo‘lgan, fanning asosiy maqsadi aholining ko‘payish qonuniyatlarini o‘rganishning amaliy asoslarini ko‘rsatib berishdan iborat. Fan demografik jarayonlar bo‘yicha hisob-kitoblarni amalga oshiradi va bu iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish, uy-joylarni qurish va rejalashtirish, kommunal xo‘jaligi, xizmatlar, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta‘minot sohalarida qo‘llaniladi.

Aniq yosh – imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o‘lchangan, tug‘ilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo‘lgan davr oralig‘iga tengdir. Masalan, insonni tug‘ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Aholining jins tarkibi – aholining erkak va ayollarga taqsimlanishidir.

Aholining yosh tarkibi – bu aholining yosh guruhlari va yosh kontingentlari bo‘yicha taqsimotidir.

Aholining keksayishi aholi umumiy sonida ulug‘ yoshdagilar ulushining ortishi, yoshlar salmog‘ining kamayishi, shu bilan bir vaqtda o‘rta yoshdagi aholi sonining ko‘payishida o‘z ifodasini topadi.

Ta'kidlash joizki, aholining keksayishi deganda, nafaqat bu yosh guruhidagi kishilar salmog'ining, balki mutlaq sonining ham ortishi tushuniladi.

Aholi migratsiyasi – bu odamlarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o'zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib ketishini anglatuvchi ko'chishidir.

Aholi registrlari – bu muayyan hududda muntazam yashovchi har bir shaxs yoki uy xo'jaligi haqida axborotga ega bo'lgan kartotekadir. Aholi registrida har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsiflari to'g'risida ma'lumotlar jamlanadi.

Aholi ro'yxati – aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo'lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta'rifiga ko'ra, aholi ro'yxati – bu ma'lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi soni – muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanadi. Aholi soni tug'ilish va o'lim natijasida muntazam o'zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o'zgaradi.

Aholi tarkibi – bu aholining muayyan bir alomatlariga ko'ra taqsimlanishidir yoki demografiya tili bilan aytganda qandaydir o'zgaruvchilarga asoslangan taqsimotdir. Masalan, aholining yosh tarkibi, jins tarkibi.

Aholining takror barpo bo'lishi – aholining miqdori va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o'zni to'ldirishi orqali yangilanishidir.

Vaqtinchalik yashovchilar – bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi. Vaqtinchalik ketganlar – bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u yerda bo'lmaganlar.

Geodemografiya – aholi takror barpo bo'lishining hududiy xususiyatlarini o'rganuvchi fan hisoblanadi.

Gerontodemografiya – aholining keksayishi, uning shakllanishini, turlarini, omillarini va demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini o‘rganuvchi fan sanaladi.

Demografiya – aholining takror barpo bo‘lish qonuniyatlarini o‘rganuvchi fan hisoblanadi. “Demografiya” atamasi yunoncha so‘zdan olingan bo‘lib, demos – xalq va grapho – yozaman, ya’ni xalqni yozaman ma’nosini anglatadi. Demografiya fan sifatida XVII asrning ikkinchi yarmidan so‘ng shakllana boshlagan.

Demografik vaziyat – demografik jarayonlar holati, aholining umumiy rivojlanish yo‘nalishlarini belgilovchi jamiyat rivojlanishining obyektiv ijtimoiy-iqtisodiy qonuniyatlarining muayyan tarzda namoyon etilishidir.

Demografik jarayon – tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish bo‘lib, demografiyada aholining takror barpo bo‘lishi sifatida, tegishli demografik hodisalarning vujudga kelishi natijasida sodir bo‘ladi.

Demografik inqiroz – aholining takror barpo bo‘lishidagi o‘zgarishlar tufayli sodir bo‘ladigan jarayon. Demografiya tarixida XIX asrning oxiriga qadar demografik inqirozga ocharchilik, epidemiya va urushlar sabab bo‘lgan. Bu omillarga tayangan holda aholining o‘limi ortgan va o‘z-o‘zidan aholi sonining kamayishiga, dunyoning ba’zi mamlakat va mintaqalarida, alohida hududlarda umuman odamlarning qirilib ketishiga olib kelgan. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tug‘ilish sonining keskin pasayishi aholi mutlaq sonining kamayishiga, ya’ni demografik inqirozga olib keldi.

Demografik prognoz – bu aholi harakatining asosiy parametrlarini va istiqboldagi demografik vaziyatni, aholining son va sifat tavsiflarini, yosh-jins va oilaviy tarkibini, tug‘ilish, o‘lim, migratsiya jarayonlarini ilmiy asoslangan holda oldindan ko‘ra bilishdir.

Demografik siyosat – hozirgi davr hamda uzoq muddatli istiqbol uchun aholining takror barpo bo‘lishi va dinamikasi sohasida muayyan bir sifat va miqdorga erishishni nazarda tutuvchi birlashgan vositalar va fikrlar birligining davlat miqyosida qabul qilingan tizimdir.

Demografik statistika – demografiyaning eng qadimgi tarmog‘i bo‘lib, uning predmeti aholini takror barpo bo‘lishining statistik qonuniyatlari hisoblanadi. Demografik statistika fanining asosiy

vazifalariga statistik kuzatuv usullarini ishlab chiqish, demografik hodisalar va jarayonlarni o'lchash, aholining takror barpo bo'lishi to'g'risidagi birlamchi statistik ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash kiradi.

Deometriya – (yunoncha “demos” aholi va “metreo” o'lchayman) matematik usullarni demografiyaga qo'llash orqali demografik jarayonlarni o'lchash.

Demografik o'tish – aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishidir. Masalan, demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tadi.

Demografik portlash – tug'ilishning juda yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi natijasida aholi sonining yuqori sur'atda o'sishidir.

Depopulatsiya – tug'ilish darajasining pasayishi, o'limning ko'payishi natijasida aholi mutlaq sonining kamayish jarayonidir.

Doimiy aholi – ma'lum hududda ro'yxatga olish vaqtida doimiy yashovchi aholi. Shu bilan birga, vaqtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Doimiy yashash mezonini sifatida olti oyga teng davr olinadi.

Yosh – bu insonning tug'ilishidan to' uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o'tgan vaqtdir. Yosh yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh akkumulatsiyasi – bu aholining ma'lum bir yoshlaridagi sonining qo'shnilariga nisbatan ko'proq yig'ilib qolishidir. Yosh akkumulatsiyasi odamlarning psixologik ta'sir ostida sonli o'zgaruvchilarni yaxlitlab yuborishga moyilligi ostida vujudga kelib, ular aniq sonlar o'rniga yaxlitlangan, yaqin bo'lgan kattaliklarni aytishadi.

Yosh-jins piramidasi – ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

Yosh kontingenti – bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa alomatlar bo'yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir.

Jismoniy salomatlik – barcha a'zolar va butun organizmning to'kis ishlab turgan tabiiy holati.

Yillar to'lgandagi yosh – bu aniq yoshning to'liq sonlarga ega bo'lmagan qismidir, u oxirgi tug'ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo'yicha odatda “Yoshingiz nechada?” degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to'liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Intergenetik interval – bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt.

Iqtisodiy demografiya aholi va iqtisodiy rivojlanishning o'zaro aloqadorligini, aholi takror barpo bo'lishining iqtisodiy oqibatlarini, demografik rivojlanishga iqtisodiy omillarning ta'sirini o'rganadi.

Kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh – o'z ta'rifidan ham nimani anglatishini bildirib turibdi. Agar kishining tug'ilgan yili ma'lum bo'lsa (masalan, 1979-yil), bunda uning kalendar yillar farqi bo'yicha yoshi joriy tug'ilgan yilning farqiga tengdir (masalan, $2010-1979=31$).

Kogort –lotincha so'z bo'lib, bir tomondan rim piyodalarining taktik birligini anglatgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, odamlarning mustahkam jipslashgan guruhiga nisbatan qo'llaniladi. Demografik tadqiqotlarda kogort sifatida yangi demografik holatga kirgan shaxslar jamlanmasi ko'rib chiqiladi.

Mayl – bu subyektning qandaydir obyektga nisbatan ma'lum bir faollik va harakat qilishiga moyilligi, tayyorligidir; reproduktiv mayl xulq-atvorning ruhiy regulatori, turli harakatlarning muvofiqligini, ma'lum miqdordagi bolalarning tug'ilishiga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabatlarni belgilab beruvchi shaxsning moyilligidir.

Matematik demografiya – o'z rivojining ma'lum bir pog'onasiga ko'tarilgan bo'lib, uning predmetini demografik jarayonlar va hodisalarning o'zaro aloqadorligini o'rganish uchun matematik usullarni ishlab chiqish va qo'llash, ularni modellashtirish va prognozlashtirish tashkil qiladi. Demografik modellar qatoriga tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish jadvallari, statsionar va muqim aholi

modellari, demografik jarayonlarning imitatsion modellari va h.k.larni kiritish mumkin.

Mehnat migratsiyasi – mehnatga qobiliyatli aholining ishlab chiqarishni rivojlantirish va joylashtirishdagi o‘zgarishlar bilan bog‘liq makoniy ko‘chib yurishidir.

Neonatal davr – bolaning tug‘ilganidan to 28 kunigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ushbu ko‘rsatkich go‘daklar o‘limining asosiy qismlaridan biri bo‘lib, chaqaloqlarning shu davrga to‘g‘ri keladigan o‘lim salmog‘i qancha baland bo‘lsa, go‘daklar o‘limining darajasi shunchalik past bo‘ladi.

Nikoh – ayol va erkak o‘rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy qo‘llab-quvvatlangan va jamiyat tomonidan tartibga solinuvchi shaklidir. Nikoh insonlar populatsiyasida er-xotin juftligining shakllanish jarayonidir. Nikoh demografik tahlilda real yoki gipotetik avlodga nisbatan qaraladi va u qonun yoki an‘anaga binoan nikoh yoshiga yetgan, lekin hali nikohdan o‘tmagan insonlar (erkak va ayol) o‘rtasida tuziladi.

Nikoh aylanasi – nikohdagi juftliklar yig‘indisidan iborat bo‘lib, jamiyatdagi qonunchilik, ma‘naviy-etnik me‘yorlar, juftliklarning shaxsiy sifatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatlari bilan belgilanadi.

Nikoh bozori – bu nikohga layoqatli aholining turli guruhlaridagi nisbatlar tizimini ko‘rsatuvchi shartli belgidir. Mazkur bozordagi holat nikohga kirish ehtimoligiga, muayyan hudud aholisining jinsiy tarkibiga va nikohga layoqatli aholi tarkibidagi salohiyatli nikoh juftliklarining miqdoriga bog‘liq.

Nikoh davomiyligi – nikoh boshlanishidan to tugatilishigacha bo‘lgan davrni tavsiflovchi ko‘rsatkich. Odatda nikoh davomiyligi yillarda, kamdan kam hollarda oylarda o‘lchanadi. Nikoh davomiyligi real, gipotetik yoki kogort sifatida ko‘rib chiqiladi.

Nikoh tanlovi – berilgan nikoh aylanasi ichida nikoh juftliklarini tanlashdan iborat bo‘lib, unga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, psixologik va antropologik mezonlar ta‘sir o‘tkazadi hamda ularning har birining ta‘siri vaqt davomida o‘zgarib turadi.

Nogironlik – (lotincha invalidus – kuchsiz, quvvatsiz) kasalliklar bilan bog‘liq bo‘lgan jarohatlar yoki nuqsonlar oqibatida hayot faoliyatining cheklanishiga olib keluvchi va uning ijtimoiy himoyaga muhtojligini keltirib chiqaruvchi organizm funksiyalarining barqaror

bajarilishining izdan chiqishi oqibatidagi inson salomatligining buzilishidir.

Oila – fiziologik-tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishning nikoh asosida tartibga solinadigan tizimi bo‘lib, bir-biri bilan ijtimoiy-ruhiy jihatdan qarindosh-urug‘chilik munosabatlari asosida iqtisodiy jihatdan mulkiy munosabatlar uyg‘unligida birgalikda faoliyat yurituvchi kishilar birikuvidir.

Paleodemografiya – paleodemografiya (yunoncha “palaios” – qadimgi) qadimgi kishilik jamiyatida sodir bo‘lgan demografik jarayonlarni o‘rganadigan demografiyaning bo‘limi hisoblanadi. Bu fanning ma‘lumotlar bazasini qadimgi yozma hujjatlar, epitafiyalar, paleoantropologik (odam suyaklari qazilmalarining tahlil ma‘lumotlari), arxeologik (insoniyatni moddiy va madaniy yodgorliklari qazilmalarining tadqiqot natijalari), etnoarxeologik (etnografik kuzatuvlar) ma‘lumotlar tashkil etadi.

Perinatal davr – homilaning 28 haftadan boshlab, chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. “Perinatal o‘lim” tushunchasi birinchi marta S.Pefler (1948-y) tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, tarjima qilinganda “tug‘ruq atrofidagi yo‘qotish”, degan ma‘noni anglatadi.

Promille – ko‘rilayotgan kattalikning mingdan bir ulushidir.

Protegenetik interval – nikohga kirgan vaqt bilan birinchi farzand tug‘ilgan vaqt oralig‘idir.

Postneonatal davr – neonatal davrdan keyingi davr bo‘lib, 28 kundan 1 yoshga to‘lgunga qadar bo‘lgan oraliqni o‘z ichiga oladi.

Psixologik salomatlik – inson tafakkuri darajasi va sifati, diqqat-e‘tibori va xotirasining rivoji, ruhiy barqarorligi va irodasining nechog‘lik mustahkamligi bilan belgilanadi.

Pushtlilik – aholi tug‘ilishi va takror barpo bo‘lishining asosi bo‘lib, muayyan sondagi farzandlarni dunyoga keltirishning biologik qobiliyatidir. An’anaviy ravishda, pushtlilik ayolning dunyoga keltira oladigan farzandlar soni bilan o‘lchanib, er va xotinning irsiy xususiyatlari va salomatligi, shuningdek, ulardagi biologik jihatlarning bir-biriga mos kelishi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Reproduktiv mayl – shaxsning farzandning nikohda yoki nikohsiz tug‘ilishi, tug‘ilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir.

Salomatlik – bu nafaqat kasallik va boshqa jismoniy nuqsonlarning mavjud bo‘lmasligi, balki to‘liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy yaxshi holatdir.

Sotsiologik demografiya – odamlarning subyektiv va ixtiyoriy demografik harakatlariga ijtimoiy-psixologik hamda sotsiologik omillarning ta’sirini o‘rganadi.

Tarixiy demografiya – demografik jarayonlarning mamlakatlar va xalqlar tarixidagi dinamikasi hamda holatini, shuningdek, demografiya fanining rivojlanish tarixini o‘rganadi.

Tibbiy demografiya – aholi salomatligi va uning asosiy ko‘rsatkichlari hamda omillarini, kasalliklarning vujudga kelishi, ularning demografik, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlarini o‘rganadi.

Tug‘ilish – bir avlod yoki avlodlar guruhini tashkil etuvchi muayyan aholi majmuyidagi farzandlarning dunyoga kelish jarayonidir. Hozirgi o‘lim darajasi past bo‘lgan sharoitlarda tug‘ilish jarayoni aholi takror barpo bo‘lishidagi yetakchi omil sanalib, uning tartibi (toraytirilgan, oddiy, kengaytirilgan) va yosh-jinsiy tarkib evolutsiyasining umumiy yo‘nalishini belgilaydi.

Tug‘ilishning nazorati – tug‘ilishning darajasini pasaytirish va mamlakatda aholi o‘sish sur‘atlarini sekinlashtirish maqsadida davlatning demografik siyosat vositalari bilan aholining tug‘ilishi jarayoniga ta’siri.

Tug‘ilish taqvim – farzand ko‘rish davri yoki nikohda bo‘lish davrida farzand tug‘ilishining vaqt jihatidan taqsimlanishidir.

To‘liq o‘lim jadvali – bu bir yillik koeffitsiyentlar asosida hisoblab chiqariladigan o‘lim jadvali. Mazkur holda o‘lim jadvali qadami 1 ga teng bo‘ladi. Odatda, ular 0 dan 100 gacha bo‘lgan yosh davrini qamrab oladi.

Etnik demografiya – tarixiy demografiyaga tutash fan hisoblanib, aholi ko‘payishining etnik xususiyatlarini, omillarini o‘rganadi. Ma’lumki, xalqlar hayoti, turmush tarzining etnik xususiyatlari, urf-odatlar, an’analari, oilaviy munosabatlarining tuzilmasi tug‘ilish darajasiga (oiladagi bolalar soni), salomatlik holatiga va o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligiga, nikoh xususiyatlari hamda nikohning mustahkamligiga sezilarli darajada ta’sir o‘tkazadi.

Yuqoridan keksayish – bu tug‘ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o‘rtasida o‘limning qisqarishi, tug‘ilganda

kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog‘ining ortib borishidir.

O‘lik tug‘ilish – homiladorlik 28 haftadan yuqori bo‘lganda o‘lik homilaning ona tanasidan ayirish. Ayrilgan homila hech qanday faoliyat ko‘rsatmaydi, u ayrilganda uning mustaqil nafas olish yo‘llari ishlamaydi.

O‘lim – organizm hayot faoliyatining muqarrar qonuniy to‘xtashi. U qayd etilgandan so‘ng hayot funksiyasini tiklash mumkin emas va har qanday qayta tiriltirish choralari ham insonni hayotga qaytara olmaydi.

O‘lim jadvali – joriy yilda ayrim yoshlardagi o‘lim ko‘rsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini ko‘rsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘rsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadval.

Quyidan keksayish – bu tug‘ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog‘ining kamayib, qariyalar salmog‘ining esa ortib borishidir.

Qisqa o‘lim jadvalida – bir qadam 5 yilga teng bo‘ladi. Biroq, bunda aksariyat hollarda hayotning birinchi yili alohida ajratiladi (o‘lim jadvalida 0 belgisi yoziladi) va butun birinchi besh yillik bir yillik guruhda ko‘rib chiqiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Andrew Hinde. Demographic Methods. - Routledge, 2014. 320 p.
2. Bachrach C. A. Culture and Demography: Reluctant Bedfellows or New Frontier //Demography. – 2013. – T. 51. – №. 1. – S. 3-25.
3. Carmichael G. A. Fundamentals of Demographic Analysis: Concepts, Measures and Methods. – Springer, 2016.
4. Carmichael G. A. The Cohort and Period Approaches to Demographic Analysis //Fundamentals of Demographic Analysis: Concepts, Measures and Methods. – Springer International Publishing, 2016. – S. 85-128.
5. Caselli G., Vallin J., Wunsch G. Demography: Analysis and Synthesis, Four Volume Set: A Treatise in Population. – Academic press, 2005.
6. Cuong B. C. et al. Spatial interaction–modification model and applications to geo-demographic analysis //Knowledge-Based Systems. – 2013. – T. 49. – S. 152-170.
7. Duggan M., Lee R. Additional demographic analysis //Pew Research
8. Center: Internet, Science & Tech. – 2013.
9. Guangqing Chi, Jun Zhu. Spatial Regression Models for Demographic Analysis. Population Research and Policy Review. February 2008, Volume 27, Issue 1, pp 17–42.
10. Halli S.S., Rao K.V. Advanced Techniques of Population Analysis. - Springer Science & Business Media, 2013. 226 p.
11. Impagliazzo J. Deterministic aspects of mathematical demography: an investigation of the stable theory of population including an analysis of the population statistics of Denmark. – Springer Science & Business Media, 2012. – T. 13.
12. Izhak Berkovich. A Multidimensional Approach in International Comparative Policy Analysis Based on Demographic Projections. Population Research and Policy Review. December 2013, Volume 32, Issue 6, pp 943–968.
13. Jennifer Hikes Lundquist, Douglas L. Anderton, David Yaukey. Demography: The Study of Human Population, Fourth Edition. - Waveland Press, 2014. 461 p.

14. Klára Hulíková Tesárková Selected Demographic Methods of Mortality Analysis: Approaches Focused on Adults and the Oldest Age-groups Using Primarily Cross-sectional Data. Lap Lambert Academic Publishing GmbH KG, 2013. 404 p.
15. Krishnan Namboodiri A Primer of Population Dynamics. Springer Science Business Media, 2013. 367 p.
16. Lars Weber Demographic Change and Economic Growth: Simulations on Growth Models. Springer Science & Business Media, 2010.
17. László J. Kulcsár, Katherine J. Curtis International Handbook of Rural Demography. - Springer Science & Business Media, 2011. 406 p.
18. Lee R. The outlook for population growth //Science. – 2011. – T. 333. – №. 6042. – P. 569-573.
19. Louis Henry Population: Analysis and Models. - Elsevier, 2013. 316 p.
20. Martinez-Fernandez Cristina, Kubo Naoko, Noya Antonella, Weyman Tamara. Demographic Change and Local Development Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics: Shrinkage, Regeneration and Social Dynamics. - OECD Publishing, 2012. 310 p.
21. Moors H.G., Robert L. Cliquet, G. Dooghe, Dirk J. van de Kaa. Population and family in the Low Countries II. Springer Science & Business Media, 2012. 168 p.
22. Mr. Jong-Won Yoon, Mr. Jinill Kim, Jungjin Lee Impact of Demographic Changes on Inflation and the Macroeconomy. - International Monetary Fund, 2014. 61p.
23. Paterson A. et al. Using the 2001 census: approaches to analysing data. –2015.
24. Robert Schoen. Dynamic Demographic Analysis. – Springer International Publishing, 2016. 359 p.
25. Smith D., Keyfitz N. Mathematical demography: selected papers. – Springer Science & Business Media, 2012. – T. 6.
26. Thomas Salzmann, Barry Edmonston, James Raymer Demographic Aspects of Migration. - Springer Science & Business Media, 2010. 350 p.

27. Tom Wilson, Elin Charles-Edwards, Martin Bell Demography for Planning and Policy: Australian Case Studies. - Springer, 2015. 214 p.

28. Véronique Petit Counting Populations, Understanding Societies: Towards a Interpretative Demography. Springer Science & Business Media, 2013. 208 p.

29. William G. Axinn, Cynthia F. Link, Robert M. Groves Responsive Survey Design, Demographic Data Collection, and Models of Demographic Behavior. Demography. August 2011, Volume 48, Issue 3, pp 1127–1149.

30. Yusuf F. Martins, J. M., Swanson, D. A., Martins, J. M., & Swanson, D. A Methods of demographic analysis. – London : Springer, 2014.

31. Yusuf F., Martins J. M., Swanson D. A. Testing the Quality and Smoothing of Demographic Data //Methods of Demographic Analysis. – Springer Netherlands, 2014. – S. 255-278.

32. Абдурахмонов Қ.Х. ва бошқалар. / Зокирова Н.Қ., Шоюсупова Н.Т., Габзалилова В.Т., Абдураманов Х.Х., Абдурахмонова Г.Қ., Шакаров З.Г. Демография. Дарслик. – Т.: “ИҚТИСОДИЁТ”, 2014.

33. Абдурахмонов Қ.Х., Абдураманов Х.Х. Демография. Ўқув кўлланма. – Т.: Ношир, 2011.

34. Борисов В.А. Демография: Учебник для вузов. 4-э изд. – М.: Нота Бене, 2014.

35. Демография: учебное пособие / коллектив авторов: под ред. В.Г. Глушковой, Ю.А. Симагина. – 7-э изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2013. 304-стр.

36. Денисова М.Б., Калмыкова Н.М. Демография. Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 2010.

37. Медков В.М. Демография: Учебник. 2-э изд. – М.: ИНФРА-М, 2009.

38. Медков В.М. Введение в демографию. – М.: ИНФРА-М, 2006.

39. Население Узбекистана: состояние, проблемы и перспективы: Монография. – Ташкент, 2012.

40. Tojiyeva Z.N. O‘zbekiston aholisi: o‘sishi va joylanishi. Monografiya. – Т.: Fan va texnologiya, 2010.

41. Ubaydullayeva R.A., Ota-Mirzayev O.B., Umarova N. O‘zbekiston demografik jarayonlari va aholi bandligi. – Toshkent, 2006.

42. Урланис Б.С. Эволюция продолжительности жизни. – М.: Статистика, 1978.

43. Харченко Л.П. Демография. Учебное пособие. – М.: Омега-Л, 2009.

Internet saytlari

1. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy sayti

2. <http://coombs.any.edu.au/ResFacilies/Demographypage.html> - Avstraliya milliy universitetining demografiya sayti.

3. <http://demoscope.ru> - «Demoskop Weekle».

4. <http://dmo.econ.msu.ru/demografia-MoskvaDavlatuniversiteti>

5. <http://esa.un.org/popin/> - BMTning rasmiy demografik sayti

6. <http://www.demographia.ru> - “Demografik tadqiqotlar” internet-jurnalining sayti.

7. <http://www.ined.fr> – Fransiya demografik tadqiqotlar milliy instituti rasmiy sayti.

8. <http://www.iussp.org/> - Aholini o‘rganish xalqaro birlashmasi.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
I BOB. AHOLI O‘ZGARISHINI TUSHUNISHNING MOHIYATI ..	4
1.1.Aholi o‘zgarishlarini tadqiq qilishning obyekti va predmeti.....	4
1.2.Aholi o‘zgarishlari bilan bog‘liq ilmiy izlanishlar tarixi.....	9
1.3.Fanni o‘rganishda demografik usullar.....	13
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	17
II BOB. AHOLINING O‘ZGARISHI: O‘SISHI YOKI QISQARISHI	18
2.1.Aholi soni va uning demografik belgilari.....	18
2.2.Aholining mutlaq soni.....	19
2.3.Aholi soni dinamikasining nisbiy ko‘rsatkichlari.....	22
2.4. Aholi soni toifalari.....	24
2.5. Aholi sifati va uning xususiyatlari.....	24
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	30
III BOB. O‘TMISH, HOZIRGI VA KELAJAKDAGI DEMOGRAFIK TENDENSIYALAR.....	31
3.1.Demografik tarixning dastlabki bosqichlarida aholi o‘zgarishi.....	31
3.2.Hozirgi davrda demografik o‘zgarishlarning sabablari.....	31
3.3.Demografik tendensiyalarning kelajak prognozlari.....	37
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	39
IV BOB. YOSH TARKIBI O‘ZGARISHI VA OQIBATLARI.....	40
4.1. Yosh ilmiy kategoriya sifatida.....	40
4.2. Aholining yosh tarkibi va uning tuzilishi.....	41
4.3. Mehnat bozorida yoshlarning o‘rni.....	47
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	53
V BOB. AHOLINING O‘SISH SUR‘ATLARI PROGNOZI.....	54
5.1. Aholi o‘shish sur‘atlarini o‘rganishda demografik prognoz va uning ahamiyati.....	54
5.2. Aholining o‘shish sur‘atlari prognozi turlari.....	55
5.3. Aholining o‘shish sur‘atlarini prognoz qilish shakllari.....	57
5.4. Aholi soni va tarkibini prognozlashtirish.....	58
5.5. Tug‘ilish tendensiyalarini prognozlash.....	69
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	74
VI BOB. DEMOGRAFIK O‘TISH VA REPRODUKTIV DAVR.....	75
6.1. Demografik o‘tish tushunchasi va mohiyati.....	75
6.2. Pushtlilik va tabiiy tug‘ilish.....	77
6.3. Reproduktiv mayl va uning turlari.....	81
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	88

VII BOB. TUG‘ILISHNING TAXMINIY DETERMINANTLARI...	89
7.1. Tug‘ilishning tarixiy tiplari.....	89
7.2. Tug‘ilish ko‘rsatkichlari.....	93
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	107
VIII BOB. O‘LIM, EPIDEMIOLOGIK VAZIYAT VA SALOMATLIK	108
8.1. O‘limning demografik mohiyati.....	108
8.2. O‘limning turlari.....	109
8.3. Epidimologik o‘tish tushunchasi.....	112
8.4. O‘lim jadvali va kutilayotgan hayot davomiyligi.....	113
8.5. Aholining kasallanish ko‘rsatkichlari.....	118
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	122
IX BOB. INDUSTRIAL MAMLAKATLARDA TUG‘ILISHNING PASTLIGI.....	123
9.1. Industrial mamlakatlarda demografik o‘tish bosqichi.....	123
9.2. Industiral rivojlangan mamlakatlarda tug‘ilishning pastligi sabablari	123
9.3. Aholining keksayishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari.....	126
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	131
X BOB. OILAVIY TUZILMANING O‘ZGARISHI.....	132
10.1. Oilaning shakllanishi va rivojlanishi.....	132
10.2. Oilaning vazifalari, tarkibi va turlari.....	138
10.3. Zamonaviy oila transformatsiyasi.....	143
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	146
XI BOB. IKKILAMCHI DEMOGRAFIK O‘TISH VA MIGRATSIYA	147
11.1. Ikkilamchi demografik o‘tishda migratsion harakat tavsifi.....	147
11.2. Migratsiyani hisobga olish usullari va ko‘rsatkichlari.....	153
11.3. Mehnat migratsiyasi.....	154
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	158
XII BOB. DEMOGRAFIK SIYOSAT HAMDA UNING JAMIYAT UCHUN OQIBATLARI.....	159
12.1. “Demografik siyosat”ning ijtimoiy-iqtisodiy mazmuni va mohiyati	159
12.2. Tug‘ilish sohasidagi demografik siyosat choralari.....	161
12.3. O‘limni kamaytirish va aholi salomatligini mustahkamlash sohasidagi demografik siyosat.....	172
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	175
GLOSSARIY.....	176
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	185

BAKIYEVA IRODA AKBAROVNA

AHOLI O‘ZGARISHINI TUSHUNISH

Toshkent – «INNOVATSION RIVOJLANISH

NASHRIYOT-MATBAA UYI» – 2021

Muharrir:	S.Alimboyeva
Tex. muharrir:	A.Moydinov
Musavvir:	A.Shushunov
Musahhih:	L.Ibragimov
Kompyuterda sahifalovchi:	M.Zoyirova

**E-mail: nashr2019@inbox.ru Tel: +99899920-90-35
№ 3226-275f-3128-7d30-5c28-4094-7907, 10.08.2020.**

Bosishga ruxsat etildi 23.06.2021.

Bichimi 60x84 1/16. «Timez Uz» garniturasini.

Ofset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog‘i: 12,5. Nashriyot bosma tabog‘i 12,0.

Tiraji: 50. Buyurtma № 80

**«INNOVATSION RIVOJLANISH NASHRIYOT-MATBAA
UYI» bosmaxonasida chop etildi.
100174, Toshkent sh, Olmazor tumani,
Universitet ko‘chasi, 7-uy.**

ISBN 978-9943-7421-9-2

